

HÍD „Je prends mon bien ou je le trouve“, volt mindig az eredeti és jelentős írók mottója; ők örömmel és felelősségteljesen vállalták magukra azt a kockázatot, amely minden választásban rejlik, hogy nevezetesen a „mon bien“ valóban jó-e; a kisebbek nemegyszer könnyelműen vagy meggondolatlanul kockáztattak

TARTALOMMUTATÓ

- | 295 | *Lukács György* SZOLZSENYICIN: IVAN GYENYISZOVICS EGY NAPJA
- | 312 | *Major Nándor* DÉL
- | 327 | *Németh István* FÁZVA ÉS GYÖNYÖRKÖDVE
- | 334 | *Saffer Pál* ÉJJELI JÁRAT
- | 348 | *Zákány Antal* versei
- | 352 | *Tolnai Ottó* FÁK ÉS REZEK
- | 357 | *Ernst Bloch* A HALADÁS FOGALMÁNAK DIFFERENCIÁLÁSA
- | 382 | *Daniilo Pejović* A HALADÁS FOGALMA ERNST BLOCHNÁL
- | 395 | *Vukovics Géza* VITA MÖLLERREL VELENCÉBEN
- | 405 | *Bori Imre* A HÁBORÚ ELŐTTI HÍD
- | 416 | SZEMLE (*Juhász Géza* és *Bálint István* jegyzete)
- | 426 | KRÓNKA

Képzőművészeti mellékletünk: *Janez Bernik* festőművész munkái

HÍD IRODALMI, MŰVE-
SZETI ÉS TÁRSADALOM-
TUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
/ ALAPÍTÁSI ÉV: 1934
XXIX. ÉVFOLYAM. 1965.
3. SZÁM MÁRCIUS. /
SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ÁCS KÁROLY (FŐ- ÉS FE-
LELŐS SZERKESZTŐ), BO-
RI IMRE, FEHÉR KÁLMÁN
(SZERKESZTŐ), MAJOR
NÁNDOR, VUKOVICS GÉZA

J E G Y Z Ő K Ö N Y V

a *Híd Irodalmi Díj bíráló bizottságának*
1965. III. 10-én megtartott üléséről

A Fórum Lap- és Könyvkiadó Vállalat Kiadói Tanácsa által alapított Híd Irodalmi Díj bíráló bizottsága — *Ács Károly, Bori Imre, Sinkó Ervin, Szeli István* és *Vukovics Géza* — *Sinkó Ervin* elnökletelével megtartott ülésén a díj kiosztásának szabályzata értelmében mérlegelte az 1964-ben megjelent irodalmi művek értékét, és egyhangúlag úgy döntött, hogy az 1964. évi Híd Irodalmi Díját *B. Szabó György* posztumusz művének, az *Éjszakák, hajnalo k* című esszégyűjteménynek ítéli oda.

Ennek a könyvnek számos tanulmánya erőteljesen és sikeresen dokumentálja azt a törekvést, hogy a jugoszláviai magyarság a szocialista Jugoszlávia közös kultúrájának légkörében éljen és alkotson. Az *Éjszakák, hajnalo k* esszéi a szerző sokoldalú munkásságának értékes eredményei s méltóan tükrözik azt a szellemiséget, amelyet *B. Szabó György* a jugoszláviai magyarság kulturális életében képviselt. Ezek az írások magukon viselik kezdeményezéseikben gazdag és eredeti egyéniségének jegyeit. Ezért tartjuk *B. Szabó György* könyvét kiemelkedő jelentőségűnek.

A Híd-díj odaítélésével a bizottságnak az a szándéka, hogy egyúttal *B. Szabó György* emlékének és tragikusan megszakadt munkásságának is adózzék.

Novi Sad, 1965. III. 10-én

A bíráló bizottság tagjai:

Sinkó Ervin

Ács Károly

Bori Imre

Szeli István

Vukovics Géza

SZOLZSENYICIN: IVAN GYENYISZOVICS EGY NAPJA

Lukács György

1.

A novella és a regény esztétikai viszonyát gyakran vizsgálták már: e tanulmány szerzője is foglalkozott vele. Sokkal kevesebbet beszéltek történelmi kapcsolatukról, arról, hogy az irodalom fejlődésének folyamán miként hatottak kölcsönösen egymásra. Pedig itt egy fölöttébb érdekes és tanulságos probléma rejlik, amely épp a mai helyzetre különösen jellemző fényt vet. Arra a sokszor felbukkanó tényre gondolunk, hogy a novella vagy a valóság nagy epikai és drámai formák által történő meghódításának előfutáraként lép fel, vagy egy korszak végén, mint utóvéd és végkicsengés. Tehát vagy olyan időszakban jelentkezik, amikor a mindenkori társadalmi világ költőileg egyetemes meghódítására még nem kerülhet sor, vagy olyanban, amikor erre már nincs lehetőség.

Boccaccio és az olasz novella ebből a szempontból a modern polgári regény előfutáraként jelenik meg. Olyan korszakban ábrázolja a világot, amelyben a polgári életformák diadalmasan nyomulnak előre, és az élet legkülönfélébb területein egyre inkább szétrombolják és a sajátukkal helyettesítik a középkori formákat, de a tárgyak, az emberi viszonylatok és magatartásmódok totalitása a polgári társadalom értelmében még nem alakulhatott ki. Másrészt a maupassant-i novella annak a világnak a zárósora, amelynek keletkezését Balzac és Stendhal, fölöttébb problematikus kiteljesedését pedig Flaubert és Zola ábrázolta.

Ilyen történelmi viszony csak műfaji sajátosságok alapján jöhet létre. Utaltunk már a tárgyak totalitására, mint a regény extenzív

egyetemességének legjellemzőbb vonására; a drámai totalitásnak más a tartalma és a szerkezete, de mindkettő az ábrázolt élet átfogó teljességére törekszik, a kor középponti kérdéseivel való mindenoldalú emberi pro és kontra állásfoglalás mindkettőben a típusok totalitását eredményezi, és e típusok egymással szemben állva, egymást kiegészítve elfoglalják a korszak történetében őket megillető helyet. A novella viszont nem tart igényt arra, hogy a társadalmi élet egészét ábrázolja, és még azt sem tűzi ki célul, hogy e teljességet egy alapvető és időszerű probléma szemszögéből tárja fel. Igazsága azon alapul, hogy egy — többnyire szélsőséges — egyedi eset valamely meghatározott társadalom, meghatározott fejlődési fokán lehetséges, és pusztán lehetősége jellemző e társadalomra. Ezért lemondhat az embereknek, viszonylataiknak és azoknak a szituációknak a társadalmi genézisééről, amelyekben az emberek cselekszenek. Ezért a szereplők mozgatószárhoz nincs szüksége közvetítésekre, és ezért lemondhat a konkrét perspektívákról is. A novellának ez a sajátossága persze Boccacciótól Csehovig végtelen benső változatossággal valósulhat meg, de mindenképpen ez a sajátosság teszi lehetővé, hogy történelmileg egyaránt felléphet a nagy formák előfutáraként és utóvédjeként, egyformán lehet művészi képviselője annak, hogy a totalitás *még nem* vagy *már nem* ábrázolható.

Itt természetesen nem törekszünk arra, hogy e történelmi dialektikát akár csak jelzésszerűen is kifejtjük. A félreértések elkerülése végett azonban meg kell mondanunk, hogy a „még nem” és a „már nem” imént vázolt és soron következő fejtegetéseink szempontjából fölöttébb fontos alternatívája korántsem meríti ki a regény és a novella történelmi kapcsolatait. Nagy sereg más viszonylat is létezik, de ezekkel most nem foglalkozhatunk. Csak Gottfried Kellerre utalunk, hogy az itt lehetséges összefüggések sokrétűségét jelezzük. „A zöld Henrik”-nek el kellett hagynia a fiatal Keller Svájcát, hogy regényteljességgé bontakozhasson ki. A „Seldwylai emberek” mint ciklus, egymással szembenállva és egymást kiegészítve kitekintést ad egy ilyen, regényben nem ábrázolható totalításra. A kapitalisztikussá vált haza az emberről kialakított kelleri víziónak megfelelően nem is eredményezhet gazdag és könnyűszerrel tagolt totalitást, míg a „Sinnegedicht”-nek mint kerettörténetnek egymással polemizáló novellái meg tudják adni egy igazi szerelemre megérő pár kibontakozásának ingadozásait, pro-ját és kontra-ját, amire a Keller számára hozzáférhető világ közvetlen életanyaga egységes regényformában nem lett volna képes. Itt tehát a „még nem” és a „már nem” egyszeri összefonódásával van dolgunk, ami a regény és a novella imént jelzett történelmi kapcsolatait nem szünteti ugyan meg radikálisan, de közvetlenül korántsem sorolható be közéjük. Az irodalomtörténet még sok egészen másféle kölcsönös vonatkozásról tud, de ezeket most nem vetjük szemügyre.

Ezzel a fenntartással elmondhatjuk a jelenkor és a közelmúlt epikájáról, hogy ama kísérleteiben, amelyekben azt akarja ábrázolni, hogy az ember megvédi saját igazán emberi tartalmát, gyakran a regénytől a novellához vonul vissza. Olyan mesterművekre utalok, mint Conrad

„Tájfún”-ja és „Árnyékvonal”-a vagy Hemingway „Az öreg halász és a tenger”-e. A visszavonulás már abban is megmutatkozik, hogy a regény társadalmi alapja, társadalmi környezete eltűnik, és a középponti alakoknak egy tisztán természeti eseménnyel szemben kell megállniuk a sarat. A magányos, csak önmagára utalt hősnék ez a természettel, például viharral vagy szélcsenddel folytatott párbaja az ember győzelmével is végződhet, mint Conradnál; de a novella lényeges tartalma még akkor is az emberek önvédelme marad, ha a történet — mint Hemingwaynél — vereséggel végződik. Ha e novellákat összehasonlítjuk ezeknek az íróknak (és nemcsak ugyanezeknek) a regényeivel, a kontraszt élesen szembetűnik; a regényekben a társadalmi összefüggések elnyelik, felőrlik, széttörik, meghamisítják stb. az embereket. Úgy látszik, ezen a talajon hatékony ellenerő nem található, még olyan sem, amelyre tragikus bukás vár. És mivel a jelentős írók semmiképp sem mondhatnak le minden emberi integritásról és benső nagyságról, az ember megmentéséért folytatott utóvédelemben létrehozzák ezt a novella-típust.

A haladás erői a szovjet irodalomban is — a lírán kívül — a novella körül összpontosulnak. Szolzsenyicin bizonyára nem az egyedüli, de ő az, akinek, tudomásunk szerint, valóban sikerült áttörnie a sztalin hagyomány ideológiai védőbástyáit. A most következő fejtegetések azt szeretnék megmutatni, hogy nála — és a hozzá hasonló törekvésűeknél — egy kezdetről, az új valóság első körülhatárolásáról van szó, nem pedig egy korszak lezárásáról, mint az imént említett jelentős polgári elbeszélőknél.

2.

A szocialista realizmus középponti problémája jelenleg a Sztalin-korszak kritikai feldolgozása. Természetesen a szocialista ideológia egészének a főfeladata ez. Itt az irodalom területére szorítkozom. Ha a szocialista realizmus, amely a sztalin korszak következtében olykor a szocialista országokban is megvető szitokszóvá vált, ismét fel akar jutni arra a magaslatra, amelyet a húszas években elért, akkor újból meg kell találnia a jelenkor emberének reális ábrázolásához vezető utat. Ezt az utat azonban csak úgy lehet végigjárni, ha az író a valósághoz híven ábrázolja a sztalin évtizedeket, a maguk összes embertelenségével. A szektariánus bürokraták azt szokták ezzel szemben felhozni, hogy az irodalom ne vájkáljon a múltban, hanem csak a jelent ábrázolja. A múlt állítólag elmúlt, már teljesen le van győzve, eltűnt a mából. Ez az állítás nemcsak valótlan — már az is bizonyítja, hogy a sztalin kultúrbürokrácia még mindig fölöttébb befolyásos, hogy elhangozhathat —, hanem teljesen értelmetlen is. Amikor Balzac vagy Stendhal a restauráció időszakát ábrázolta, tudta, hogy olyan embereket formál meg, akiknek többségét a forradalom, a Thermidor és következményei és a császárság alakította ki. Julien Sorel vagy Goriot apó pusztán árny és séma volna, ha csak pillanatnyi restaurációbeli létezésük tárulna szemünk elé, és sorsuk, fejlődésük, múltjuk homályban maradna. Irodalmilag ugyanez a helyzet a szocialista realizmus ellen-

dülésének korszakával. Solohov, A. Tolsztoj és a fiatal Fagyjev főalakjai a cári Oroszországból származnak; senki sem érthetné meg polgárháborúban tanúsított magatartásukat, ha nem élhetné át, miként jutottak el a háború előtti korszakból az imperialista háborúnak és a forradalom hónapjainak élményein keresztül addig, ahol éppen állanak és főként — ahogyan éppen állnak.

A szocializmus mai világában még kevés olyan ember vesz aktívan részt, aki a sztálini korszakot valamiképpen nem élte át, akinek jelenlegi szellemi, erkölcsi és politikai fiziognómiáját nem e korszak élményei formálták volna. A „nép”, amely a „személyi kultusz” túlzásaitól „érintetlenül” szocialista módon fejlődött és a szocializmust felépítette, még csak hazug vágyalomnak sem jó; éppen azok, akik ezt hirdetik és ezzel operálnak, tudják a legjobban — saját tapasztalatukból —, hogy a sztálini uralmi rendszer teljesen áthatotta a mindennapi életet, és hogy kihatásait legfeljebb félreeső falvakban nem lehetett erősen érezni. Így kimondva ez általánosságnak hangzik. De ez a tény különböző emberekre különféleképpen hatott, és az egyes emberek reakciói az állásfoglalások végtelennek látszó változatosságát mutatják. Sok nyugati ideológus olyan alternatívája, mint például: „Molotov vagy Köstler” csak árnyalatokkal áll távolabb a valóságtól, csak árnyalatokkal ostobább, mint az imént jellemzett bürokratikus felfogás.

Ha valóban ez hódítaná meg az irodalom vezetését, akkor a Sztalin-korszak „illusztráló irodalmának” egyenes folytatásával állnánk szemben. Ez a jelenkor durva manipulációja volt: nem a múltnak és a valódi emberek reális célkitűzéseinek, cselekedeteinek dialektikájából jött létre, hanem tartalmát és formáját mindenkor az apparátus mindenkori határozatai szabták meg. Mivel az „illusztráló irodalom” nem az életből nőtt ki, hanem határozatok kommentálásából, nem volt szükség és lehetőség arra, hogy az ehhez konstruált marionetteknek — az emberekhez hasonlóan — múltjuk legyen. Ehelyett csupán „káderlapjuk” (personality tests) volt, amelyet mindenkor aszerint töltöttek ki, hogy vajon „pozitív hősöknek” vagy „kártevőknek” akarták-e tekinteni őket.

A múlt durva manipulációja csak egy része ama alakok, helyzetek, sorsok, perspektívák stb. általános durva manipulációjának, amelyekkel az „illusztráló irodalom” műveiben találkozunk. Az imént ismertetett értelmetlen irányelv ezért csak a sztálini-zsdánovi irodalompolitika „korszerűen” következetes továbbvitele, a szocialista realizmus megújulásának újonnan kitalált akadályja; azt akarja meggátolni, hogy ez visszanyerje azt a képességét, amellyel egy korszak igazi típusait ábrázolhatná, akik saját személyiségük, életútjuk szükségszerűségéből kiindulva foglalnak állást koruk kis és nagy problémáival kapcsolatban. Éppen a jelennek, a múltnak és a jövő perspektívájának a viszonylatában fejeződik ki a legvilágosabban, hogy egyéniségüket végső soron társadalmi-történelmi tényezők határozzák meg. Az embernek és a társadalomnak az ember személyiségén belül megvalósuló viszonyát a legkonkrétabban éppen az hozza a látható felszínre, ha az író a mai embereket átélte múltjukból növeszti ki művé-

szileg. Hiszen a — történelmi szempontból — azonos múlt minden egyes emberi életben más és más alakot ölt: ugyanazokat az eseményeket különböző származású, különböző helyzetű, különböző műveltségű, különböző korú stb. emberek különféleképpen élik át. De ugyanannak az eseménynek az embereken tapasztalható kihatásai is rendkívüli módon különböznek: a közelség vagy a távolság, a középpont vagy a periféria, sőt a személyes közvetítő mozzanatok durva véletlenszerűsége is a variációk további mozgásterét teremti meg. Márpedig lelkileg ténylegesen senki sem passzív az ilyen eseményekkel szemben. Az ember mindig alternatívák elé kerül, amelyek következményei a helytállástól az okos vagy buta, helyes vagy helytelen kompromisszumokon keresztül az összeomlásig, a kapitulációig vezethet. De sohasem csupán egyedi eseményekről és reagálásokról van szó, hanem mindig ezek láncolatáról, és a korábbi reagálás mindig a későbbi nem-jelentéktelen mozzanata. A múlt feltárása nélkül tehát nem tartható fel a jelen. Szolzsenyicin műve, az „Ivan Gyenyiszovics egy napja” jelentős előjátéka annak, hogy az irodalom újból önmagára talál a szocialista jelenben.

Amellett nem — legalábbis nem elsősorban — a Sztalin-korszak, a koncentrációs táborok stb. borzalmainak leleplezéséről van szó. A nyugati irodalomban már régóta találkozhatunk ezzel, de amióta a XX. kongresszus a sztalin korszak bírálatát napirendre tűzte, e szörnyűségek, elsősorban a szocialista országokban, elvesztették kezdeti sokk-hatásukat. Szolzsenyicin tette abban rejlik, hogy egy tetszés szerinti tábor eseménytelen napját irodalmilag a még le nem győzött, íróilag még nem ábrázolt múlt szimbólumává tette. Noha maga a tábor a sztalin korszak legszélsőségesebb kiéleződése, Szolzsenyicin szürkére művészien szürkével festett részletét a sztalin hétköznapi jelképévé emelte. Ez éppen a költői kérdésfeltevés miatt sikerült neki: Milyen követelményeket támasztott ez a kor az emberekkel szemben? Ki védte meg emberi lényét? Ki mentette meg az emberi méltóságát és integritását? Ki — és miként — állt helyt? Ki őrizte meg emberi szubsztanciáját? Hol görbült, hol tört el, hol semmisült meg? Mivel Szolzsenyicin rigorózan a közvetlen tábori életre szorított, a kérdést egyidejűleg tudta egészen általánosan és egészen konkrétan feltenni. Természetesen nem jönnek számításba azok az állandóan változó politikai-társadalmi alternatívák, amelyek elé az élet a szabadon maradt embereket állította, de a kitartás vagy összeomlás olyan közvetlenül koncentrálódik az élő emberek konkrét létére vagy nemlétére, hogy ez minden egyedi döntést egy élethez közeli általánosítás és tipizálás magaslatára emel.

Ezt a célt szolgálja az egész kompozíció, amelynek részleteire később még visszatérünk. A tábor mindennapi életének ábrázolt részlete, mint a középponti figura az elbeszélés végén hangsúlyozza, „jó” tábori nap volt. Azon a napon valóban semmi rendkívüli esemény, semmi különleges atrocitás nem történt. Csak a tábor normális rendjét és lakosainak tipikus reakcióit látjuk. Ez a tipikus problémának szigorúan körülhatárolt alakot kölcsönöz, és az olvasó tetszése szerint festgetheti képzeletében, hogy miként hatnának még nagyobb meg-

terhelések az alakokra. A kompozíció tehát csaknem aszkétikusan a lényegre koncentrál, és ennek az alapvető jellegzetességének pontosan megfelel az irodalmi megvalósításban észlelhető rendkívüli takarékosság. Az író a külvilágból csak azt ábrázolja, ami az emberek benső életére gyakorolt hatása miatt elengedhetetlen, és az emberek lelkivilágából csak azokat a reakciókat mutatja be — mégpedig szintén a lehető legtakarékosabb kiválasztásban —, amelyek közvetlenül és rögtön áttekinthető közvetítések útján, szorosan kapcsolódnak emberi magvukhoz. Így ez a — szikrányit sem szimbolikus megalapozottságú — mű erőteljes szimbolikus hatást válthat ki és ez az ábrázolás a sztalini világ hétköznapijainak problémáira is vonatkozhat — még ha ezeknek a tábori élethez látszólag semmi közük sincs.

Már Szolzsenyicin kompozíciójának ez a fölöttébb elvont vázlata is megmutatja, hogy a mű stilisztikailag elbeszélés, novella, nem pedig egy — mégoly rövid — regény, annak ellenére, hogy a konkrét ábrázolás a lehető legnagyobb teljességre, a típusok és a sorsok kölcsönös kiegészítésére tör. Szolzsenyicin tudatosan lemond minden perspektíváról. A tábori életet tartós állapotnak tünteti fel, az egyes szereplők büntetési idejének múlására vonatkozó szórványos célzások fölöttébb határozatlanok — a tábor feloslása még a leghiúbb ábrándokban sem merül fel —, és az író a középponti alakkal kapcsolatban csak azt hangsúlyozza, hogy a haza időközben nagyon megváltozott, és semmiképp sem tud majd visszatérni megszokott régi világába; a tábor zártságát ez tovább fokozza. Így hát a jövőt minden irányban sűrű köd takarja. Csak hasonló — jobb vagy rosszabb, de lényegileg aligha különböző — napok láthatók előre. Szolzsenyicin a múltat is ugyanilyen takarékosan ábrázolja. Néhány célzást tesz arról, hogy egyesek miként kerültek a táborba, és így, éppen tárgyas-lakonikus szófukarságával leleplezi a bírói és adminisztratív, katonai és polgári ítéletek önkényét. A politikai alapkérdésekről, például a nagy perekről egy szót sem ejt, ezek egy elhomályosított múltba sülyedtek el. Közvetlenül a száműzetés személyes jogtalanságát sem bírálja, csak egyszerűen súrolja, mint valami zord tény, mint e tábori élet szükség-szerűnek elfogadott előfeltételét. Tehát — művészileg fölöttébb tudatosan — mindent elvág és eltávolít, amit az eljövendő nagy regényeknek vagy drámáknak lehetne és kellene megvalósítaniuk. Ebben — formailag, de csak formailag — stilisztikai szempontból hasonlít a korábban említett jelentős novellákhoz. Itt azonban az író nem a nagy formákból vonul vissza, mint ott, hanem ellenkezőleg, a hozzá illő nagy formák keresése közben először tapintja meg a valóságot.

A szocialista világ ma a marxizmus reneszánszának előestéjéé éli; ez az újjászületés nemcsak a Sztalin által eltorzított módszerek helyreállítására lesz hivatva, hanem főként arra törekszik majd, hogy a valóság új tényeit az igazi marxizmus régi-új módszereivel adekvát módon megragadja. Az irodalomban a szocialista realizmussal hasonló a helyzet. Reménytelen volna folytatni azt, amit a Sztalin-korszakban mint szocialista realizmust dicsértek és tüntettek ki. De azt hisszük, azok is tévednek, akik a szocialista realizmust időnek előtte el akarják temetni, és mindazt, ami az expresszionizmus és a futurizmus óta Nyugat-Európában született, realizmusnak keresztelik át és még a

„szocialista” jelzõt is el akarják tüntetni. Ha a szocialista irodalom ismét önmagára ébred, ha ismét mûvészi felelõsséget érez kora nagy problémái iránt, akkor hatalmas erõk szabadulhatnak fel, amelyek egy idõszerû szocialista irodalom irányában hatnak majd. Ebben az átalakulási és megújulási folyamatban, amely a szocialista realizmus számára a sztálini korszakhoz képest éles irányváltozást jelent, Szolzsenyicin elbeszélése véleményünk szerint mérföldkövet jelent majd a jövõ felé vezetõ úton.

Történelmileg fontossá, egy új kor hirdetőivé persze egy irodalmi tavasz ilyen elsõ fecskéi úgy is válhatnak, hogy mûvészileg azért nem hozznak különös értéket. Így járt Lillo és utána Diderot, a polgári dráma elsõ felfedezői. Úgy véljük, Szolzsenyicin történelmi pozíciója mégis más. Amikor Diderot a társadalmi körülményeket (conditions) elméletileg a dramaturgiai érdeklõdés középpontjába állította, akkor fontos témakört hódított meg a tragédia számára; felfedezői szerepét nem szünteti meg, csupán egy témakör elvont felismerésére korlátozza az a tény, hogy drámái középszerűek. Szolzsenyicin azonban nem mint témakört hódította meg a koncentrációs táborokban folyó életet az irodalom számára. Ellenkezõleg, ábrázolásmódja, amely a sztálini korszak mindennapjaira és emberi alternatíváira irányul, azt mutatja meg, hogy hol rejlik a valódi szûzföld a helytállás és a kudarc emberi problémáiban; a koncentrációs tábor, mint a sztálini hétköznapok szimbóluma, a jövõ számára éppen magának a tábori életnek az ábrázolását teszi puszta epizóddá a most jelentkező új irodalom egyetemességében, amelyben mindannak, ami a jelenkor egyéni és társadalmi gyakorlata szempontjából jelentõs, mint e kor elengedhetetlen elõtörténetének, mûvészi alakot kell öltenie.

3.

Ivan Gyenyiszovics eme napját az olvasók a Sztálin-korszak jelképeként érezték. Pedig Szolzsenyicin ábrázolásmódjában nyoma sincs a szimbolizmusnak. Az élet hiteles, valóságghú részletét adja, egyetlen mozzanat sem nyomul elõtérbe nála, hogy hangsúlyozott — túlhangsúlyozott — jelentõsége jusson és szimbolikusan hasson. E részlet persze koncentráltan őrzi meg a milliók tipikus sorsát, tipikus magatartását. Szolzsenyicin e szerény természethûségének sem a közvetlen, sem a technikailag rafináltan közvetett naturalizmussal nincs közös vonása. A realizmusról és fõként a szocialista realizmusról jelenleg folyó viták azért mennek el figyelmetlenül a valódi alapkérdés mellett, mert szem elõl tévesztik a realizmus és a naturalizmus ellentétét. A sztálini korszak „illusztráló irodalmában” a realizmus helyét egy kincstári naturalizmus töltötte be, amely egy éppoly kincstári úgynevezett forradalmi romantikával társult. Elvont-teoretikus módon persze a harmincas években is szembeállították a naturalizmust a realizmussal. Ez azonban csak elvontan történt, és ezt az elvontságot valójában csak az „illusztráló irodalom” ellenzéke konkretizálhatta, mert az irodalom manipulációja a gyakorlatban minden nem elõírás-szerű tény — és csak ezt — a naturalizmus hírébe kevert, e gyakor-

lat szerint az író csak úgy emelkedhetett a naturalizmus fölé, ha az ábrázolása tárgyául kiválasztott tények egytől egyig közvetlenül vagy közvetve igazolták azokat a határozatokat, amelyek irodalmi illusztrációjára a szóbanforgó írásműnek létre kellett jönnie. A tipizálás ily módon tisztán politikai kategóriává vált. Függetlenül az alakoknak, emberi lényegüknek önálló dialektikájától, a tipikusságban pozitív vagy negatív értékítélet jelent meg azokról a magatartásmódokról, amelyek — úgy tetszett — az illető határozatok keresztülvitelét serkentették vagy gátolták. Ily módon a mese és az alakok rendkívül konstruáltakká váltak, de e konstruáltságnak annyiban mégis naturalisztikusnak kellett maradnia, amennyiben ezt az ábrázolásmódot éppen az jellemzi, hogy a részletek sem egymáshoz, sem a cselekvő emberekhez, sorsukhoz stb. nem kapcsolódnak szervesen és szükségszerűen. Halványak maradnak, elvontak vagy túl nyilvánvalóan konkrétak, az író mindenkori sajátosságának megfelelően, de sohasem illeszkednek össze szerves egységbe az ábrázolandó anyaggal, mivel elvileg kívülről viszik őket oda ezekhez. Emlékszem a skolasztikus vitákra, amelyek arról folytak, hogy mennyire és mennyiben lehet vagy kell a pozitív hőst negatív tulajdonságokkal is ellátni. Emögött annak tagadása rejlik, hogy az irodalomban az ábrázolás elsődleges tárgya, kiinduló- és végpontja a konkrét, a különös ember. Így az embereket és a sorsokat tetszés szerint el lehet és el is kell manipulálni.

Ha most, mint sokan kívánják, az elavult szocialista realizmust modern, nyugati ábrázolásmódok váltanák fel, akkor a modern irodalom uralkodó áramlatainak naturalisztikus alapjellegét mindkét táborban, általánosan figyelmen kívül hagynák. Különbféle összefüggésekben, ismételten felhívtam a figyelmet arra, hogy a különféle „izmus”-ok, amelyek a tulajdonképpeni naturalizmust annak idején felváltották, éppen a benső kapcsolatnak ezt a naturalizmusra oly jellemző hiányát, a szerkezet összefüggéstelenségét, a lényeg és a jelenőség közvetlen egységének a szétesését hagyták érintetlenül. A naturalizmusnak ezt az alapproblémáját, elvi szempontból, egyáltalán nem érinti, hogy a közvetlen megfigyelésekhez való naturalisztikus tapadást legyőzik, hogy egyoldalúan objektív vagy egyoldalúan szubjektív projekciókkal helyettesítik. (Az általános irodalmi gyakorlatról beszélünk itt, nem pedig kivételes egyéniségek kivételes teljesítményeiről.) Gerhart Hauptmann a „Takácsok”-ban vagy a „Hódprém”-ben esztétikailag nem naturalista, viszont az expresszionisták, szürrealisták stb. nagy tömegei sohasem győzték le a naturalizmust. Ezért, erről a nézőpontról, könnyen érthető, hogy a sztalini korszak szocialista realizmusának ellenzéke nagyrészt miért a modern irodalomban keresi és véli megtalálni menedékét. Ez az átmenet ugyan nem mehet végbe anélkül, hogy az író és a társadalmi valóság viszonya ne változna meg forradalmian, hogy az író ne haladná meg naturalisztikus alapbeállítottságát, ne élné és gondolná át a kor nagy problémáit, tehát nem mehet végbe tisztán szubjektivistikus spontaneitás szintjén. Ehhez még az „illusztráló irodalommal” sem kell szakítania; már a harmincas években is akadtak olyan „vonalas” iparosítási regények, amelyek az expresszionizmus, az „új tárgyilagosság”, a montázsdivat

stb. összes vívmányait alkalmazták, de csak ebben a külső technikában tértek el az akkori kincstári termelés átlagától. Vannak jelek arra, hogy ez ma is megismétlődhet, és ehhez persze meg kell jegyeznünk, hogy egy tisztán szubjektívnek megmaradó póre tagadás távolról sem jelenti a kincstári „igen” eszmei és művészi legyőzését.

Szoltsenyicin elbeszélése éles ellentétben áll a naturalizmus összes tendenciáival. Beszéltünk már rendkívüli takarékos ábrázolásmódjáról. Ez azonban azzal a következménnyel jár nála, hogy részletei mindig fölöttébb jelentősek. Mind minden igazi műalkotásban, e jelentőségteljesség különös árnyalata magának az anyagnak a sajátosságából fakad. Koncentrációs táborban vagyunk: minden falatnyi kenyér, minden rongycafat, minden szerszámnak használható kő- vagy fém-darabka az életet hosszabbítja meg; ha a fogoly magával viszi a munkára, vagy eldugja valahol, ezzel a lebukás, az elkobzás, sőt a sötétzárka kockázatát vállalja; előljárójának minden arckifejezése vagy taglejtése azonnali specifikus reakciót követel meg, és ha ez félresikerül, ezzel szintén komoly veszélyeket idézhet a fejére; másrészt adódnak olyan helyzetek, például olykor ételosztáskor, amelyben helyesen alkalmazott határozottsággal dupla adaghoz lehet jutni stb. stb. Hegel a homéroszi költemények epikai nagyságának egyik alapját abban látja, hogy milyen jelentőséget kap bennük az evés, ivás, alvás, testi munka stb. nyomós és helyes ábrázolása. A polgári hétköznapokban ezek az életfunkciók többnyire elvesztik ezt a specifikus jelentőségüket, és csak a legnagyobbak, például Tolsztoj, tudják e bonyolult közvetítéseket ismét megújítani. (E hasonlatok természetesen csak az itt tárgyalt írói probléma megvilágítására szolgálnak, és semmiképp sem foghatók fel értékek összehasonlításának.)

A solzsenyicini részletek jelentőségének egészen sajátos funkciója van, amely az anyag sajátosságából nő ki: e tábori hétköznapok lélegzetelállító szűkösségét örökkön veszélyekkel ostromolt monotoniját, a pusztá élet fenntartásához szükséges, soha meg nem álló kapilláris mozgásokat eleveníti meg. Itt minden részlet a megmenekülés és pusztulás alternatíváját hordja magában; minden tárgy üdvös vagy veszhozó végzet kiváltója lehet. Ily módon az egyes tárgyak önmagábanvéve mindig véletlenszerű konkrét léte elválaszthatatlanul és láthatóan kapcsolódik össze az egyes emberi sorsok görbéivel. Így jön létre takarékosan kezelt eszközökből a tábori élet koncentrált totalitása; ezeknek az egyszerű és szegényes tényyszerűségeknek az összege és rendszere olyan emberileg jelentős szimbolikus totalitást eredményez, amely átvilágítja az emberi élet egyik fontos szakaszát.

Ezen az életalapon itt egy sajátos novella-forma jön létre, amelynek a polgári világ már említett nagy modern novelláival való párhuzamossága és ellentéte mindkettőjük történelmi helyzetét megvilágítja. Az embernek mindkét csoportban egy túlerőben levő és ellenséges környezettel kell megküzdenie, amelyet kegyetlensége és embertelensége miatt természeti lénynek lát. Conradnál vagy Hemingwaynél ez az ellenséges környezet valóban a természet. (Conradnál a vihar vagy a szélcsend, de még ott is, ahol tisztán emberi sorsok lépnek működésbe, mint „A dal végé”-ben, az öreg kapitánynak a megvakulással

tehát saját biológiai természete kegyetlenségével kell megküzdenie.) Az emberi viszonylatok társadalmisága háttérbe szorul, gyakran az észrevehetetlenségig elhalványul. Az ember magával a természettel áll szemben, vele szemben kell saját erőiből fennmaradnia, vagy el kell pusztulnia. Ezért e párharcban minden részlet fontos, objektíve sorsdöntő, szubjektíve pedig felveti a megmenekülés vagy a pusztulás alternatíváját. Mivel azonban itt az ember és a természet közvetlenül áll egymással szemben, a természeti képek homéroszi szélességhez juthatnak anélkül, hogy végzetes intenzitásuk legyöngülne, hiszen a sorsnak a cselekvő emberhez való viszonya éppen ezért sűrűsödik újból és újból jelentős döntéssé. De éppen ezért halványulnak sőt tűnnek el az embereket összefűző lényegbevágó társadalmi kapcsolatok, és az ilyen novellák egy irodalmi fejlődés záró jelenségeivé válnak.

Az ábrázolt totalitásnak Szolzsenyicinnél is vannak természeti vonásai. Egyszerűen előttünk áll, mint nyers tény, és nem látjuk, hogyan fejlődött ki az emberi élet mozgásaiból, és tovább sem fejlődik a társadalmi lét más formáiba. E totalitás mégis mindig és mindenütt egy „második természet”, társadalmi komplexum. Még ha hatásai egészen „természetieknek”, kérlelhetetleneknek, kegyetleneknek, értelmetleneknek, emberteleneknek látszanak is, mégis emberi tettek következménye, és az ellene védekező embernek egészen másként kell vele szemben megállnia, mint a valódi természettel szemben. Hemingway öreg halásza még rokonszenvet és csodálatot is érezhet a hatalmas hal iránt, amelynek szívós ellenállása csaknem a vesztét okozta.

Ez itt a „második természet” képviselőivel szemben lehetetlen. Szolzsenyicin elkerüli ugyan a benső lázadás összes éles kifejezéseit; de az összes szűkös megnyilatkozás és gesztus implicité magában foglalja ezeket. Hiszen az olyan természetszülte fizikai életmegnyilvánulások, mint a fázás, az éhezés stb. végső soron az emberek egymás közötti kapcsolatainak keresztül járnak meg útjukat. A helytállás vagy a kudarc mindig közvetlenül társadalmi is, mindig az eljövendő valóságos életre, a többi szabad ember közötti szabad életre vonatkozik, még ha erről nyíltan nincs is szó. Természetesen a közvetlen-fizikai megmenekülés vagy a közvetlen-fizikai pusztulás „természeti” elemét is tartalmazza, de objektíve a társadalmi mozzanat van túlsúlyban. Hiszen a természet valóban független tőlünk, emberektől; alávethetjük a gyakorlativá vált emberi megismerésnek, lényege azonban szükségképpen nem változtatható meg. A „második természet” viszont közvetlenül bármilyen természetinek látszhat, mégis a saját művünk, olyan képződmény, amely emberi viszonylatokból alakult ki. Ezért a végső egésszégsége magatartás vele kapcsolatban mégis az, hogy meg akarjuk változtatni, javítani, emberivé akarjuk tenni. A részletek igazsága, lényege, jelensége, kölcsönhatásai, kapcsolódásai stb. szintén mindig társadalmi jellegűek, még akkor is, ha genézisük nem látszik közvetlenül társadalmi. Szolzsenyicin itt is aszkétikus fukarsággal tartózkodik minden állásfoglalástól. De ábrázolásmódjának objektivitása, egy társadalmi-emberi intézmény „természeti” kegyetlensége és embertelensége megsemmisítőbb ítéletet vajt magában, mint amire bár-

milyen patetikus szónoklás képes volna. Ugyanígy mégiscsak perspektíva rejlik abban az askzétikus önmegtartóztatásban, amellyel minden perspektíváról lemond. Minden helytállás és minden kudarc kimondhatatlanul a jövőbeli normális emberi viszonylatokra utal; e magatartásmódok — kimondatlanul — egy eljövendő, emberek közti, valódi élet előjátékai. Ezért ez a részlet nem vég, hanem a jövő társadalmi előjátéka. (Tisztán egyénileg a valódi természettel folytatott harcban is lehet valami emberi-nevelői elem, így például Conrad „Árnyvonal”-ában, de ez csupán egy emberre vonatkozhat. A „Tájfun” kapitányának helytállása, mint Conrad hangsúlyozza, következők nélküli érdekes epizód marad.)

Ez ismét visszavezet Szolzsenyicin elbeszélésének szimbolikus hatáshoz: e mű, kimondhatatlanul, azoknak az eljövendő költői számvetéseknek koncentrált előjátéka, amelyek a sztalin korszakkal foglalkoznak, azzal az időszakkal, amikor az ilyen részletek valóban a hétköznapokat jelképezték. Előjáték ez a jelennek, olyan emberek világának az ábrázolásához, akik — direkt vagy indirekt módon, aktívan vagy passzívan, megerősödve vagy megtörve — átmentek ezen az „iskolán”, amely őket a mai életre, ebben az életben folytatandó tevékenységre nevelte. Ebben rejlik Szolzsenyicin irodalmi helyzetének paradox sajátága. Lakonikus kifejezésmódja, a tábori élet közvetlenségén túlmutató bárminemű célzástól való tartózkodása mégis megrajzolja azoknak a középponti emberi-erkölcsi problémáknak a körvonalát, amelyek nélkül a jelenkor emberei objektíve lehetetlenek, szubjektíve érthetetlenek volnának. Éppen koncentráltan takarékos visszafogottságában válik az életnek ez a közvetlenül fölöttébb korlátozott részlete egy eljövendő nagy irodalmi nyitáványá.

Szolzszenyicin többi novellái, amelyeket megismertünk, nincsenek ennyire áthatva szimbólummal, nem ilyen átfogóak. De talán éppen ezért ugyanilyen világosan, és végül, mint látni fogjuk, még világosabban kifejezésre jut, hogy az író a múltban tapogatódzva keresi az utat a jelen megragadásához. Ez a jelenbe való kitekintés a legkevésbé a „Matrjona háza” című szép elbeszélésből tűnik ki. Itt Szolzsenyicin, akárcsak néhány kortársa, egy távoli, félreeső falut ábrázol, amelynek embereire és életformáira a szocializmus és sztalin formája igen csekély befolyást gyakorolt. (A jelen összképe szempontjából nem jelentéktelen, de korántsem középponti fontosságú, hogy ilyen lehetőségek fennállnak.) A novella egy öregasszony portréját adja, aki sok mindent megélt már, és sokat szenvedett, gyakran becsapták, és mindig kizsákmányolták, de mély benső jószágát és vidámságát semmi sem ingathatta meg. Olyan emberi példakép ő, akinek emberségét semmi sem törhette meg, vagy torzíthatta el. Portré ez a nagy orosz realista hagyomány értelmében; Szolzsenyicinnél azonban csak általában beszélhetünk hagyományról, valamelyik mester stilsztikai követése nála nem figyelhető meg. A többi novellában is észrevehető, hogy hasonlóképpen kapcsolódik a legjobb orosz hagyományokhoz. Így például az „Ivan Gyenyiszovics egy napja” több főalak morális hasonlóságaira és ellentéteire épül fel. Az okos, taktikailag ügyes, de emberi méltóságát soha fel nem adó paraszti főalakkal egyrészt a szenvedélyes fregattkapitány áll szemben, aki egész létezését kockáztatja, mert

nem hagyja tiltakozás nélkül, hogy méltánytalanság érje, másrészt a brigád ravasz vezetője, aki munkatársai érdekeit ügyesen képviseli a hatósággal szemben, de ugyanakkor saját — viszonylag — privilegiált helyzetének kiépítéséhez is felhasználja őket.

Dinamikusabb és a sztalin korszak problematikájához sokkal szorosabban kapcsolódik „A kreccatovkai állomáson” című novella, amelynek középpontjában a válságos időszak társadalmi-erkölcsi vonatkozása, az „éberség” áll. Dialektikus kétoldalúsággal mutatja meg, hogy a sztalin jelszavak rutinná-válása miként torzítja el az élet összes igazi problémáját. Itt szintén — újból hamisítatlanul novellisztikusan — csak egy egyszeri-egyedi konfliktust és közvetlen megoldását adja, és még csak nem is jelzi, hogy az itt hozott döntés miként hat mindmáig tovább a résztvevők életére, további fejlődésére. Itt azonban olyan jellegű a kollízió, hogy hullámai túlcapnak a novella tulajdonképpeni keretein. Az „éberség” akkori alternatívája, az „éberség” kényszere nemcsak ama elsüllyedt napok egyik égető problémája volt, hanem utóhatásai ma is hatékonyak még, mint olyan erők, amelyek sok ember erkölcsi személyiségét formálták ki. A tábori elbeszélés nemcsak magában az ábrázolásban, hanem a helyesen olvasók kiégyesítő képzetében is bátran és rezignáltan lemondhatott minden perspektíváról, a jelenre való minden utalásról, itt azonban az elbeszélés végén, szándékosan fájdalmas nyíltsággal ránkmered a kérdés: hogyan boldogul a fiatal, lelkes tiszt ezzel az élménnyel, milyen embert formál belőle — és a sok hozzá hasonlóból —, hogy egy ilyen tett tette volt?

A novellának ez a jellegzetessége, amely a művészi forma szempontjából éppoly jogos, mint a másik típus, még felfokozottabban jelenik meg Szolzsenyicin utolsó írásában, „Az ügy érdekében” című elbeszélésben, amely a szovjet irodalomban nagy lelkesedést és heves visszautasítást váltott ki. Az író itt bátran felvette a kesztyűt, amelyet a szektánsok a haladó irodalom barátainak odadobtak, nevezetesen azt a követelést, hogy a „személyi kultusztól” „függetlenül” is ábrázolni kell, milyen lelkesen vettek részt a széles tömegek ebben az időszakban is a szocializmus építésében. A történet egy vidéki városban játszódik le, egy technikum újjáépítéséről van benne szó; a régi helyiségek egyáltalán nem megfelelőek, a diákokat nem tudják elhelyezni, és a hatóságok bürokratikusán halogatják a szükséges új építkezéseket. Itt azonban a tanárok és a diákok igazi kollektívája van jelen, amelyet kölcsönös bizalom, sőt szeretet forraszt össze: a szünidőben önként átveszik az új építkezések legnagyobb részét, és az új iskolaév kezdetére be is fejezik a munkát. A novella eleje élénken és elevenen ábrázolja a munka befejezését, a tanárok és diákok közti igazán meghitt viszonyt és őszinte vitát, és az örömteli várakozást, hogy a maguk alkotta környezetben jobban fognak élni. Ekkor hirtelen egy állami bizottság bukkan fel, és a régi helyiségek felszínese is felszínesebb szemrevételezése után úgy véli, hogy minden „teljesen rondban van”, és az új épületet egy másik intézetnek utalja át. Hiába akar még egy jóindulatú pártfunkcionárius is segíteni, az igazgató kétségbeesett erőfeszítései természetesen eredménytelenek maradnak,

a sztalin korszak apparátusának bürokratikus önkénye ellen hiába küzd az ember még a legigazabb ügyért is.

Ez minden. Csattanósan helyes cáfolata ez annak a szektáriánus-bürokratikus legendának, hogy a Sztalin-korszakban igazi és aktív lelkesedés volt. Értelmes ember sohasem tagadta, hogy újból és újból adódott ilyesmi. A legenda ott kezdődik, ahol egy ilyen szocialista lelkesedés a „személyi kultusz” mellett akadálytalanul, sőt ennek támogatásával termékenyen kibontakozhatott. Szolzsenyicinnél a lelkesedés ilyen fellángolását látjuk, de azzal a tipikus sorssal együtt, amelyet a sztalin apparátus tartogat a számára. Itt zárul a novella, mint Szolzsenyicin más írásai is, azon a ponton, ahol a probléma a maga teljes plaszticitásában előttünk áll, de itt sem mutatja meg és még csak nem is jelzi az emberi sorsnak azokat a szálait amelyek a mai emberhez vezetnek. Az extenzív keretek is — újból hamisítatlanul novellisztikus módon — szűkreszabottak: a hatóságok megelőző szabotázsa és a magasabb rangú apparátus önkényes záróakciója sem konkretizálódik egy — persze teljességgel meggyőző — tényyszerűsége túl. Szolzsenyicinnél a maga takarékosan objektív, nem kommentáló ábrázolási eszközeivel itt is sikerül érzékeltetnie e tényyszerűség tipikus voltát. Ez persze nem pusztán technikai kérdés, e fontos célt csak azért érheti el, mert ezzel a jelzésszerű ábrázolásmódjával összes emberét és helyzetét mint tipikust tudja megeleveníteni. A bürokrácia keletkezéstörténete és benső összefonódottsága, az „ügy” „fenséges” objektivitása mögött hatékony személyes karrier-érdekek mind az elbeszélés keretén kívül maradnak; a novellában csak nyilvánvaló, de átfogó általánosságként jelennek meg. A bürokraták — tárgyilag álcázott embertelenségükben — fölöttébb szemléletesen állnak ugyan előttünk, de sem társadalmilag sem emberileg nincsenek belülről átláthatva. A pedagógusok és a diákság kezdeti lelkesedése is individualizáltan jelenik meg — persze e novellisztikus lakonizmus keretei között —, olyannyira, hogy a polgárháború korának „kommunista szombatjaira” való alkalomszerűen felbukkanó visszaemlékezés egyáltalán nem hat frázisszerűen. De a befejezésre — a novellaforma szempontjából jogosultán — ismét váratlanul kerül sor: a függöny a pusztá tények lebonyolítása után legördül anélkül, hogy választ kapnánk a tulajdonképpeni, időszerű, égető problémákra: hogyan hatottak ezek — és az ezekhez hasonló — tapasztalatok és élmények a tanárookra és diákokra? Hogyan formálták további életvitelüket? Ma milyen emberek ők? — A befejezés csak annyira konkretizálódik, hogy felveti e kérdéseket a helyesen olvasókban, akikben még sokáig csendenek majd és sokáig maradnak elevenek. Szolzsenyicin tehát ismét és ezúttal sokkal konkrétabban, parancsolóan mutat rá a sztalin múltból származó jelenkor középponti problémáira, és ezt erőteljesebben, kényszerítőbben, egyértelműbben teszi, mint összes korábbi elbeszélésében. E novellában ezért nincs meg az „Ivan Gyenyiszovics egy napja”-nak benső zártsága, lekerekítettsége, önmagában való befejezettsége, és ezért tisztán művészileg nem is éri el annak színvonalát. De a jövő kitapintásának terén ez a novella a korábbiakhoz képest nagy lépést tett előre.

Senki sem láthatja ma előre, hogy mikor fejeződik be ez az előrenyomulás, és hogy vajon maga Szolzsenyicin vagy mások vagy esetleg másvalaki teszi meg a még szükséges lépéseket. Hiszen nem Szolzsenyicin az egyedüli, aki a tegnap és a ma közti összefüggéseket tapintgatja. (Elég talán, ha Nyekraszovra utalunk.) Ma még senki sem tudhatja, hogy miként végződik majd valójában a jelen megfejtésének irányában történő döntő előrenyomulás, amelynek a Sztalin-korszakot, csaknem valamennyi ma cselekvő személy emberi-erkölcsi előtörténetét át kell világítani. Döntő itt a társadalmi lét folyamata lesz, a szocialista tudatnak a szocialista országokban és főként a Szovjetunióban végbemenő megújulása és újboli megerősödése, aminél azonban minden marxistának figyelembe kell vennie az ideológia, különösképpen az irodalom és a művészet szükségképpen egyenlőtlen fejlődését.

Fejzetezéseinknek tehát e kérdésben meg kell állniuk a feladat elkerülhetetlenségének megállapításánál, és teljesen nyitva kell hagynunk azt a kérdést, hogy miként és kicsoda hajtja majd végre? Annyi bizonyos, hogy a szocialista realizmus újboli kibontakozásának nagy akadályai és gátjai vannak. Mindenekelőtt azok ellenállását kell megemlítenünk, akik még hívek maradtak a sztalini tanításokhoz és módszerekhez, vagy legalábbis így tesznek. Minden megújulással szembeni nyílt oppozíciójukat időközben sok esemény tompította ugyan, de a sztalini iskolában taktikai ügyességre tettek szert, és a közvetetten előidézett akadályok bizonyos körülmények között az eljövendő, bensőleg gyakran még bizonytalan új irodalomnak többet árthatnak, mint régi stílus brutális-adminisztratív rendszabályok (persze ezeknek sem vagyunk híján, és némi kárt ezek is okozhatnak.)

Másrészt ezt a valóban új művészet felé vivő mozgást technikai-ábrázolói értelemben gátolhatják és tévútra vezethetik a modernizmusról folyó, szellemileg provinciális civakodások, amelyek ma annyira az előtérben állnak. Korábban jeleztük már, hogy ilyen utakon semmi lényegest nem lehet elérni, mert művészileg annak az életszemléletnek a — legtágabb értelemben vett — legyőzéséről van szó, amelyről a legtöbb naturalisztikus megalapozottságú ábrázolásmód fakadt. Amíg sok író ezekre a technikai megoldásokra bámul, addig ha Sztalin szektáns követői kicsit is rugalmasan taktikáznak, nagyon könnyen megismétlődhet a már említett helyzet, ami a harmincas években is létrejött, amikor például a durreli „stílust” arra használták fel, hogy eltereljék a figyelmet a kor valódi problémáitól. Természetesen ezen a területen is adódnak olyan jelenségek, amelyeket komolyan kell vennünk. A sztalini korszak sok emberben megingatta a szocializmusba vetett hitet. Az így létrejött kételyek és csalódások — szubjektíve — teljességgel becsületesek és őszinték lehetnek, de kifejezésre törve nagyon könnyen csak nyugati irányzatok követésére vezetnek. És még ha ilyen művek tisztán artisztikus szempontból érdekesek is, egy bizonyos epigonizmustól többnyire mégsem szabadulhatnak meg. Hiszen Kafka víziója valójában a hitleri korszak sötét nihiljére, vala-

mi végzetesen valóságos dologra irányult; egy Becket semmije azonban pusztá játszadozás fiktív szándékokkal, amelyeknek a történelmi valóságban semmi lényeges nem felel már meg. Tudom: intellektuális körökben a szkepszist és a pesszimizmust már több mint egy évszázada sokkal előkelőbbnek tartják, mint az emberiség fejlődésének nagy ügyében vetett hitet, amelyet az sem rendít meg, ha e fejlődés megjelenésmódja átmenetileg mégoly problematikusak is. De Goethe Valmynál mondott szavai világosabban mutatnak a jövőbe, mint az, hogy az asszonyok hiénákká válnak, és Goethe művében is az utolsó Faust-monológ irányába mutatnak. Shelley eredetibb és maradandóbb, mint Chateaubriand, Keller pedig többet és gyümölcsözőbben tanult 1848-ból, mint Stifter. Ugyanígy ma is — világtörténetileg és világirodalmilag egyaránt — főként azokon múlik minden, akiknek a sztalin korszak ösztönzést adott arra, hogy szocialista meggyőződésüket elmélyítsék és időszerűvé tegyék. Még a legtisztességesebb és letehetségesebb művészek is pusztá epigonoknak fognak látszani a ma még rejtett, csak ezután jelentkező erők kibontakozásának idején, ha ezt a meggyőződésüket elvesztették és a nyugati irányzatok sodrában „érdekes” dolgokat produkálnak.

Ismételjük: itt nem akarjuk az avantgardizmus problémáját felvetni. Tudjuk, hogy olyan írók mint Brecht, mint a késői Thomas Wolfe, mint Elsa Morante, Heinrich Böll és mások, fontos, jellegzetes és előreláthatólag maradandó műveket alkottak. Itt csak arról beszélünk, hogy amennyiben a szocializmusból való kiábrándulás a nyugati elidegenedett szkepszis stílfarmáival találkozik, végső soron mégis csak epigonság szokott létrejönni. Elég talán, ha annyit mondunk, hogy tisztességes emberek, akik az élet jelenségeiben csalódtak, kiábrándultságukat csak magában az életben, saját életükben, a társadalmi-történelmi valósággal szembesítve győzhetik le. Az irodalmi érvelések itt szükségképpen tehetetlenek maradnak, és az adminisztratív rendszabályok csak arra valók, hogy a divatos áramlatokat mint arisztokratikusan beavatott kiválasztottak csemegéjét még jobban megerősítsék, és a tisztességesen keresőket még az eddigiéknél is jobban eltaszítsák a szocializmustól.

Úgy látjuk, Szolzsenyicin és a hozzá hasonló törekvésűek távolállnak minden ilyen formai kísérletezéstől. Emberileg és gondolatilag, társadalmilag és művészileg azokhoz a valóságokhoz akarják átdolgozni magukat, amelyekből a művészet igazi formai megújulásai mindig is kiindultak. Ez megállapítható Szolzsenyicin eddigi alkotásaiból, és azt sem nehéz megvilágítani, hogy miként függnek ezek össze a marxizmus igazi megújításának problémakörével. De teoretikusan üres skolasztikára, művészileg pedig kicsinyes akadémikuskodásra vezetne, ha valaki az eljövendő korszakok stílusára vonatkozóan olyan további ítéleteket mondana, amelyek elébe vágnak a jövőnek. Mostanáig csak az világlott ki, hogy a ma megújuló szocializmus eljövendő nagy irodalma semmiképp sem folytathatja — éppen a végső döntő formai kérdésekben — egyenesvonalúan a húszas évek első fellendülését, és nem térhet semmiképp sem vissza hozzá. Ugyanis a kollíziók szerkezete, az embereknek és viszonylataiknak minőségi sajátossága

azóta alapvetően megváltozott. Márpedig minden igazi stílus úgy jön létre, hogy az írók koruk életéből ellesik azokat a specifikus, dinamikus és szerkezeti formákat, amelyek e kort a legmélyebben jellemzik, és hogy — ebben mutatkozik meg az igazi eredetiség! — meg tudják találni vele egyenértékű visszatükrözési formáját, amelyben legmélyebb és legtipikusabb sajátossága megfelelően kifejezésre jut. A húszas évek írói a polgári társadalomról a szocialistára való viharos átmenetet ábrázolták. A békeidők objektíve persze aláaknázott biztonságából akkoriban a háborún és a polgárságon át vezetett az út a szocializmushoz. Az emberek nyilvánvalóan drámailag voltak a döntés elé állítva, hogy maguk válasszák meg, hová akarnak tartozni; gyakran — és gyakran nagyon drámaian — az egyik osztály életét fel kellett cserélniük egy másikéra. Az élet ilyen és ehhez hasonló tényei határozták meg a húszas évek szocialista realizmusának stílusát.

Ma teljesen másfajta az alternatívák szerkezete és dinamikája. A külsőleg drámai kollíziók a ritka kivételekhez tartoznak. Úgy látszik, a társadalmi élet felszíne gyakran hosszú ideig alig változik, és még a látható változások is lassan, fokozatosan bontakoznak ki. Ezzel szemben az emberek benső életében évtizedek óta radikális változások mennek végbe, amelyek természetesen már most befolyásolják a társadalom felszínét, és később az életformák ábrázolásában egyre növekvő jelentőségre jutnak. De a hangsúly a múltban és a jelenben is az emberek benső, etikai életére, etikai döntéseire esik, amelyek azonban kifelé esetleg alig nyilvánulhatnak meg. Mégis helytelen volna, ha a bensőség eme művészi uralmában bizonyos olyan nyugati tendenciák analógiáját látnánk, amelyekben az elidegenedés abszolútnak látszó uralma korlátlanul tűnő, de valójában tehetetlen benső életet alakít ki. Itt mi olyan benső döntések láncolatára gondolunk, amelyek többsége látható akciókban — átmenetileg — nem vagy csak kivételes esetekben realizálódhat. Ezek lényeges jellemvonása egy gyakran tragikumra fokozódó drámaiság. Azon múlik minden, hogy milyen gyorsan és milyen mélyen ismerik fel ezek az emberek a sztalin korszak veszélyét, hogyan reagálnak erre, és így összegyűjtött tapasztalataik, helyállásuk vagy kudarcuk, állhatatosságuk, szétmorzsolódásuk vagy alkalmazkodásuk, kapitulációjuk miként hat jelenlegi cselekvésmódjukra. Világos, hogy a legigazabban az áll helyt, aki a sztalin torzítások visszautasításának segítségével valóban marxista, valóban szocialista meggyőződését megerősíti, elmélyíti, és egyúttal kitarja az új problémák előtt.

Fölösleges volna továbbmennünk, hiszen itt semmiképp sem vállalkozhatunk arra, hogy akár csak vázaltszerűen jellemezzük az egész jelent, történelmi genézisét és az emberi magatartásmódok tipikus variációit. Csak az életnek azt az alapját akartuk felmutatni, amely ma a szocialista realizmus számára egy másfajta stílust ír elő parancsolóan, mint a húszas évek valósága az akkori irodalomnak, és úgy véljük, ez e gyér jelzésekből is világosan kitűnt. Be kell érünk ezzel a megállapítással. Csak azt fűzhetjük még hozzá, hogy Szolzsenyicin novella-formája valóban ebből a talajból nőtt ki. Hogy a jövő írói hol keresik meg csatlakozási pontjukat, az az ő dolguk. „Je prends

„mon bien ou je le trouve”, volt mindig az eredeti és jelentős írók mottója; ők örömmel és felelősségteljesen vállalták magukra azt a kockázatot, amely minden választásban rejlik, hogy nevezetesen a „mon bien” valóban jó-e; a kisebbek nemegyszer könnyelműen vagy meggondolatlanul kockáztattak. Az elmélet egy ilyen változás legáltalánosabb társadalmi körvonalait előre tudja ugyan mutatni, de ugyanakkor arra kényszerül, hogy mindarról, ami művészileg konkrét, csak post festum beszéljen.

Eörsi István fordítása

D É L

Major Nándor

3.

Berték háza felé vettem az utam, hátha üzenetet hagyott számomra. Ott laktak a tenger tövében, alig egy-két kőhajításnyira a zárdától: amikor August beleunt a világtúrába is meg a cirkuszi bohóckodásba is, s hazatért valahol a Maláj-földön felszedett feleségével meg három csöppnyi gyerekével, elhagyatott, beszakadt ház volt ez, mint amilyen tucatjával ácsorog a városban, a pár száz éves kőfalak azonban szilárdan álltak, olcsón megkapta, s egy darabka levendulateraszra is futotta pénzéből; itt növekedett hát fel — csodák csodájára! — a város öt legdélcegebb fia — négyen megnősültek már közülük, szanaszét költöztek a városban —, s halvány kávészínű bőrüket meg anyjuk szelidségét örökölték mindannyian, hiányzott belőlük apjuk szószátyársága és izgágasága: talán törpének kellett lenni ahhoz, hogy az ember folyton kakaskodjon.

August a délelőttjét jobbra a piacon tölti, a padon üldögél gondtalanul, lába nem éri a földet, kalimpál vele, s mintha egy gyerek köztöködné folyton az asszonyokkal: otrombaságokat ver a fejükhöz, tán épp azért is kedvelik: mintha gyerekekkel csinálnák, holott embernyi ember. „Várj meg a ligetben, akkora gyereket csinállok neked, hogy a mennyezetbe veri a fejét”, mondja teli szájjal hahotázva az asszonyoknak, s ott forog közöttük, alig ér a derekukig, beléjük csíp, és elvesz a lábuk között; ha egyik-másik megsokallja, fülön csipi, s elnászágozóják közös erővel, éktelen lármát csapva, de inkább csak évődve, semmint haraggal; fiai ismerik a baját, s elnézik neki: nem sokat törődnek vele.

Egyszer a legidősebbik, Igor, még legénykorában, meg akarta szégyeníteni kissé apját, épp a piacon volt egy porzó csetepatékor, „Miféle gyereket vernek már megint!”, kiáltott egy nagyot, és az asszonytömeg közepébe nyúlt, gallérjánál fogva ragadta ki onnan Augustot, „Ó, hisz ez apám!”, kiáltotta, s hogy megértesse vele, mit tesz embernyi embernek lenni, a nyakába vette, s nem értek fel hozzá az asszonyok, August azonban ekkor büszke diadalordításban tört ki: mi más a fia, ha nem ő maga: az asszonyok paradicsommal, kruplival dobálták meg, s amit röptében elkapott, visszavágta közójük.

A ház előtt Bert anyja üldögélt csendesén, szelíden egybeolvadva az esthomállyal, „Már vár rád”, szólt halkán, „egész délután téged várt”; beléptem a tenyérnyi udvar halvány dohot árasztó sötét négyszögébe, s a deszkalépcsőn felkapaszkodtam az emeletre, Bert vaságyán heverésztet, s egy hatalmas papírgöngyöleget vizsgálgatott, „Rossz helyen tapogatóztál, fiú, nem barlang, hanem valami beomlott bánya lehetett az, nézd csak”, s ujjával egy pontra bökött: nehezen igazodtam el a kezdetleges térképszerűségen, egy-egy pontra hosszú magyarázószövegek vonatkoztak, különös görögös betűkkel írták, hány ezer éves lehet?

„Beszélnem kell a Tatával”, mondtam halkán, „Éppen ez az” vágott a szavamba Bert, „már azt hittem, valami baj ért: egész nap a révben várt rád a csónakom”. Belepirultam, ezt is elszalasztottam. „Nem mentél ki halászni?”, szoltam kelletlenül, „Igor ment ki helyettem, vártalak a térkép miatt; ma küldte Mario bátyja, a bécsi levéltárban bukkan rá, képzeld!”, fölugrott, inget váltott, „S még azt mondják, a homokszemet messze fújja a szél!”, dűnyögtem szórakozottan, az ágy felett Bert maga ácsolta polcain szakkönyvek, az ablaknál lapos asztal, tusok, tollak, körzők, géprajzok göngyölegei, évek óta vizsgálgat a távoli egyetemen, minden évben két hónapot tölt a szárazföldi nagyváros szerszámgyégyárában; „Mi van veled, fiú, azt hittem, majd elkeseredsz vagy talán ujjongasz, ha meglátod a térképet, te meg bele se nézel! Egy tucat üreg van megjelölve rajta!” szolt hátra a lépcsőn lefelé menet; a konyhában két bögrét tett a kecskelábú, megannyi repedést, apró vágást viselő viharvert asztalra, egy köcsögből tejet töltött, egy-egy szelet kenyeret tett mellé, s állva falatozni kezdtünk.

Furcsa szorongás vett erőt rajtam. „Mi van a temetőcsőssel?”, kérdeztem fojtottan, s Bert vállat vont, „Meglepődött, amikor a városban mindenki felháborodott a hullarabláson. Képzelheted, mi mindent vágta a fejéhez utcahosszat. Nagy csődület kísérte, előtte meg gyerekek futkostak, amikor aztán már köpködni is kezdtek felé, a trafikos közébük vágta a görbebotját”, torkomon akadt a falat, bűntudat rágott, a tejet az asztalra tettem, eltoltam magamtól, egyre csak jött felém a temetőcsész feltartóztathatatlanul, kifliként lefittyedt száján ijedt elkeseredés, tágra nyílt szemében döbönt csodálkozás a körülötte szégyentelenül kavargó képmutató világ vitustáncán, a végtelenbe fut ez az utca az ostorozó tekintetekkel, betelt a pohár, állj meg, állj meg!

„Hát csak a trafikosban volt emberség?”, kérdeztem döbbenet, s a kenyeret még mindig jobb kezemben szorongattam, „Azt nem mondhatom, mert ugyan ki hitte el ezt a komisz tettet a temetőcsősznek? Inkább komédiáztak még a gyanakvók is. Talán csak a trafikos nem

ismert tréfát; azt kiabálta oda neki: tudtam én, hogy ez lesz a vége, te gyászvitéz! ha lelövettelek volna, megtakarítod magadnak ezt a gyalázatot!”

Kínkeservesen felnevettem. Beleharaptam a kenyérbe, s az utolsó kortyig felhajtottam a tejet. „Ez még semmi!”, kuncogta Bert „Végül a temetőcsőz is türelmét vesztette, s mentében tüzes szónoklatot tartott; még a csecsemőket is hullarablással vádolta: mi másból él ez a város évezredek óta?! S ujjal mutogatott a házakra, emberekre; kincseket, műtárgyakat kért számon, a rendőr meg időnként rántott egyet összebilincsel kezén, s közbeharsogta: Elég legyen! Elég! — Nagy napja volt! Micsoda idegenforgalmi rendezvény! Akár hagyományosíthatnánk is, mint a nizzai karnevált!”

„Hát akkor mehetünk”, álltam nyugtalanul az ajtóban, Bert azonban leintett, jóízűen kortyolgatta a tejét, „A javát még nem tudod”, mondta két kenyérfalat között, „amikor ugyanis megéhezett, a temetőcsőz dörömbölni kezdett a zárkaajtón. Az ám, de éppen akkor várták a tábornok érkezését. A hidroplán éppúgy három kört írt le a város felett, mint azelőtt, s mire leszállt a révből, összecődült a nép. És miféle rendőr volna az, aki ilyenkor nincs ott a tömegben, nem igaz? Utóvégre minden előadódhat, legjobb ha kéznél van. És megint Mario evezett ki a tábornokért, akárcsak tavaly, közben meg a rácsba kapaszkodva a temetőcsőz szórakoztatta a népet. Galádság! Ártatlan vagyok! Egy perc, s máris igazolhatom magam! Megkeserüli az a gazember! Tessék ennem adni! Valaki odakiáltott neki, hogy a rendőr a bántalmazásért tartja fogva, s még csak ezzel zúdította az utcára a szitkok áradatát. Ha láttál komédiát! A rendőr végül rászólt a feleségére: „Mandina, eredj, adj neki enni, legalább amíg a tábornok kiszáll!”

Már a zárda előtt haladtunk, s egy pillanatra meg is álltam, szokatlan, hogy ennyi ablak fénylik fönt az égen; két tágra nyílt fekete szem villant elém, szikraszóró, hosszú, hófehér ujjak, a haja azonban hol feketében, hol szőkében játszott. Bert még mindig nem fogyott ki a szóból: a tábornok első ízben érkezett civilben, ámde mégis a régi hidroplánon; egy éve nyugdíjazták, a geológusmentés hőstette után, kitüntetéssel, előléptetéssel, ingujjban érkezett, homokszürke nadrágban, s fehér kalapját kezében lengette, akár egy filmszínész.

„Alighogy partra szállt, téged keresett”, mondta Bert, s elegyes érzéssel gondoltam a tábornokra: egy álló napot barangoltam vele tavaly a hegyekben, csontos, szikár, izmos alakja még most is előttem hajlong a vadcsapásokon, délben lépett ettünk, a tábornok szokatlanul ügyesen vámolt meg egy kaptárt, s a medvehiányra panaszkodott, „Az első útja azonban a trafikoshoz vezetett, igaz-e?”, kérdeztem, „Igen, mint minden évben”, hagyta helyben Bert.

A trafikos szentül meg van győződve róla, hogy a tábornok neki köszönheti, mivé lett, hiszen sebesülésekor, helyettese lévén, tőle örökölte a parancsnokságot; úgy képzei, hogy a tábornok képességeinek, aki akkor még egyszerű kőfaragólegény volt, semmi szerepe a forradalom hirtelen fellendülésében, úgy hiszi, hogy azt pusztán az idő hozta magával, nyilván maga az idő. A tábornok bizonyára kezdettől fogva sejti a trafikos elképzelését, hiszen leolvashatja az arcáról! a trafikajtóban mindig igazi örömmel s nem kis büszkeséggel öleli ugyan ma-

gához a trafikost, őszinte szeretete benne van a szeme csillogásában meg abban a semmibevevő tekintetben is, ahogyan a többieknek végignéz: egyetlen igazi ember él számára, akire fölfelé tud nézni.

Miután helytel kínálta vendégét, ő maga meg a pult mögé ül, egyszerűen hatalmas, ragyogó íróasztallá változik a kopott, rogyadozó pult, a fal mentén üldögélő emberek meg tanácskozásra ide rendelt vezérkarrá; aztán egyszer csak elkomorodik a trafikos, egyre ritkábban szól, lopva folyton csak a tábornokra pislant, mind laposabbakat, mint akinek fontos mondanivalója volna, de mégis inkább önfeláldozóan egymaga viseli terhét, s csupán ezt dűnnyögi időnként: „Hja, így van ez, hja, így bizony”, majd egy-egy szót ejt a sebesüléséről, mikor már azt is elsóhajtja, hogy „Hja, én akkor meg nem sebesülök; így van ez”, akkor a tábornok egy üveg valódi francia konyakot vesz elő táskájából, s magasra emeli: „Nézd csak, mit hoztam neked!”, a trafikos meg nyomban felbontja, s a jelenlevők az egészségére isznak.

A tábornok kegyetlenül francia konyakkal ajándékozza meg azóta is, amióta a trafikosnak elhatalmasodott az asztmája, s egy gyűszűnyit sem iszik belőle; igen, a tábornok tudta, hogy a trafikost sohasem fogja a révben várakozók között találni, ott áll csak a trafikajtóban, néhány lépcsőfokkal a többiek felett; szerzett neki annyi örömet, hogy a hegy menjen Mohamedhez: nem akármilyen hegy az, amelyik menni tud.

„Te kinek a fia vagy?”, kérdezte tőlem a tábornok, amikor a mentőövön velem együtt felhúzták a sebesült geológust a helikopterbe; a levegőben ismét elájult, s egy orvos vizsgálta mellettem egy hordágyon. „A remetével élek”, kiabáltam teli torokkal. „Ahá, értem”, mondta a tábornok. Másnap a Tata kihalt faluja fölötti dombon üldögéltünk egy csenevész szentjánoskenyérfa alatt, a vámost lépet eszegettük, a tábornokot darazsak, méhek lepték el, egyetlen legyintéssel sem védekezett ellenük, türelmesen fújdogálta őket a lépről, hogy haraphasson belőle egyet-egyet.

„Látod ezt az öreget?”, szölt halkan, „Mindene megvan, amit szeme, szája kíván, mégis éveken át átkel az óceánon, odahagyja övéit, és hónapokig itt cselleng a hegyekben, s akár itt is érheti a halál”, mondta, s kulacsát egy ágra akasztotta, úgy lógott és csillogott a fényben, mint egy karácsonyfadísz.

Sirályok vijjogtak odalenn, a nap féktelenül perzsel, a levegő kocsnyásan rezgett a szemünk előtt; akkor elmondtam neki azt, amiről a vízgeológussal pár szót váltottunk az előző nap hajnalán, mielőtt megérkezett a helikopter.

A geológus szabad napján egyesegyedül a hegyeknek vágott, s nem tért vissza. Már két napja szigetszerte nyüzsögtek a mentőosztagok, de mintha a föld nyelte volna el, nyoma veszett. Keresték a Nagy Szakadéknál is, kötéllel leereszkedtek az első párkányra, a másodikig nem merészkedtek: semmi nyomra nem akadtak, szólították, mindhiába, így valószínűnek látszott, hogy ha itt érte a baj, az ötven méter mélyen, a sziklázatonyok között tajtékzó tengerben lelte halálát. Nagy kerülővel ott is nyomoztak utána, mindhiába.

Azon a hajnalon Berttel leereszkedtünk az első párkányig; a tenger sima volt, akár a tenyeres, a hegyek mögül előbúvó nap minket már

beragyogott, a szakadék mélye azonban félhomályba burkolózott még. Ismertem a járást, tudtam, hol kell a hegynek hátat vetve farkaszemet nézmem a tátongó mélyvel, hol meg arccal fordulni a sziklatömb felé, hogy a második párkányig jól kijöjjön a lépés. Ott aztán, a barlang szájában, egy kiugró alatt, ráleltem a vízgeológusra; hanyatt feküdt, ruhája cafatokban, az éktelen sebekbe beszáradva, viaszsárga, szakállas arcán is csomóban az alvadt vér.

„Hallod, itt bent a víz”, nyöszörögte, s kétségbeesett szemével a barlang felé intett, „két napja hallgatom, egyre zsuborog”, lihegte; bár-hogy füleltem, semmi nesz. Körülötte beszédes nyomok: a sziklapárkány széléről mintegy négy métert küszhatott hanyatt fekvő, a kövek feketélltek a vértől, tenyerén csontig szagगतott sebek tátongtak; nyilván az első párkányról zuhant le, ép csontja alig maradhatott, s ki tudja, vajon a tűző nap vagy a csalóka lázálmok kínzó ereje kergette-e a barlang hűsébe, s hányszor ájult el közben; megittattam, kurta álomba zuhant, Bert meg futott a városba a helikopterért.

Furcsa hajnal volt az, szótlánul üldögéltem a párkány szélén, messze már fel-felbukkantak a rév felé igyekvő apró halászbárkák, vártam, hogy a napocska leérjen hozzám, s az volt az érzésem, hogy egész életemben csak félholt emberek körül sűrögtem-forogtam, s arra vagyok ítélve, hogy erőben, egészségben mit se segíthessek rajtuk;

apám a főtéren, a városháza kampóján lógott egy álló napig, fejébe vörös csillagos sapka nyomva, nyakában elrettentést hirdető tábla, mellette sisakos, szuronyos őr, odafutottam hozzá, oly ritkán járt haza, a nyakában lovagoltatott, fel-alá futkosott a szobában, s kezemmel a mennyezetet fogtam, mintha az eget tartottam volna, hogy be ne verjem a fejem a csillagokba; átöleltem himbálózó lábát, alig értem a térdéig, az őr ordítózott, fenéken rúgott, messze repültem, aztán hason csúsztam a fényes kövön, nénikém ölébe kapott, „Holtan fogták el”, suttogta valaki, „egy sortűz kaszálta le”, a nap akkor is épp hogy felkelt;

egy sötét este nénikém kézen fogott, járatlan utakon vezetett a messzi hegyekbe, hol hátára vett, hol letett, egész úton sóhajtozott és nyögdécselt, egyszer csak egy viskóhoz értünk, bent karbidlámpa pislogott gyéren, négy szótlán, fegyveres, vörös csillagos katona virrasztott, a földön kuporogtak, csak egy festetlen, hosszúkás láda állt középen, sehol semmi más, „S még meg se akartak várni bennünket!”, emelte fel az öklét javveszékelve nénikém, s végighordta szemét a katonákon, „Máriám, hova lettél?”, zokogta, a katonák meg csak mordul üldögéltek, „Gyere ide, ez itt az anyád!” rántott magához nénikém, s a lábára borult, „Nem várhattunk vele, darabokra tépte szét a gránát, úgy szedték össze”, szólt az egyik katona, s fölállt, hozzám jött, egy kis aranyláncot akasztott a nyakamba, négylevelű lóhere volt rajta, ha anyám karjára vett, mindig ezt keresgéltem, ő meg nevetgélt, ahogy motozó ujjaimmal csiklandoztam a nyakát; a katonák fölemelték a lábát, a viskó mögött egy sekély gödörbe tették, kavicsot, földet túrtak rá, majd nagy köveket hengergettek oda, s egy karót feszítettek a tövébe, aztán mendegéltünk haza nénikémmel fél éjszakát, ordítóztam hólyagos lábam miatt, s mikor a város fölötti dombra értünk, ugyancsak kelt fel a nap;

nénikém egy álló éjszaka fátyolos angyalokkal viaskodott, elfogyott, akár a hold, testes öle, ahova annyszer felkapott, csonttá aszott, az orvos kábítószert fecskendezett belé, hogy fájdalmait csillapítsa, „Nem éri meg a reggelt, gyerek”, suttogta kifelé menet, „Igen, doktor úr”, szóltam mutató hangon, „De megnőttél már”, szólt az orvos, és vállon veregetett, „Oh, ne kancsalíts, édesem, miért leselkedsz?”, suttogta órákon át, a karjaim közt halt meg, de mozdulatlanul tartottam tovább, míg csak azt nem éreztem, hogy kihűlt a teste, oly nyugodalmas csend honolt akkor, akár ezen a hajnalon, s mikor felkeltem tőle, épp besütött a nap, a kakukkos óra meg énekelni kezdett, egy agyagkorsóval némítottam el, a falon folyt a tej, egész nap majd megvesztem az éhségtől.

egy kopaszodó ember rémülten rohant végig az utcán, nadrágtartója hosszan lebegett utána, segítségért kiáltozott, felesége a bástyák alatti sziklákon egy nő ruhát szorongatott zokogva, valaki bűvármaszkot nyomott a kezembe, sokáig úszkáltam a víz színén, aztán bukdácsolni kezdtem, s a parttól egy kőhajításnyira, egy víz alatti kőszikla tövében megpillantottam a meztelen lányt, sohasem láttam előtte, még az éjjel lopakodhatott le a bástya lépcsőin, holdfényben henteregni a tengeren, ókori karcsú vázák közé szorult, amelyekre mészáló s csigaházak tapadtak ujjnyi vastagon az évszázadok során, ringó tengeri fűben heverészett, hosszú, fekete haja fátyolként lebegett az arcán, tágra nyílt szeme ráammeredt egy-egy pillanatra, karcsú halak úszkáltak körülötte szertartásos nyugalommal, jobb térdét az álláig felhúzta, s mindkét kezével a lábfejét szorongatta görcsösen, igen, ott a görcs, megfoghatatlanul, hol fogjam meg ezt a lányt, hogy hozzá ne érjek, a szépség elbűvöl, megbontja az ember eszét, és zokogásba törne ki az érintés fájdalmától, s ha megcsókolná, ki tudja, miért tenné; a nap éppen kisütött, amikor a lánnyal a karomban a partra léptem, csöpögött rá az orrom, s az anyja félájultan dobta rá ruháját;

a nap épp kisüt majd akkor is, amikor a remetére egy kiugró kőszikla vagy bokor vagy barlang tövében hosszú keresgélés után rábukkanok majd, mert amikor már végóráját érzi, tudom, szótlanul elbaranganol a világ szeme elől, mint a vadak, beveszi magát egy zugba, s hátat fordít a világnak, felkutathatom majd érte étlen-szomjan az egész hegyet, tudom, mire rálelek, valami bicegő kutya fog körülötte szimatolni, s elütöm majd mind a négy lábát, ez a nap akkor is éppen felhág majd az égre.

Gyík futott el a lábam előtt, egy kavics messze gurult a szakadékba. A vízgeológus nyöszörögve ébredt, s kapkodva lihegett. Szájába öntöttem az utolsó kortynyi vizet is, fél szemét rámvetette, majd ismét becsukta, „Itt zsuborog hát a víz”, lihegte, „ennek a holt városnak”, cserepes szája megvonaglott, „többé úgyse lesz belőle semmi, kilakoltatni”, sepegte, „az ember elmegy, minek a víz”, tagolta halkán, „ó, élet, vízzel akarják kiszúrni a szemüket”, nyögdecselte, aztán érthetetlen hangok gurgulyáztak a torkán, „Nyugodj csak meg, nyugodj meg, itt a város és lesz víz is bőven”, suttogtam halkán, nem értett meg, szemét rám se vette, „A nomád törvény, tudod, a nomád törvény”, ismételte, mintha válasznak szánná, s fejét hol jobbra, hol balra vetette fáradtan, egy légy zavartalanul vizsgálgatta az orrát, és

semmi nesz órák hosszat, csak ahogy egy-egy megcsúszott kavics pereg végig a szakadék szikláin, s valahol a mélyben tompán csobban: vagy talán egy toboz esett le odafenn a dombon egy fenyőfáról: talán egy karcsú sas szállt a hegyébe, hogy órákon át méltóságos nyugalommal szemlélődjön. Már rég a helikopterben kuporogtunk: azon kaptam magam, hogy egyre dünnyögöm: „A nomád törvény, a nomád törvény”.

A tábornok elmosolyodott. Últében leszakított egy férgesen korárett szentjánoskenyeret. „Igaza volt annak az embernek, fiú”, szólott, s kettétörte a szentjánoskenyeret: mintha pálcát tört volna az ügy felett; a férges részt elhajította, a többit rágcálni kezdte.

„Nézd csak, fiú, tizenöt éve minden tavasszal eljött hozzám a város, hogy járjam ki valami gyár vagy ilyesmi építését; a városnak joga van erre, érdemeket szerzett, harcolt, másutt egyre javul az élet, itt meg bomlik; én azonban soha egy lépést sem tettem. Meglehet, hogy hibáztam, mások nem voltak ilyen szilárdak: százzámra épültek gyárak ott is, ahol semmi fedezetük nem volt, szerteszóródtak a javak, és egykettőre pangott ismét minden, csak a gond szaporodott velük. Mi az, amit ez a város nyújtani tud? A szíve mélyén mindenki tudja: semmit. Engem is mindig arra kértek: *valami* gyárat vagy *ilyesmit*. Érted? Vagyis: semmit.”

Ohó, hát ez a méztől csöpögő kezű ember is a nagy szavak bővületében él, úgy gurulnak le a megváltó szavai a domboldalon, mint a kavics és menthetetlenül belevesznek a tengerbe, ha ugyan tömegükkel ki nem szorítják a mérhetetlen tengert. A háta mögött egy darázs másodszor tért vissza egy dús pókhálóhoz, hogy magával ragadja a másik pókot is, egy szúrás, egy lendületes félkör, s már el is illant. Félvállról, szórakozottan vettem oda, hogy hiszen azt sem tudjuk, mi mindenünk van s a hátam mögé intettem, a hegyek felé: tán megérti, hogy lemezt válthatnánk. „Igen”, vágott a szavamba a tábornok, „mésző, mégpedig hetedrendű, mit sem kezdhetni vele, én tudom, kőfaragó vagyok”, s kedvetlenül elnézegettem karórájának tömör aranykötőjét, folyton hol lejjebb, hol feljebb húzogatta a karján, mint aki érzékeny az érc érintésére, de nem tud róla; mozdulatai kissé kihívóak voltak: nem csoda, ha felötlik az ember fejében, hogy érdemes volna leütni érte.

Valami tetszetős közhellyel közömbösen elvágni a szóáradatot, befejezettnek éreztetni; olyasmit dünnyögtem, hogy nincs olyan hely ezen a földön, ahol ember nem teremthetne magának emberséges életet, „Van-e még vizünk?”, kérdeztem, szótlanul átnyújtotta a kulacsot, magam elé köptem a viaszt, ő meg jóízűt nevetett: csontos arcán ilyenkor ezer apró ránc táncolt. „Mit gondolsz, fiú, miért hagyták el az emberek azokat a gyönyörű városokat, amelyek egy-egy korban felvirágoztak, mesés értékeket halmoztak fel bennük évszázadokon át”, folytatta zavartalanul, „Azért, mert elpangott az, ami az életerőt adta, s a megváltozott világban nem akadt újabb forrás. Mit gondolsz, miért néptelenedik el a csatornák Velencéje?”

A kihalt házak között megjelent a Tata, leballagott az apró mólóhoz, amelyből csak itt-ott maradt valami az elrejtezett naszád bombázása után, letelepedett egy vastókére, és a vízbe vetette horgát. Kezem alatt száraz, hosszú, érdes pusztai fű zizegett, rengetegében

bogarak éltek világukat. A tábornok szavai egyre zsongtak a fülemben, alig figyeltem oda hébe-korba, régóta ismerem ezt a históriát. Arról beszélt, hogy száz évvel ezelőtt itt gazdag, dolyfős mesteremberek laktak, kőfaragók, hajóácsok, kajókovácsok; csak ebből a városkából hetven diák tanult Bécsben, a partokon meg végesvéig alig akadt több; ott azonban egyszer csak növekedni kezdtek a nagy hajógyárak: mind elpantak a mesterek. Akkor szöldre adták a fejüket, levendulára, bolhafűre; egyetlen városnak sincs akkora termékeny völgye az összes szigeteken, mint ennek; úgy-ahogy ismét talpra álltak. Csakhogy borral ma már tele van a világ: hamisítják; a bolhaport kiszorította a diditi; levendulából meg annyi van, amióta mesterségesen gyártják az illatok ezreit, hogy tavat lehetne megtölteni vele.

A nap mindig elbágyasztott, csöndre, hallgatásra hajlok ilyenkor: valami fáradt belenyugvást éreztem a tábornok szavaiból, de nem hányaveti nemtörődömség volt ez, hanem alighanem annak az embernek a fásultsága, aki már megvívta harcait, s nem sokat vár a világtól, de mégis egyszer-eyszer megvillant valami csodálat, kedvtelés, ragaszkodás zöld szemében, ha tette kész embert látott, s talán épp ezt kereste szüntelen — de unalmas és fárasztó volt rettenetesen. Szávában ugyan, igaz, csöppnyi sem volt abból az elkeseredésből, amely a lentieket emésztette, s amellyel ki lehetett volna kergetni engem a világból: talán csak önönmagának bizonygatja tehetetlenül, hogy széles a világ. Nem épített légvárakat, nem kapkodott fűhöz-fához, nem szitkozódott, nem nagyzott és nem várt csodára, ezt javára írtam, miközben egy pálcikát hegyeztettem, hogy ültömben a földre firkálhassak vele.

Megnyugtatásul olyasmi futott ki a számon elég meggondolatlanul, hogy ilyen éghajlat, mint a miénk, sehol sincs a tengermelléken; hiszen római császárok jártak ide nyaralni. A tábornok azonban csak legyintett, és ismét özőnlött belőle a szóáradat. Hevesen bizonygatta — kapkodtam a fejem, mire való ez? —, hogy a mai lapos zsebű turista nyílt tengert akar látni, nem kíváncsi erre a csatornaszerű öbölre; a gőzhajó is másfél órát úszik az öböl kezdetétől ide az egyetlen városba. Végállomás, világvége! A görögöknek kiváló hely volt ez, megközelíthetetlen: ebben az öbölben izzé-porrá lehetett verni minden támadót. Biztonság! Aranykor! Felvirágozás! „Érted a kor és az emberi települések összefüggését?”, kérdezte feleslegesen a tábornok. A sziget másik városának nem volt termő völgye, viszont fő járaton vannak — okoskodott gy fűszálat rágva a tábornok —, turistáknak gaszuláltak hát kétrét görnyedezve évtizedeken át, szállodákat építettek, a mi gazdagaink, persze, meg is vetették őket érte, de hol tartunk ma? Ott a sima jólét, itt a cifra nyomorúság. „Egy fia szállodánk sincs; az étteremben suszter a pincér, s mielőtt felszolgálna, összeszedi a vendégek foltozásra váró cipőit, de hogy lássák, milyen tiszta egy ember, az étterem sarkában trikóra vetkőzik, s egy gyűrött zacskóból bepúderozza a hónalját. Érted-e, miről beszélek? Igaza van a vízgeológusnak: az ember elhagyja a halálra ítélt városokat. Mindig is ezt tette”, mondta a tábornok rezzenéstelen, kissé sápadt arccal.

Felmarkoltam néhány szem kavicsot, s egy verebet célozgattam egy fügefán: miért hagyom, hogy ez a fáradt ember az ő csődös világának forgácsaival tömje a fejem: pojácák ma már a porondon is alig akadnak. Vannak, akikkel szót értek, ha csak összevillan velük a szemem, s hogy nagy a világ, épp nekem bizonygatja: föld alattam, ég felettem, bárhol is legyek. Velem sosem mérkőzhetik: akit a kötelékek szorongatnak, abban születnek efféle gondolatok; fájók, megbecsülendők, de más nyelven zsong ez, nem az enyémen. Élek, ahol kedvemet lelem, s amíg azt tehetem, ami kitölti az életem: holnap másra virradunk.

„Talán mehetnénk már, nézze, jön a hajó is”, szóltam, s felkeltem. A tábornok ülve maradt. „De én a választ akarom előbb hallani”, mondta, s hanyatt dőlve könyökére támaszkodott. „A parancstól rég elszoktam már”, szóltam, „odalenn találhat elég embert, akik készségesen bólogatnak minden szavára, ha épp ezt kívánja”, mosolyogtam rá: na, hadd lássuk, mire megyünk.

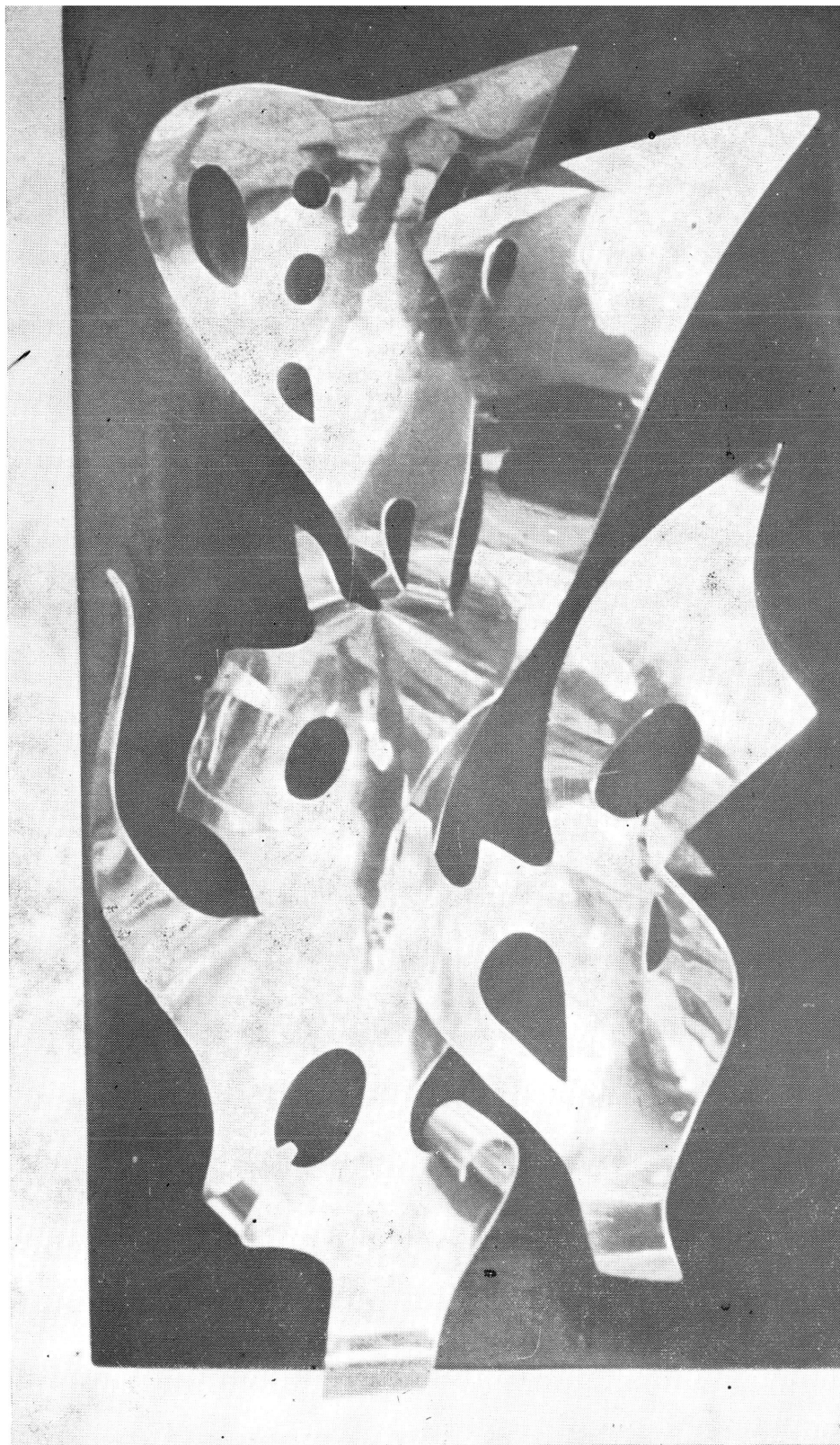
„Tudom”, mondta, s felhúzta a szemöldökét, tudom, de a hegyekben még úgy látom, olyanok vannak, akik csak önnönmaguknak bólogatnak, s észre sem veszik, hogy közben elbóbiskoltak”; nyomban meghazudtoltam: nagyot bólíntottam neki.

„Hiszen amit mondott, az utolsó szóig felelet volt, nem kérdés: felelet a *saját* kérdésére. Nekem arra nincs mit szólnom, a kérdésem is más”, mondtam, s a tábornok nevetve válaszolt: „Bár az én feleletem volna, fiú; szeretném hinni, hogy az én feleletem, vagy hogy rossz felelet!”

Meghökkenem: azt várta talán, hogy papagájjal küzdjek meg? Beszélő dobozzal, sustorgó szélmalommal? Kivont karddal rohamozzak rá? „Akkor ez üres beszéd volt csak, s mit is mondhatnék róla?”

A tábornok is fölállt, nyújtózott egyet. „Igazad van”, mondta halkán, „azt hiszem, mehetünk. De nézd meg jól magadnak azt az öregét”, s a csendben horgászgató Tata felé intett, „tudod-e, mit keres itt évek óta? Ásványokat meg kincseket akar adni a városának. És tudod-e, miért? Mert ide van kötvé odaát is, az övéi között, s szót sem ért már velük: magányos, akár egy kopár hegy. Tudod-e, mi az ő világa az unokája számára, akiért annyira odavan? Nagypapa, a nyáron majd kirándulunk Burmába, Szenegálba meg arra a te szigetedre. A világ végére. S nézd meg, hogyan tesz-vesz ez az öreg: mintha előtte állna még az élet!”

Nekivörösödve ugrottam a tábornok elé: „Csakhogy ez nem magát, hanem engem igazol!”, kiáltottam magamból kikelve, „Hisz mi más az élet, mint az, amit a világ cselekvésre felkínált lehetőségei közül választ az ember, s küzd érte inaszakadtáig? A remete egy életen át írta ennek a szigetnek a történetét, minden bölcseket ismer, bárhol világhírű tudós lehetne, ő ezt választotta: tudóst nem, de remetét elbír ez a város! S ha majd remetét se bír el, ismét válaszút elé kerül. És maga vigye el a fővárosba karhatalommal, ültesse oda egy katedrára, mire visszatér, itt fogja találni őt is! Ezt az életet választja minden átkával mindenki, aki itt él, ezt ez az öreg is idelent, nézze meg jól, s így lesz ez itt, amíg csak az utolsó egyetlenegy em-

A Híd-díjat jelképező kisplasztika, B. Szabó György és Kalmár Ferenc műve

ber még mindig több értelmet lel itt az életének, mint bárhol máshol, siránkozzon bár öklét rázva, és kunyeráljon a fél világtól, érti?! Tele van testvéreinkkel a világ Amerikától Ausztráliáig, szerteszóródtunk, maga is azt választotta, s kérdését meg a feleletét abból a másik világból kiáltja ide, ahogyan onnan látszik, s kétközbe esik, mert mégse tud választani, csak visszhangzani, dúlni nagy szavaival, azok meg éppúgy elviharzanak e világ felszínén, mint a bőra: hullámokat kavarnak, de a mélybe nem hatolnak! Lehet, hogy soha semmi sem lesz itt, lehet, hogy egy újabb korban felvirágozik ez a város és csudájára járnak: bárhol is legyen bármi élet, választút dolga lesz mindig, vágyaikkal, reményeinkkel, keservünkkel és átkainkkal együtt, s a maga választása éppúgy nulla nekem, mint magának az enyém, érti?"

A tábornok már messze járt, kulacsát ütemesen lóbálta jobb kezében. A pálcát szorongattam, hegyére kényelmesen rászállt egy darázs. Ujjaim ragacosok voltak a méztől. Futva indultam a tábornok után. Szótlanul mentünk egész addig, ahol az erőd és a város felé szétágazik az út. „Szeretnélek egy év múlva is látni”, mondta a tábornok. „Az erődben lakom”, válaszoltam neki.

Másnap elmentem a Tatához. Akkor jártam nála először.

A városháza előtt tíz-tizenöt ember álomkóros, férfias megfontoltsággal háborgott a temetőcsősz sorsa felett. „Jön még ez a rendőr az én utcámba, de akkor jaj neki”, sziszegte fogai között a veszteglő gőzhajó kapitánya, és sapkájával meglegyezte az arcát, „hordom itt az üzeneteit évek óta a bátyjának, én meg egyszer kérem valamire, akkor sincs benne emberség!"; a kopaszodó tanító karba tett kézzel állt mellette, pipáját szívogatta figyelmesen, helyeslően bólintott, „A körmére kell nézni!”, mondta lebiggyesztett szájjal; August a kör közepén állt, egy rőfnyi bottal hadonászott, „Mi az, hogy a hatóság félrevezetése; akkor mért nem csuk le engem is? Mert nem mer!"; a kazános körmét faragta zsebkésével, s óvatosan vetette közbe, „Nálad aranyfogat talált, nem is csudálnám, ha hűvösre tenne"; August hátraperdült, mintha kígyó mart volna belé, nyomatékosan kettőt-hármat koppintott a járda kövén, „Nem talált, én adtam oda neki, ott mókáztunk az orra előtt, s tán más fizessen azért, mert ő se lát, se hall?! S még rámlótt a tehetetlenje!”, dörögte hordómély hangján: „Örülj, hogy nem talált el!”, szólt az órás, és egy finom kis ezüstszelencéből ánizsos cukorkát kapart elő; „Azt is a temetőcsőznek köszönheti; nem én, hanem ő örülhet neki!”, tüzeskedett August, s szemére húzta sapkáját.

„Nyilván jobb volna, apa, ha egy időre eltűnnél, anya már vár a vacsorával”, szólt oda Bert a pillanatnyi csendben, bár nyilván tudta, úgysem lesz foganatja szavának, „Ha jól meggondoljuk, a rendőr csakugyan hálás lehet a temetőcsősznek, hogy felütötte a karját, talán meg lehetne értetni vele, hogy így is felfoghatná a dolgot”, tanakodott felvont szemöldökkel az orvos, szemüvegét törölgette fehér zsebkendőjével, aztán összehajtogatta, és szivarzsebébe dugta; „Ah, szót se lehet váltani vele!”, szikrázott a kapitány szeme, s kar-

órájára pillantott, dús szőrzete szinte ellepte a számlapot, a mutatókat aligha lehetett megkülönböztetni; „Egy órán át magyarázkodtam vele, de egyre csak azt szajkózta, hogy a hatóság tettleges bántalmazása! Élvezi, hogy ilyen hangzatosat mondhat magáról!”, hordta végig a szemét a városházán megvetéssel a kapitány, s nekidőlt a farkatört rőfnyi velencei oroszlánnak; „A körmére kell nézni!”, bólogatott ismét a tanító, s elrévedezett a keringő sirályokon; „Hát igen, igen, a temetőcsősz ártatlan, az világos”, szólt töprengve a keszeg borbély, téli zakó volt rajta most is, nyár derekán is meghűlt, ha csak levetette, s ki nem keveredett a náthából: minden új vendégnek előadta, milyen jó meleg nyarak vannak a Sínai-félszigeten, a háború alatt nap nap után két-három kilométert is gyalogolt, csakhogy a langyos Vörs-tengerben fürödhessen, az volt ám a jó világ, „de engedjük meg, a hatóság mégiscsak hatóság, bárki képviselje is, nem igaz?”, mondta, s ezzel mintha inkább csak olajat öntött volna a tűzre: a kazános is fölvetette a fejét, széttárta karját, kése az égnek meredt, „Jó, jó, de nem idegen ez a rendőr, közülünk való, hát mit akadékoskodik? Bármi történt, mondhatjuk, a családban történt. Hogy akar itt élni, ha ez tán folyton gáncsot vetünk neki?”, a szikár orvos gyöngyház szípkájával babrált, a kapitány pocakja alatt összekulcsolta sovány kezét, „Tulajdonképpen a rablókat kellett volna kézrekeríteni, de futni hagytuk őket”, mondtam ki azt, ami egyre emésztett, s elhallgattam furcsa kételyemet: talán nem is büntett, csak az elszalasztott teljesítmény keserített el: a halász dühe, hogy kezéből kisiklott a hal, a bolond tajtékzása, hogy ujjai közt elfolyik a víz.

„Föl kellene mennünk talán így együtt a rendőrhöz”, szólt patogva a kapitány, s a kezére nézett megütközve, aztán meg sziszegve föl a városháza párkányain fészkelő galambokra; „Talán kényszeríthetnénk, hogy szabadon engedje a temetőcsőszt”, dünnögte karba tett kézzel szopogatva cukorkáját az órás; „Talán le akarod fogni, és kinyitni a zárkát?”, nevetgált gúnyosan a borbély, s megütközve vette észre, hogy ollója szivarzsebében maradt, feltűnés nélkül belső zsebébe csúsztatta; „Négykézláb hajigálna ki bennünket”, bökött késével az emeleti ablak felé óvatos tekintettel a kazános; „Hát vannak izmos emberek is közöttünk”, hordta körül kedélyesen a tekintetét az órás; „Egy ujjal sem kellene hozzányúlnunk”, szólt izzadó homlokkal, pislogva August, „csak szorosan egybeverődve menni feléje, és a szoba sarkába szorítani; azt sem látná, ki nyitja ki a zárkát. A tömegünkkel kellene hatni”, írt le egy hatalmas kört botjával; „Erőszak az így is”, mondta kedvetlenül a kazános, és újságjával legyezgetni kezdte magát; „Igen, de a tömegé! Szeretném látni, mihez kezdhetne!”, villogott a kapitány, s karonragadta a tanítót; „A körmére kell nézni!”, hagyta helyben a tanító, s felvetett fejjel nézte a messze szálló pipafüstöt; halaszthatatlanul tenni kell valamit a temetőcsőszért, ezt magam is tudtam, de mit várhat az ember békésen évődő megfontolt emberektől? Tudtam: ha fent a temetőben idejekorán közbelépek, a temetőcsősz sohasem kerül ide; tudtam: ha jó nyomra jutok még frissiben, könnyen beszélnék most a rendőr fejével: ki ne mondana le a dicsőség kedvéért szemrebbenés nélkül az elégtételről? A tábornokot a sétányra

néző kocsmá lugasában lelhetem ilyenkor, nos, mire megyünk vele? Intettem Bertnek, hogy várjon meg, s máris szedtem a lábam.

Mario bátyja — a szárazföldön tartományi tanügyi főnök — a nyár elején mulatságos katonás merevséggel és pattogó beszéddel előadta a tábornok nála tett látogatását; a Rókus-kápolna mögötti pirinyó öbölben sütkéreztünk a homokos kavicsos, körülöttünk sehol semmi, csak a víz, a nap, a föld; én egy marék apró kagylót eszegettem, akár a tökmagot, Bert hatalmas homokvárat épített szorgalmasan, Mario szélesen elterülve hol egyik, hol másik felét mutogatta a napnak, bátyja meg folyton a víz szélében álldogált pipaszár lábaival és horpadt bordájával. Szavából azt vettük ki, hogy a tábornok, nyugdíjazása után, elvállalta az Országos Állatvédő Liga elnöki tisztjét, s ebben a minőségben titkára kíséretében fáradhatatlanul járja az országot. „Ó, és mi lesz a horgászással?“, kiáltott fel Mario a hírre, s hanyatt fektében egyenest a napnak beszélt, „Csak tudnátok, milyen szenvedélyes horgász! Tavaly egy jókora hal akadt a horgára, már vagy egy órája köröztünk vele, akkor elszabadult; az öreg dühében az egész felszerelést belevágta a tengerbe”, felemeltem az ujjam, mint a tanítók, amikor a tanulságos foglalatot mondják: „És bánatában beállt állatbarátunk!” Bert legyintett, apró, lapos kavicsokat keresgélt, hogy feldíszítse velük karcsú bástyáját, „Ó, dehogy, hisz az ő kezében a halak sem szenvednek!”, szólt felvont szemöldökkel, „Persze, persze, nem is levegőért hápognak fuldokolva a bárka fenekén, hanem hálát zsonganak neki hangtalan hangjukon”, vágta ki fektében színpadiasan az ég felé emelve kezét Mario, mintha fohászknodna vagy magyarázva számonkérne valamit odafönről, „Egy állatbarát beéri azzal, hogy az állatot ne kínozzák: nyomban megölni, pontos találattal, fájdalom nélkül!”, kiáltotta közbe Mario bátyja, s egy fekete, kerek, csupa tuské tengeri sünt nyomott Bert homokvárának hegyébe, „Naná, és ha a hal egy álló délután horoggal a szájában vontatja a bárkád, az nyilván olyasmi lehet, mint egy üdítő kiruccanás egy pehelykönnyű kordén!”, ült fel kerek képének széles mosolyával Mario, és egy-egy cigarettát dobott bátyjának meg Bertnek.

Bátyja elmondta, hogy egy szép napon egy derék, fekete fiatalember kopogott az ajtaján, belépett, s így szólt: „Bogin vagyok, az Országos Állatvédő Liga titkára; Haluna nyugalmazott altábornagy, az Országos Állatvédő Liga elnöke kíván beszélni önnel”, majd lelépett, kitérta az ajtót, s a fekete ruhás tábornok katonás léptekkel a tanügyi főnök asztalához ment, kezét rázott vele, leültek a kerek asztalhoz, s kifaghatta, mit tesznek az iskolák az állatvédelem népszerűsítéséért, aztán aggodalmát nyilvánította az állapotok miatt, időnként egy-egy kimutatást, röpcedulát vagy népszerűsítő kiadványt kért szótlánul ülő titkárától, az elővette tömött, fekete táskájából, átnyújtotta a tábornoknak, s megannyiszor halkán összeverte a kezét, mintha beszennyezte volna valamivel, a tábornok meg továbbította az irományokat a tanügyi főnök kezébe, aztán pattogó utasításokat adott, hogy mi mindennel tartozik a tanügy az állatvédelem humánus ügyéért, majd kezét rázott a tanügyi főnökkel, titkára ajtót nyitott neki, becsukta mögötte, „Az Állatvédő Liga köszöni támogatását, és remélni szeretné, hogy

legközelebb szép eredményekről vehet tudomást”, mondta márvány mosollyal, kezét nyújtott, és távozott.

Harsogva neveltünk: a hallottakból semmi sem illett a tábornokhoz. A nyugdíj, a nyugdíj, sok embert megváltoztatott már! Elszakadoznak a kötelékek, szertefoszlik a hatalom, a tekintetek másfelé fordulnak, s az ember lassan azzá zsugorodik, ami: egyszerű halandóvá, akinek erényei s hibái vannak, adnak is szavára, nem is. Van, aki lassan morzsolja napjait: valamit mintha visszavárna.

A kocsmában derűs társaság ült a tábornok körül; alig változott ez az ember: zöld, nyílt szeme fürgén járt az embereken, bajusza még mindig feketébb, mint őszes haja, csak a kezében szorongat folyton valamit: egy pénzdarabot, ceruzát vagy épp öngyújtót. „Már vártalak, fiú! Még mindig minden a régiben?”, kelt fel, és kezét rázott velem, „Fent laksz még az erődben? Holnap majd fellátogatok hozzád”, mondta igenlő válaszomra, „Szeretném hallani a dörgedelmeidet! Nem fogytál még ki belőlük?”, fürkészgetett, s arcáról elegyesen rokonszenvet és keserűséget olvastam le.

„Nem. Akár tüstént kezdhetem”, rontottam rá ajtóstól, s nyomban fejéhez is kapta nevetve a kezét, „Csak nem olyan sürgős?”, kérdezte fájdalmat mímelő hangon, „Nagyon is. A temetőcsősz ártatlan. Ott voltam, mindent láttam”, szóltam, „Na lám, itt egy megbízható tanú, aki majd előadja az esetet a nyomozóknak”, fordult felém fürgén Baluna ügyvéd, a városelnök, s folyton reszkető ujjaival beleszántott habfehér hajkoronájába. „A temetőcsősznek meg jól tesz, ha kivárja a sorát”, tette hozzá a bíróság elnöke, belekóstolva vörös borába, kopasz, boltozatos homlokú ember, „Egy kis lecke senkinek sem árt, hogy megértse, mi a hatóság”, szólt a birtokigazgató, meglepően fiatal, lányos képű, de tenyeres-talpas, szögletes mozdulatú fiú, nyáron is mindig sötét ruhát s fehér inget visel, „Micsoda beszéd az! Majd móresra tanítanám én, az egész várost lóvá tenni egy ilyen fecsegő alaknak!”, heveskedett nehezen lélegezve, lába közé vett görbebotjával kopogtatva a trafikos, „Jó, jó, hát ezt a pár napot majd kibírja, és akkor rendbejön valahogy a dolog”, dűnnyögte kelletlenül a fogvájót rágcsáló sápadt arcú ügyész. A tábornok széttárta kezét, felém fordult: „Ugyan mit is mondhatnék? Mit érhet itt az én szavam? Látod, hogy siettek véleményt mondani a barátaim? Most már akár veled együtt fújhatnám a dörgedelmeiket!”, szólt, s ahogy az öngyúnyt ő maga, a gúnyt a többiek éppúgy lenyelték. „Talán csak azt tehetném, hogy veled tartok egy sétára”, toldotta meg gyorsan, és zsebre vágta öngyújtóját. „Köszönöm, magam megyek”, válaszoltam halkán, s ő bólintott, kezével felém intett.

Futva indultam vissza a városházához, valamit tenni kell motyogtam, a téren szokatlan embertömeg várakozott, az épület sarkán meg magányosan Bert. „Az öregek mégis fölmentek a rendőrhöz”, szólt nevetve, „s meglátod, az lesz a vége, hogy a rendőr apát is bedugja a temetőcsősz mellé”; a tömeghez mentem, s a városháza bejáratát kémleltem egy ideig, de semmi sem történt; ekkor valaki megragadta a kezemet, s szólt, hogy kövessem, a sarok mögött, a tengerre néző utcában hat-hét embert láttam, épp egy hatalmas létrát állítottak a falhoz, aztán feltolták egészen a zárka ablakáig, valaki kezembe nyo-

mott egy vasfűrész, „Hidegvágót adjatok neki”, mondta egy árny, s egyszer csak már a kezemben volt az is, meg a jókora kalapács is, és már futottam is fel a létrán, a rácsot egy-két csapással vágtam le, mintha csak pókháló volna, a temetőcsősz fejével lefelé húztam ki az ablakon, „Ki hallott ilyent, nem akar szabadon engedni”, dűnyögte mély felháborodással, talpra állítottam, s máris iparkodtunk lefelé, a karcsú létra csak úgy hintázott alattunk: mi volna, ha ropogva kettétörne? Alig értünk földet, surranó árnyak már iszkoltak is a létrával az éj sötétjébe.

„Kinézhetne magának egy jó helyet pár napra”, mondtam a temetőcsősznek, s csak most vált igazán halálra: rádöbbsent, hogy a nehezebbje még hátra van, visszaperdült, „Hol a létra?” kiáltotta izgatottan, s kétségbeesetten nézett fel a magasba, a zárkaablakra, már láttam is, ahogy fut fel a létrán, de a hidak felegetve, „Uhh”, kiáltotta földbe gyökerezett lábbal, majd hirtelen megfordult, s szó nélkül hazafelé futott, utánairamodtam, elkaptam a karját, „Másfelé!”, kiáltottam rá, s erre nekivágott a hegyeknek, egy szempillantás alatt eltűnt.

„Neked is jó lesz kereket oldanod”, mondta Bert, „én meg előkerítem apát”, máris eltűnt az utcasarkon, magam meg a zárda felé iramodtam, ki a hosszú, part menti sétányra, aztán egyszer csak megálltam egy percre, hallgatóztam, a mellékútra váltottam szaporán.

„Fiú”, szólított halkán valaki az egyik padról, összereztem, kezeimet ökölbe szorítottam, óvatosan odamentem, „Ülj ide közénk”, mondta Elvira, „Szökésben vagyok, kiszabadítottam a temetőcsőszét”, dűnyögtem, Elvira felkuncogott, „Ohó, hát akkor nem vagyunk egyedül! Mi is kereket oldottunk!”, előrehajoltam, a fekete hajú lány, a szeme szikraszóró, „Unta már a fiút, s mert már senki sem megy apácának, azt hitte, érdekes lesz. És mit ad isten: épp itthon kellett rátalálnom!”, csilingelte Elvira, „Tán a javítóból ismeritek egymást?”, kérdeztem, s a válasz csak Elvira kuncogása volt.

„Túl hangosak vagytok”, kelt fel a fekete lány, s felkapaszkodott a pad mögötti sziklákra, nadrág feszült rajta, akárcsak Elvirán, karcsúbb volt, mint amilyennek kámzsában hittem; utána léptem, s lenyújtottam a kezem Elvirának; „Képzelem, hogy ostromolja most anyát a badessa; reggel már túl leszünk a bajon”, csicseregte Elvira; a fekete lány úgy vezetett bennünket a fák és bokrok között, mintha ismerne minden zugot, járása sima volt, mintha földet se érne a lába; egyszer csak letelepedett egy nagy, lapos kőre, melléfurakodtunk, talán ötven méterre lehattunk a város felett.

„Elvira, olyan gyönyörű hosszú fehér ujjakat még sosem láttam, mint az övé”, mondtam, „Ó, hát ti ismeritek egymást, Olivera?”, fordult a lányhoz meglepetten Elvira, „A szeme szikraszóró, Elvira, nézd csak meg jól”, mondtam, „Ne is faggassalak benneteket, mert lesz mit hallanom!”, kuncogta Elvira, s egy fűszállal a számat, fületem csiklandozta, „S az a kékbe játszó fekete haja, nézd, eltévedni benne”, mondtam Elvirának, „Ó, szegénykém, eltévedt ember!”, csücsörítette a száját, s én keresztbe tettem rajta az ujjamat, pszt!

Sokáig néztük a város fényeit, s messze a tengeren a szentjánosbogárnyi bárkák csillogását. Denevérek röpdöstek, baglyok huhogtak körülöttünk. Előbb Elvira hajtotta az ölembe a fejét, aztán Olivera, át-

karoltam őket, s rájuk borultam; órák múltak el így, félálomban szenderegünk, egyszer csak Elvira ásítva felneszelt, „Talán haza is mehetnénk, hideg van”, mondta borzongva, „Tudok egy jó helyet, az olajfőző pajtája tele van levendulafűvel, ponyva is akad ott bőven”, mondtam, s elindultam a város felett, a lányok jöttek utánam, úgy libegtek, mintha minden éjjel ezeket az ösvényeket rónák; amikor megérkeztünk, felraktam őket a falra, akár a mókusok, úgy ugrottak le az udvarba, a pajtában felkapaszkodtak a levendulahegyre, akkora ponyvát dobtam fel utánuk, hogy egy hajót is befedett volna, s amikor közéjük furakodtam, aludtak már, mint a tej.

Derengett, amikor fölébredtem. A felkelő nap már csak hűlt helyünket lelte.

(Folytatása következik)

FÁZVA ÉS GYÖNYÖRKÖDVE

Németh István

Csak az olvasólámpa égett a fejüknél, rá volt dobva egy bíbor se-lyemkendő.

Az asszony mesélt.

Meztelen karja olykor felröppent, mint egy izgatott madár. Arany-vörös tűhegyek villantak rajta; minden pihezálón fénykristály re-megett.

Az asszony mesélt. Gyönyörködött abban, amit mondott. De lehet, hogy csak boldog volt, mint amikor titkokat oszthat meg az ember valakivel.

— Oltasuk el a lámpát — mondta a férfi.

— Ne. Látni akarom az arcodat.

A férfi lazított a takarón, fölhúzta térdét; mintha még a könnyű, vékony lepedő is nyomta volna.

Az asszony félkönyökére támaszkodva mesélt; meztelen vállán tán-colt a bíbor fény.

.*.

Hízottszeműre vártunk egyszer. Kiköpött Djordje Marjanović volt, különösen a szeme. Mások Indonéznek hívták. Senki se tudta a rendes nevét. Mindennap másik nője volt. Jóképű volt, de mint a pizskafa.

Megkért bennünket, várjuk meg, mert nem engedi be a portásnő.

Elmúlt már éjfél.

Velünk volt az Ápolónő is. Valahol negyven és ötven között járt, teljesen elvesztette az eszét. Volt itt egy kopasz utazója, azt mondta, férfi őt ilyen forrón még nem ölelte. Több mint félmilliója volt a be-tétkönyvében, elhatározta, havonként leutazik a kopaszhoz, míg a fél-millió tart.

„Ezen jött — mondta sivalkodva —, jobbra el se költhetném!”

Csak akkor bőgte el magát, amikor a fiáról mesélt. Fájt neki, hogy a fia lekurvázza. De a másik pillanatban már átharapta volna a világ torkát, olyan vad kedve volt.

— Csak egy föltétellel várok tovább — fuvolázott a szálloda bezárt ajtaja előtt twistelve. — Ha rászeditek a Hízottszeműt, hogy az éjszaka hátralevő részét az én ágyamban töltsé.

— Jó — mondta a Tanárnő, aki majd megvadult a Hízottszeműért. Délutánonként szűzanyameztelen járkált a szobában, mert az, ami egyedül szép volt rajta, a feneke volt, s mikor meghallotta, hogy hazáért a Hízottszemű, magára kapta a bokáig érő fürdőköpenyét és rohant át a fiú szobájába. Megyek a tranziszorért! — kiabálta. Nem tudom, volt-e köztük valami, erről sose mesélt. — Szólunk egy-két jó szót az érdekedben. Ugye, Cuki?

Így hívott ott engem mindenki, nem tudom, mire föl. Szobatársnóm, a Tanárnő keresztelt el, aztán már mindenki így hívott. Kivétel csak a Finom Ember volt. Ő Cukilinak hívott. Brrr.

Elkurvul ott az ember. Azt mondtam a twistelő Ápolónőnek:

Szólhatunk, de nem érdemes, úgyse boldogulnál velem. Azt mondják, Ördög pokolian ért a dolgához. Nyilván támolyog, azért jön olyan soká.

— Hízottszemű az Ördögnél volt? — ájultozott az Ápolónő.

— Jóllehet még mindig nála van! — kacagott idegesen a Tanárnő.

— Meghalok! — mondta az Ápolónő. — Hiszen Ördög a pópánk felesége.

— Na és? — mondta a Tanárnő.

— Igaz. Na, kerüjék csak haza! De el se hiszik majd abban a szarfészekben.

— Ne legyél rosszmájú — mondta a Tanárnő. Nem tudta folytatni, mert mintha az égből pottyant volna, ott termett Hízottszemű, lihegett, és ragyogott az arca, átkapta a nyakunkat, egymáshoz koccintotta a fejünket, és engem hirtelen arconcsókolt.

Inkább talán csak a nyelve hegyét érintette az arcomhoz.

A többiek nem vették észre.

Éreztem, hogy pindurit nedves marad az arcom, de nem volt kellemtelen, büszkén túrtem ott azt a foltot. Nem tudom, miért. Hízottszemű nekem még csak rokonszenves se volt. De mindenki annyira bukott utána.

Ápolónő nyomta meg a csengőgombot.

Hízottszemű köztünk állt, engem meg a Tanárnőt karolta. Előtte, szemben velem, az Ápolónő ugrált. Mutatóujjával bizalmasan és szemrehányóan megnyomta Hízottszemű orrát. Hízottszemű a felső karjával magához szorította a karomat.

Jó volt. Rötyögtünk. Illetve azt hiszem, hogy csak én rötyögtem.

Hízottszemű megint hosszan megszorította a felső karomat, éreztem a csontom, hülye helyzet volt, mint amikor hirtelen másról szeretne beszélni az ember, de én csak rötyögtem, Ápolónő újra twistelni kezdett, s közben úgy nézett a fiú arcába, mint egy vedlettszörű bagzómacska.

Arra gondoltam, ugyanígy szorítja-e Hízottszemű a Tanárnő karját is? Nem tudom, miért volt nekem ez fontos. Megfeszítettem a ka-

romat. Nyilván félreértette a fiú, átkapta a derekamat, s abban a pillanatban vékony ujjait, ruhámon keresztül, nadrágom korcába csúsztatta.

Ho-hó! — mondtam magamban, s kiperdültem a karjából. Mintha egy kicsit meg lettem volna szédülve. Rögton én is ugrálni kezdtem az öregasszony mellett.

Akkor láttam, hogy a fiú karolja a Tanárnőt, nem fordítva. Ez jól esett.

A szép fenekű bele van bújva a fiúba, feni hozzá magát, de Hízottszemű engem fal a szemével, már ő is twistel, hozzám igazítja a ritmust.

De a varázslat abban a pillanatban megszűnt, ahogy az ajtóban megsikordult a kulcs. Az álmából felvert portásnő duzzogva engedett be bennünket. Hízottszemű hamar nyomott valamit a markába.

Ápolónő a földszinten lakott. Megállt a hallban, mi kocogtunk fel a lépcsőn. Nézett utánunk megmeredve.

— És az ígéret?

Akkorát üvöltött, hogy megreccsentek a folyosók.

Megálltunk a lépcsőkanyarban, és bámultuk.

— Mi van az ígérettel?

Üvöltésére kirohant a portásnő, szőnyegporoló volt a kezében, majd átbuktunk a korláton.

Nahát! Ez komolyan gondolta. Még elképzelte, hogy rászédjük Hízottszeműt.

A portásnő úgy tuszkolta be a szőnyegporolóval a szobájába, mert fölverte volna már az egész szállodát. Nem volt éssen az öregasszony. Még az ajtóból utánunk kiáltott:

— Telhetetlen disznók!

Még elképzelte, hogy mi erőszakoljuk meg Hízottszeműt. Nevettünk, persze. De én láttam: olyan ez az egész üdülő, mint amikor már két konyak van az emberben.

Hízottszemű az emeleti folyosón azt mondta:

— Szerbusztok. Jó éjszakát. Szerbusz Cuki!

Tanárnő vissza se köszönt. Hozzám se szólt azon az éjjel. Sőt, amikor vetkőzött, de jót rötyögtem magamban, elbújt előlem a nyitott szekrényajtó mögé.

Még elképzelte, hogy elhódítottam tőle Hízottszeműt. Sokat dumáltunk mi a Tanárnővel erről-arról. Egy faluban tanít, s hetenként, kéthetenként a városba jár csipegetni a szerelmet. Azt mondta, elege van már az egészségből, de ha nem akar bepenészedni abban a faluban, csinálnia kell valamit. Egy helybeli asztalos gyöttri, özvegy ember, két gyereke van, már annyira belefáradt, hogy talán hozzá is megy. „Vali, én magának mindent beteremtek” — már három éve így hódítja az asztalos.

Másnap, mikor látta, hogy Hízottszemű rám se füttyül, újra megereedt a nyelve. Nagyon kedves lett hozzám, a fenekét többet nézegette a tükörben, mint az arcát, s mikor meghallotta, hogy Hízottszemű feljött a szobába, rohant át hozzá.

Öt perc se múlt el, már jön vissza. Séfindál körülöttem, nyakán összehúzza a fürdőköpenyt, mintha fázna, vagy fuldokolna. Hirtelen

rámrogyik, kiveri a kezemből a könyvet, két tenyerébe veszi az arcomat, jaj nem szeretem az illet, szeme telefut könnyel, nyálaz ott, összeviszsa nyálaz, alig tudtam magamról lerázni.

— Mi van veled?

— Ne haragudj rám — mondja és elfordul.

— Miért haragudnék?

— Ne haragudj rám. Már azt gondoltam, te is olyan rongy vagy, mint én.

Bóg.

— Miért lennél te rongy?

Bóg. Nem válaszol. Kinyitotta a szekrényajtót, s mögötte gyorsan felöltözött.

— Hova mész?

— A levegőre — mondta. — Vacsoránál majd találkozunk.

A vacsoránál már megint a régi volt. Itt minden úgy múlik el, hogy nincs folytatása.

.*.

No de a Finom Ember!

Neki már nem volt elég a Cuki — Cukilnak szólított. Mindig a hideg rázott, amikor jött.

Letérdelt elébem, s összetett kézzel könyörgött: finom desszertet szeretett, menjek át hozzá, ezt nekem meg kell kóstolnom.

Jó negyvenes férfi volt, családos ember. Két kislányának a fényképe ott állt az éjjeliszekrényen. Mindig ott állt. Jól öltözött, de a legforróbb napokon se hiányzott az inge alól a csomóra kötött selyemsál. Csuklóján aranyláncot hordott, titokzatos dátummal: július 17. Akkor olvastam le ezt róla, amikor térden állva imádkozott előttem.

Volt egy gyönyörű kis olasz magnója, azt az egyet valóban irigyeltem tőle. Egy tekerecs szalagon a szerelemmel kapcsolatos aforizmákat gyűjtötte össze. Néha kinyitotta az ajtaját, és föltette az aforizmákat. „Az ember olyan, amilyen a szerelme, és szerelme sorsát követi.” „Akit nem kaphatunk meg, azt örökké szeretjük.” „Mindennap szeretkezni, az nem szerelem.” stb. Már kívülről tudtam az egész tekercsot.

Rajta mulatott az egész szálloda.

Francia konyakot szerzett, kileste, mikor vagyok egyedül a szobában, s már kopogott is.

— Cukili, ezt magának meg kell kóstolnia!

Máskor leheletfinoman a vállamra eresztette a kezét és azt mondta:

— Bármire szüksége van, csak forduljon hozzám!

És nézett a szemembe, majd elolvadt. Nekem meg mintha a talpamat vakargatták volna.

Egyszer szobatársnőm, a Tanárnő hirtelen megbetegedett. Előfordult ez vele többször is. Lementem a portásnőhöz, hátha van lázmérője. Nem volt a portán senki. Jövök vissza. A Finom Ember ajtaja nyitva, kint áll az ajtóban, int és sepegetve, titokzatosan mondja:

— Jöjjön csak be egy pillanatra!

Egyenesen és elszántan megyek be hozzá. Egészen zavarba jött.

— Ne haragudjon — sepegi még mindig, — becsukom az ajtót, mert az ablak is nyitva van.

Csukd be — gondoltam magamban.

— Megbetegedett a Tanárnő. Van lázmérője?

— Megmondtam magának, hogy nekem mindenem van. Azonnal adom. De előbb foglaljon helyet.

Leültem egy fotelbe. Odakuporodott mellém a szőnyegre, mint egy agár. Persze, most kezdődik a könnyörgés. Megszoktam, már rötyögés nélkül kibírom.

De most nem kulcsolja imára a kezét, hanem két tenyerébe veszi a kezemet és oh, csókot lehel rá. Valóban csak rá lehelte a csókot.

Hagytam.

Ez valószínűleg meglepte, egészen zavarba jött.

Pislogva nézett föl rám.

Mos se húztam el a kezemet, mire visszahajolt rá, és lassan, gyöngéden simogatni kezdte az arcával. Csak akkor rántottam el, amikor hirtelen belecsíppentett a fogával.

— Harapi nem szabad!

— Bocsánatot kérek — mondta és talpra ugrott. Olyan eleven volt és szolgálatkész, úgy sündörgött körülöttem.

De én kértem a lázmérőt.

— Azonnal, de előbb engedelmével valamire megkérem.

— Tessék — álltam fel és vártam. Nem gondoltam semmire. Egyáltalán semmire se gondoltam. Előfordul az emberrel, hogy nem érez semmit és nem gondol semmire.

— Elsőrendű színes filmet szereztem — hallottam egészen távolról a Finom Ember búgását. — Engedje meg, hogy itt a szobában felvételt készítek magáról.

— Akkor már miért nem inkább kint? Itt könnyen elronthatja.

— Kitűnő gépem van, és jól kezelem — búgta.

— Rendben van, de majd ha visszahozom a lázmérőt.

— Megígéri?

Nem állhattam már, rötyögnöm kellett.

— Minek magának az a kép?

Fátyolos szemekkel nézett rám. Ezt aztán tényleg nem állhattam. Muszáj volt megdörgölnöm az orromat.

— Ígérje meg, hogy visszajön.

— Megígérem.

Mielőtt elmentem volna, belém erőszakolt egy pohár bort. A saját poharát úgy ürítette ki, hogy közben egy pillanatra se vette le rólam a tekintetét. A borom majdnem cigányútra futott.

A Tanárnőnek már fene baja se volt. Már fel volt öltözve, éppen indult valahova. Így szokott ő. Vihettem vissza a lázmérőt.

Hát vissza is mentem. Komolyan, olyasmi hajtott, mint a gyereket a tilosba. Mint egy gyereket, érted?

Már meg volt terítve a kis asztalkán. Finom kolbászkarikák, sajt, ajóka gyűrű, fogpiszkálókka megszurkálva. Két pohár. Hogy a csudában tudta ezt ilyen ördögi gyorsasággal elkészíteni? Két perc se telt el, míg megfordultam.

Ragyogott a pasi, odaugrott hozzám, leheletfinoman megölelt.

— Nagyon örülök, hogy visszajött.

— Megigértem.

Mint egy lábadozó beteget, úgy ajnározgatott. Odavezetett a székhez, és beleültetett.

— Hogy akarja: előtte vagy utána falatozunk?

— Mi előtt vagy mi után?

Nevetett.

— Persze, természetesen... Fölvétel előtt vagy fölvétel után?

Nézett rám, finom, elbűvölő mosolyával. Ha ilyenkor a férfiak hirtelen megpillantanák magukat a tükörben!...

— Nagyon örülök, hogy visszajött — mondta, s abban a pillanatban leült mellém a szőnyegre, és az ölembe hajtotta a fejét. Meg se mocantam. Lassan forgatta a fejét az ölemben, a tarkójával simogatott, lehunyt szemmel.

Akkor vettem észre, hogy az éjjeliszekrényéről hiányzik a két fénykép.

— Hol vannak a képek?

— Milyen képek? — kapta fel a fejét.

— A kislányok.

— Kivasaltam őket.

— Kivasalta őket?

— Igen. Rájuk süttött a nap, már egészen meggömbültek.

— Most már nem süt oda a nap, visszateheti őket.

— Ne vergődjünk most azzal. Jó?

— Miért? Azok úgyse látnak semmit.

Nahát, mintha leforrázták volna! Felugrott, kirántotta az éjjeliszekrény fiókját, s a fényképeket visszatette a helyükre. Éreztem, hogy nem fordul meg. Fölláttam, és kimentem a szobából.

Mindig éreztem, de most tudtam: olyan félszeg ember ez, mint egy gyerek.

Azután mindig lecsapott fejjel ment el mellettem.

Mondom, itt semmi sem folytatódik. Egyedül talán csak az Ápolónő és a kopasz ember szerelme folytatódik majd. Míg a félmillió tart. De az se biztos.

.

Megfájdult a könyöke, leereszkedett a párnára. Amíg mesélt, állandóan a férfi arcát figyelte, most oldalról nézi, összegömbölyödött a lepedő alatt, mintha fázna, vagy mintha gyönyörködne. Így nézi a férfi szokatlanul merev arcát, kicsit fázva, kicsit gyönyörködve.

— Mért hallgatsz?

— Téged hallgatlak — mondta a férfi. A hangja rekedt volt, s olyan, mintha nehezét emelt volna.

— Már rég abbahagytam.

A férfi megmozdult.

— Elfelejtetted már?

— Mit?

— Hogy hallgatom én a muzsikát.

— Nem felejtettem el. Te a muzsikát mindig újra hallgatod, amikor már minden hangszer elnémult. Igen?

— Úgy van — mondta a férfi. Aztán nagy sokára azt mondta — Nagyon féltettelek.

Az asszony szorosan a férfi mellé bújt. A férfi teste még mindig feszés volt, mint a húr. Az asszony rátapasztotta a fülét, mintha hallgatózna.

— A tiéd is épp akkor dobban — mondta később az asszony.

ÉJJELI JÁRAT

Saffer Pál

Több mint egy órája már, hogy Balázs bekapcsolta a reflektorokat. Előbb csak a jelzőlámpát, a szürkületben szembejövők miatt, azután a rövid fényt, hogy közvetlenül maga előtt megvilágítsa az utat, és végül, amikor az úttest homályba vesző határai szerint már nem lehetett igazodni, bekapcsolta a hosszút. A fehéres kéve azóta is ott matat, messze elöl, a fák, telefonpóznák és útjelző kövek sorfala között.

A fénycsóvának két vége volt. Az egyikén volt ő, Balázs, a másikon a hirtelen sötétté, ismeretlenné vált világ. Csak a nappal, az ég, a fák, az út menti házak és a dombhátról integető templomtornyok emléke mentette meg az embert attól a kísértő gondolattól, hogy talán sehol sincs vége ennek a fekete semminek, amibe immár több mint egy órája fúródnak rémegve és kitartóan a dübörgő nagy kocsifénycsóvái.

Az úton szembejövő járművek és gyalogosok csak valószerűtlen, tetetlen, ezüstös árnyakként merültek elő a homályból, valószerűtlenségüket azzal is bizonyítva, hogy megjelenésük után gyorsan növekedni kezdtek, és amint elérték valóságos méreteiket, nyomban el is tűntek valahol hátul, ahol a sötétség még teljesebb volt, és tompán dübörgött a kerekek alatt.

Balázs egyedül volt a vezetőfülkében, ahol csak a műszertábla derengő kékes fénye világított, s hogy ellensúlyozza az éj valóságtorzító hatását, ösztönösen az elmúlt, aranyszínű őszi délutánra gondolt. A napsütés emléke annyira beleivódott, hogy most a sötétbe nézve az est hűvösét is érezni vélte, és szinte jólesett a motorból beszüremelő kevéske meleg.

Hosszú idő óta most utazott először egyedül. Az indulásnál tudta meg, hogy Péter, a segédje betegét jelentett. Helyettes nem akadt, a járatnak menni kellett, és ő elindult.

Nem nézett oldalt. Nem volt miért. Tekintete a reflektorfényben csillogó útszalagra meredt, de néha mégis azon kapta magát, hogy minden érzékével a szomszéd ülést, Péter helyét figyeli, ahol mintha testet öltene és tapinthatóvá válna a semmi.

Eddig sohasem hiányzott neki Péter, a segédje. Talán azért, mert mindig mellette volt. De az is lehet, hogy azért, mert nem szerette, nem is gyűlölte, egyszerűen csak tudomásul vette, hogy van, ahogy az ember a keze ügyébe eső holmit tudomásul veszi.

Hogy így volt, erről, szerinte elsősorban maga Péter tehetett. Nem volt valami szórakoztató útitárs. Útközben órák hosszat tudott hallgatni és rendszerint olyankor se szólt, ha Balászból valami miatt kitört az indulat. Ha rajta volt a vezetés sora, ugyanolyan szótlannul meredt el a kormánykerék fölött az útra, mint előtte a mellékületről a semmibe. Olyankor éledt csak fel valamennyire, ha nő kéredezkedett fel a kocsi. Az ilyesmi rendszerint hajnaltájt történt, valami város előtt, a felkéredeztek piacra igyekvő kofák vagy parasztasszonyok voltak, akiknek a motyóját Péter felrakta hátra. De ilyenkor se vesztegetett sok szót, és Balázs kicsit undorodva, kicsit ingyen, csak a csiklandós nevetést vagy a dulakodás nesztét hallhatta a szomszéd ülésről — mert ilyenkor a szokottnál is konokabban és meredtebben előre nézett.

Már egy éve utaztak együtt Péterrel, de mindössze csak annyit tudott róla, hogy egyedül él beteg édesanyjával valahol a külvárosban.

Így most tulajdonképpen nem hiányzott neki Péter, csak a helye volt üres. Ott egyszerűen nem volt senki.

Ha most valaki azt mondta volna neki, hogy fél, Balázs bizonyára kineveti. A benn ülőnek ugyanis úgy tűnik, hogy nincs a világon sértetlenebb és megközelíthetlenebb hely egy ilyen rohanó vas-kolosszus belsejénél. De nem mondta senki, nem volt, aki mondja, és a nevetés is valószínűleg bizonytalanra sikerült volna, mert a hasonlatosság, hogy egyedül volt, hogy előtte volt az ablak és mögötte a sötét, egy gyerekkori félelmet juttatott eszébe.

A házuk keresztbe állt az utca végén, és az ablakból messzire el lehetett látni, egészen a templomig. Akkor is ősz lehetett. Borús alkonyat volt. Egyedül ült a szobában az ablak előtt, és az utcára bámult. Arra figyelt fel, hogy a mézáros háza fölött, az utca végén, sötétebb az ég, mint másutt. Azután rájött, hogy az füst. De ebben nem volt semmi különös, mert a mézárosnál mindig füstölgött a kémény. A különös nyugtalanság akkor fogta el, amikor a felhő sötétedni és nagyobbodni kezdett, a templomban megkondult a harang, és az utcán az alkonyatban emberek kezdtek szaladni a mézáros háza felé.

Azután valaki kiabálni kezdett: „Tűz van . . .”

Emlékszik, hogyan izlelgette ezt a szót, de csak magában, mert félt, hogy megjelenik, ha kimondja. Érezte, hogy a háta mögött piros és fekete borzalmak lapulnak a szoba sötétjében, és hogy sűrűsödik, szinte testet ölt körülötte az idő, amelyben minden megtörténhet. Ezért meredten csak előre nézett, a sivár, sötétedő utcára, mert ott legalább sejteni lehetett, hogy van valaki.

Anya benyitott a szobába. Lehet, hogy megsejtett valamit, mert megsimogatta a fejét, de azután ráparancsolt, hogy ki ne merjen moz-

dulni és elment. Emlékszik még most is, hogyan szeretett volna hozzábújni, megkérni, hogy nézze meg, nem éled-e titokban náluk is valahol a tűz, de mire megszólalt volna, anya kiment, becsukta maga mögött az ajtót, és ő ismét egyedül maradt.

Ez az emlék máskor is eszébe jutott így éjszaka a kormány mögött ülve, meg is mosolyogta, de most tudta, hogy nemcsak a sofőrablak és a sötét háttér juttatta eszébe, és nem úgy jutott eszébe, mint máskor.

Péterre gondolt. Tőle sem kérdezett semmit...

— Szamárság — mondta hangosan, mert azon vette magát észre, hogy az emlék hangulatában feszülten fülel minden zajra, a motor zúgására, a kerekek dübörgésére, a csikorgásokra, recsenésekre, és mérlegeli, valósággal izelgeti mindegyiket, hogy nincs-e közöttük valami idegen, szokatlan, ismeretlen, ami elárulná az alattomosan ólálkodó veszélyt, olyat, mint a rejtett tűz volt valamikor.

Amikor elkergette ezeket a gondolatokat és a koci zaja, mintha hangfogót vettek volna le róla, ismét egészséges dübörgéssé hangosodott, ettől egy másik kétség rohanta meg. Úgy érezte, hogy pillanatokig, vagy ki tudja, talán percekig is, nem volt jelen, és csak ösztönösen tartotta az irányt. Amíg elgondolkozott, valami elsuhanhatott mellette az úton, és ő nem vette észre. Úgy tűnt utólag, mintha hallott is volna valami elvesző kiáltást. Ettől megijedt. Legszívesebben megállt volna, hogy visszanézzon, és meggyőződjön, de tudta, hogy úgylátszóan hiába, ha volt is valami, már rég elnyelte a sötét messzeség, és egyelőre nincs mód, hogy az iszonyatos sejtéstől megszabaduljon. Valahol mélyen villant benne a kép, hogy mögötte talán egy roncsolt test fekszik az úton, de nem engedte gondolattá érní. Kettőzött erővel kapaszkodott a kormányba, előremeredt az útra és érezte, hogy a homlokán hideg verejtékcseppek siklanak.

— Mindig későn jut eszembe, hogy mit kellene tenni — motyogta önmagának mentségül, azután megtetszett neki ez a gondolat, és taglalni kezdte:

Nem is az igazi úton történt, ami történt, csak a szokásos késések tömény képe volt ez.

Annak, hogy anyától nem kérdezte meg a tüzet.

Hogy nem jött elő, amikor utoljára búcsúzni akart tőle.

Hogy nem tudott mozdulni, amikor Mária néni hívta és a fekete ruhás.

Hogy nem kérdezte meg Pétertől, hogy mi a baja.

Hogy nem kérdezett másoktól se semmit.

És most nem tudja, hogy égett-e a tűz,
 hogy anya mit akart mondani búcsúzóul,
 hogy Mária néni miért jött érte az árvaházba,
 hogy Péternek szüksége lett volna-e rá,
 hogy mások akartak-e tőle valamit.

Persze, hiszen csak erről van szó. Nem ütött ő el senkit az úton, csak nem állt meg. Elsuhant mellettük, és ettől meghaltak. Nem igazán, csak őbenne, és ehhez végeredményben rajta kívül senkinek semmi köze. Mert csak neki igaziak ezek a halottak. Mindenki meg-

hal, aki mellett elmegy anélkül, hogy meghallgatnád! Az ilyen halot-
tak azonban testetlenek. Mindegyikük csak úr — benned!

Az élet nem lehet mindig tele emberekkel. Az élők helyére idővel
emlékek lépnek. Mind több az emlék és kevesebb az ember. És ször-
nyű az, ha emlékek nincsenek, ha helyettük csak úrhullák vannak.

Ha az ember harminchoz közeledük, mint ő, és ágyra jár, és nincsen
senkije, az sem, aki lehetett volna.

Gyorshajtásért ez nehéz büntetés.

Ismét Péter jutott az eszébe, és azon töprengett, hogy miért térnek
hozzá állandóan vissza a gondolatai. Egész eddigi együttlétük alatt
nem gondolkozott felőle annyit, mint most. Egyébként másról sem.

Most döbrent rá, hogy az a hallgatag Péter több volt neki, mint
más, hogy tulajdonképpen összenőtt vele, és most úgy hiányzik, mint
egy testrész.

Mint a szeme!

Amely látta volna, hogy mi történt az úton, és most nem lenne
semmi kétség!

Belenyilallt ismét az iménti rémület.

— Fáradt vagyok — mondta hangosan. Azután megrázta a fejét,
füttyörészett, és ráhajolt a kormányra.

Az út most erdőben futott. A reflektorok fénykévei a kétoldalt
sűrűn sorakozó fákat és bokrokat is befogták. Mögöttük, ha lehetséges,
még sötétebb volt az éj, és Balázs, életében először, észrevette, a
különbséget a nyílt mező és az erdő sötétsége között. Amott tárgyak,
fehérítő házfalak sejlenek még a holdtalan éjszakában is, jelezve, hogy
az éj csak ideiglenes takaró, amely alatt lassúbbodva dobog az élet
tovább, de ez itt... Ha most szavakban kellett volna kifejeznie ezt a
sötétséget, Balázs minden bizonnyal csak ennyit mondott volna: Ott
nincs senki!

Eszébe jutott, hogy az erdön túl van egy motel: Magas oszlopokon
nagy ívlámpák, alattuk egy csapott tetejű, csupa üveg ház. Odabenn
világos van, és valószínűleg jó meleg; ételszag terjeng a levegőben,
és az emberekből is meleg árad. Legyintett. Egy éve tartja már min-
den másnap ezt a járatot, de még sohasem állt meg a motelnél
Minden megállás tisztá veszteség. Az ember később érkezik. Most
érezte, hogy meg kellene állni.

Zsebéből cigarettásdobozt vett elő, de hiába turkált benne, üres
volt. Bosszúság nélkül gyúrte össze, leeresztette az ablakot, és ki-
dobta. A doboz búcsúzóul villant egyet, a pillanat századrészéig meg-
állt a levegőben, azután eltűnt. A fények háta mögött tátongó váku-
um szippantotta fel. Meg kell állni, gondolta Balázs, mégiscsak meg
kell állni a motelnél cigarettát venni. És ennek örült.

A nagy ívlámpák úgy bukkantak elő az erdő alagútja után, mint
valami megvalósult látomás. Az étterem ablakaiból kiáradó sárgás
lámpafény enyhítette a látvány hidegségét, és az épület mellett vesz-
teglő személykocsik szinte otthonossá tették a képet. Balázs bekanya-
rodott a többi kocsi mellé, és kikapcsolta a fényszórót. Egy ideig még
működtette a motort, mintha azon gondolkozott volna, hogy érdemes

volt-e egyáltalán ide bekanyarodni, azután fordított egyet a kulcson, és a hirtelen támadt csendben kilépett az estébe.

Hűvöskés, fenyőillatú levegő csapta meg az arcát. A motel dombtetőn volt, lakott helytől elég messze, hogy ne legyen a környékbeli mulatóhelye, és csak azoknak szolgáljon, akik az úttengerben pihenőt keresnek.

Csend volt, csak a benzinkút ügyeletes egyezkedett valami hangos idegennel a számla körül, de ez a kis láрма csak még plasztikusabbá tette a csendet. Balázs már indult volna az épület felé, amikor ismét belenyilallt az iménti félelem. Visszafordult, és figyelmesen vizsgálni kezdte a kocsit. Keresett valami nyomot, horpadást vagy karcot, vagy akár valami szokatlan szennyeződést, de nem talált semmit. A sárhányókat és a kocsí oldalát egyenletesen lerakódott finom por borította. Ettől kissé megnyugodott, de nem egészen, mert a lámpák szitáló kék fényében nem látszott minden részlet. Az igazat csak a reggel mondja meg. Abbahagyta hát a vizsgálódást, és bement a terembe.

Odabenn kevesen voltak: a künn veszteglő kocsik utasai, külön asztaloknál, mint egymástól messzi szigetekre vetődött hajótörtek. Balázs arra gondolt, hogy ezek tulajdonképpen ki sem szálltak a kocsikból, ugyanúgy ülnek és ugyanúgy csak egymást látják, mint ott. Halkan beszélgettek, előttük az asztalokon ital, egyesek vacsoráztak. A többi vendég: két fáradt arcú nő az ablak mellett, előttük félig telt pohárban ürmös és cigarettacsutkákkal színültig telt hamutálca, a sötétnek támaszkodva egy erdészruhás ember és egy parasztgúnyás bácsika, a sötét mögött egy gyűrött képű pincér — hallgattak valamennyien.

Balázs köszönt, és leült egy asztalhoz a sötét közelében. A két nő egy pillanatra feléje fordult, azután ismét a félig telt poharukra néztek, mintha keresnének valamit benne. A többiek meg sem mozdultak. Nem válaszolt senki.

Az egyik társaság szedelőzködött. Odahívták a pincért, és fizettek. Visszajövet a pincér Balázs asztala mellett ment el.

— Kérek egy kávét — mondta Balázs.

A pincér nem állt meg, csak elmenőben bölintott, legalábbis Balázsnak úgy tűnt, azután elmerült a homályban, valahol a sötét mögött.

Szedelőzködött a többi társaság is, odakünn egymásután zúgtak fel a motorok, és mire a pincér előkerült a kávéval, az étterem majdnem teljesen kiürült. Csak a két nő maradt, az erdész, a gúnyás bácsika és Balázs.

— Ötven dinár — morogta a pincér, letette a kávét az asztalra, és úgy állt ott, mint a végrehajtó.

Balázsnak fejébe szállt a vér, de nem volt ereje tiltakozni. Érezte, hogy tulajdonképpen még ez is jólesett neki. Indulás óta az első emberi szó. Elővette a pénztárcáját, és fizetett. Még valami mosolyféle is került az arcára, de a pincért ez nem lágyította meg: unott mozdulattal söpörte be a pénzt, és visszament a sötétbe. A teremben ismét csend lett.

Balázs belekóstolt a kávéba. Langyos volt és rossz, de ezzel most nem törődött. Körülötte világos volt, emberek voltak, és pillanatnyi-

lag úgy érezte, hogy nincs egyedül. Ez az érzés újabb lépésre bátorította.

— Nincs valami nagy forgalom — mondta jó hangosan a pincér felé, azután a többiekre nézett, és várta, hogy honnan érkezik válasz.

Nem válaszolt senki. Csak a lányok vetettek ismét egy futó, közömbös pillantást a csendháborítóra, azután egyikük lerázta cigarettájáról a hamut. A pincér poharakat kezdett mosni a sötétben, az erdészruhás felnézett a mennyezetre, mintha ott valami rendkívül érdekeset látna, a gúnyás bácsika pedig üres, részeg tekintettel meredt rá, amiből világosan ki lehetett olvasni, hogy a szavak értelme nem jutott el hozzá.

Balázs körül egyszeriben hideg lett. Tudta, hogy a maga módja és mértéke szerint mindenki lemérte, és egyiküknek sem felelt meg. Tudta a mértéket is, külön mindegyikét, de nem akart erre gondolni, és csak az öreg paraszttal nézett farkasszemet, mert annak a tekintetében legalább nem volt megvetés, inkább csak egy kis részeg, riadt csodálkozás az ember fölött, aki egészen jóra valónak látszik, de lám mégsincs föld a lába alatt, hanem csak kocsikerék, mint a cigányoknak, és nincs miibe fogódznia.

Ez is csalás, döbönt rá Balázs: a motel, a fények, az asztalok, a meleg — minden csalás. Ide állították a magányosoknak, akik jönnek, mint az éjjeli bogarak a fényre, azt hiszik, hogy innen vihetnek magukkal valamit, és ha olyan együgyűek, mint ő, csak megütik magukat az üvegen. Igazuk van azoknak, akik nem törődnek senkivel, és úgy ülnek itt az asztalhoz, mintha kocsiától hajtottak volna be. De ezt csak ők tehetik, mert nincsenek egyedül.

Kiitta a kávéját, jóéjszakát köszönt és elindult kifelé. Senki sem válaszolt a köszönésére. Amikor a kocsihoz ért, eszébe jutott, hogy ismét megvizsgálja, van-e rajta karcolás, de meggondolta magát. Most valahogy ez is mindegynek tűnt. Az éjjeli járatnak nincs megállás, sem képletesen, sem a valóságban. Már a kabinban ült, amikor eszébe jutott, hogy nem vett cigarettát. Egy pillanatig gondolkodott, hogy visszamenjen-e, de azután, szinte dacos mozdulattal, begyújtotta a motort. A reflektorok ismét belehasítottak a sötétbe, a motel lámpái egymás után merültek el a kocsi mögött, és Balázs most úgy érezte, mintha két fény között lebegne az űrben, mindenki számára elérhetetlenül. És ebben valami elégtételszerű is volt.

A lány az út szélén állt. Akkor vette észre, amikor a kanyarból kifordulva a lámpák fénye hirtelen rávetődött. Egy pillanatig mintha tétovázott volna, azután esetlenül mégiscsak felemelte a kezét. Túl rövid volt az idő, hogy megnézze, és Balázs azt hitte, hogy gyerek. Talán ezért is vette le a lábát a gázpedálról és kanyarodott — szokása ellenére, mert nem szerette a felkérérdzkezőket — az út szélére.

Megállt, és várt. A motor csendesen dohogott, és ő nem hallotta a közeledő lépteiket. Azt sem tudta, hogy mennyire távolodott el, és mennyi idő kell a csomagot cipelőnek, amíg utoléri. Bosszankodva már éppen ismét indulni akart, amikor kívülről motozást hallott a kabin oldalán. A motozás folytatódott, és Balázs megértette, hogy nem

éri el a kilincset. Áthajolt, és kinyitotta az ajtót. Közvetlenül a padlónál egy leányfej jelent meg.

— Jó estét — lihegte a fej, azután valami batyuféle huppant be a kocsiba, és utána felkapaszkodott a fej tulajdonosa is.

— Messze? — kérdezte köszönés helyett Balázs, mert így hallotta másoktól, így szokta Péter is.

— A városba — felelte halk, kicsit ijedt hangon a lány, és közben beidegzett, ösztönös mozdulatokkal a haját és a ruháját igazgatta.

— Csapja be jól az ajtót — mondta Balázs. Megvárta a zár kattánását, azután lassan elindult. Hallgattak.

— Maga a városban lakik? — kezdte a beszélgetést, nem annyira kíváncsiságból, inkább azért, mert zavarta a csend. Régen volt így lánnyal egyedül. Akikkel volt, azokkal tulajdonképpen nem is lehetett egyedül maradni, a szemükben állandóan ott volt a világ. Ez más volt. Lehet, hogy csak azért, mert a félhomályban nem látta az arcát. De különbözött ez a csend attól is, amikor Péterrel hallgattak így, az éjszakába meredve, ketten.

— Nem — hangzott rövid hallgatás után a kurta válasz a sarokból, és ismét csend lett.

— A rokonaihoz megy?

— Nem.

— A barátnőjéhez?

— Nem.

Abbahagyta a kérdezgetést. Nem a rövid válaszok miatt. A tartózkodást természetesnek vette. Maga sem viselkedett volna másképp. A lány hangjában azonban, ahogy egyre hangosabban, szinte indulatosan mondott nemet, volt valami ijedt védekezés, mintha Balázs kérdései vetkőztették volna.

Ismét hallgattak. A kocsi egyenletesen, megnyugtatóan dübörgött. Balázs zavarban volt, és mint ilyenkor szokta, most is egészen ráhajolt a kormányra, és úgy meredt előre az útra, mint akinek nagyon kell figyelnie. De a kabin légköréből ezzel nem tudott kiszabadulni. Inkább érezte, mint látta, hogy a szomszéd ülésről egy szempár minden mozdulatát figyeli, és hogy a megszokadt beszélgetés néma párbajként folytatódik tovább.

Azon vette magát észre, hogy találgatja, vajon a lány is azok közé a fáradt arcúak közé tartozik-e, akik semmibe vették őt a motelben, de mielőtt még ezen feldühödhetett volna, elkezdte magában mentetegetni. A lány rövid tiltakozó válaszaiban valami ismerősnek tűnt. Gondolkozott, hogy mi lehet, azután rájött: a szorongás. Az egyedülvaló félelme az idegentől, az ismeretlentől.

Erről eszébe jutott az esti utazása, és ismét felébredt benne a félelem. De most már tisztán emlékezni vélt valami elhaló kiáltásra, és amikor a forgalmi milícia kéklámpás kocsija elébe kanyarodott és leállította, már nem is csodálkozott. Megállt, leeresztette az ablakot, és az odaérkező milicistának kérdés nélkül kinyújtotta az iratait.

Az feltűnően sokáig nézegette a reflektor fényében az okmányokat, azután lassan, mintha tétovázna, visszajött a kabinablakhoz:

— Maga miért nem állt meg, amikor intettem?

— De hiszen megálltam...

— Ne tettesse magát, nem most, hanem két órával ezelőtt az erdőn túl. Nem látta, hogy intettem?

Balázs izzadni kezdett. Tehát ez volt az! Mégis csak volt! Ha bevallja, hogy nem látta, nyomban leszállítja a kocsiról. Ha azt mondja, hogy látta, akkor... de vajon miért kellett volna megállnia? Azt miért nem mondja?

Szerencsére a milicista nem várt feleletet:

— Látta maga nagyon jól! De azt is látta, hogy szerencsétlenség történt. Ilyenkor maguknak nem akaróznak megállni. Kifizeti a büntetést most, vagy tegyek jelentést?

Balázsban egyszeriben mintha valami kéreg szakadt volna fel. „Kifizetem!” — mondta olyan ujjongó hangon, hogy a milicista gyanakodva pillantott fel rá:

— Gyújtson világosságot a kabinban!

Balázs meggyújtotta a villanyt, és bánta már a lelkendezést. Megfógták a másik szabálytalanságban is.

A milicista megkerülte a kocsit, és kinyitotta a másik ajtót. Amikor fellépett a kabinba, meghökkent:

— Hát te hogy kerülsz ide?

Balázs most pillantott először a lányra. A sárgás, halvány fényben egy összekuporodott, vézna, kendős kis jelenséget látott az ülésen. Nem csoda, hogy az úton gyerekek néztek. Kendője alól szőke haj kandikált ki, és valószínűtlenül pisze orrát dacosan emelte a milicista felé:

— Felkéredzkedtem.

— Hova mégy?

— A városba.

— Minek?

— Te minek mentél?

— Az más — dörmögte a milicista, és Balázs csak ekkor jött rá, hogy ezek ketten ismerik egymást. A milicista tovább kérdezett:

— Apád tudja, hogy eljöttél?

— Nem tudja.

— Részeg?

— Nem.

— Vert?

— Nem.

— Hát akkor?...

A lány rántott egyet a vállán, és úgy mondta inkább magának: — Sokan voltunk...

Tovább nem kérdezett a milicista. Egy vizsgáló pillantást vetett Balázsra, mintha azt találgatná, hogy lehet-e vele egyezkedni, azután gyorsan feltalálta magát:

— Te tudod, a te dolgod — mondta a lánynak, Balázsra pedig jóindulatú fölényvel ráfordult:

— Máskor ne aludjon a kormány mellett, mert nem ússza meg ilyen könnyen! Mehet!

Balázs legszívesebben hangosan felnevetett volna, de okult iménti könnyelműségén, megvárta, amíg a milicista leugrik, becsapja az ajtót, és csak amikor már az indexet kidobva kikanyarodott az útra,

amikor eldübörgött a járőr kocsinak támaszkodó milicista mellett, csak akkor terült szét a vigyor egész ábrázatán.

Azután eszébe jutott a lány, a milicistával folytatott furcsa beszélgetése, és nem állhatta meg, hogy ne kérdezzen:

— Ismerőse?

— Ühüm.

— Honnan?

— Falumbeli...

Balázs eltöprengett magában. „Sokan voltunk...”, azt mondta a lány, és ez neki úgy hangzott, mint valami csúfolódás, pedig tudta, hogy nem volt az, és kezdett előtte valami rémleni a végletekről és arról, hogy a „sokan” éppoly elviselhetetlen lehet, mint az „egyedül”.

Morgott is valamit erről, de a lány nem felelt. Balázs azonban nem hagyta annyiban. Most jókedvében volt, és beszélgetni akart:

— Hányan voltak odahaza?

— Hatan.

— Az sok.

— Sok.

— Az édesapja micsoda?

— Mi lenne, paraszt.

— Van saját földjük?

— Van.

— És abból nem lehet megélni?

— Lehet, miért ne lehetne?

A motor egyenletesen dübörgött, ez a dübörgés bizonyos idő múltán csendnek is megfelelt, és Balázs ebben a csendben fogalmazta a következő kérdést:

— Hát ha meg lehet élni, akkor miért voltak sokan?

A lány ránézett. Amióta benn ült a kabinban, először fordult egészen Balázs felé:

— Megélni sokféleképpen lehet. Én nem akarok úgy, ahogy ők...

— Ne haragudjon, de nem értem. Én egészen kicsi koromban kerültem el faluról, és nem tudom...

— Nincs itt mit tudni. Szegénység. Az a kis föld csak arra elég, hogy éhen ne haljunk. A férfiak pedig nem akarnak mozdulni. Lesik a földet. Nekem nincs mit lesni. És különben is...

— De csak van valaki ott a faluban, akit sajnált otthagyni?

— Az anyám már nem él.

Balázs megértette a válasz teljes értelmét, és a hallgatás most már valahogy melegebben terjengett a kocsiiban. Nézte a nyílegyenes úton elfutó kőoszlopokat, és arra gondolt, hogy ez a lány több mint gondolta, hogy tud valamit, amit ő sohasem tudott. Már éppen beszélni akart neki erről, amikor a motor hirtelen köhögni kezdett, kihagyott, és ilyenkor a kocsis aprókat rándult. Lelassította, az út oldalára hajtott, és megállt. Tudta, hogy komolyabb baj nem lehet, a kocsis nemrég jött ki az ellenőrzésről, de bosszantotta a várható idővesztés.

Amikor meghúzta a kéziféket és leoltotta a fényszórókat, a félhomályban és hirtelen támadt csendben valami motoszkalást hallott a szomszéd ülésről. Odanézett. A lány, lábait maga alá húzva, össze-

kuporodott a sarokban, batyuját maga előtt tartotta, és kimeredt szemmel bámult rá, mint valami kísértetre.

Előbb nevetethetnékje támadt, olyan siralmasan komikus volt az a kis embergomolyag a sarokban, de mögötte a lány felől áradó hideg irtózat, amely semmivel sem volt jobb a motelbeliek közömbösségénél, és ettől elment a nevető kedve. Helyébe megalázottság érzése lépett, és nyomában valami súlyos indulat. Ráförmedt:

— Mit komédiázik? Üljön tisztességesen a helyén, ahogy emberhez illik!

— Nem... — lehelte a lány, és Balázsba belehasított ez a sírós, gyerekes hang.

— Mit nem? — fortyant fel még inkább. — Akartam én magától valamit? Bántottam?

Valami súlyos, fojtogató érzés öntötte el, a dacnak, vágyakozásnak és irigy gyűlöletnek a keveréke, minden és mindenki ellen, akik járnak-kelnek, egymásnak jó napot mondanak, és közben nem azt gondolják, nem gondolnak semmit, nézik, és nem látják egymást. Azok ellen, akik mind külön-külön világban élnek, tőle távoli, zárt világokban, ahol számára egy talpalatnyi hely sincs, ahol ő nem létezik!

— Azt hiszi talán, hogy kell nekem? — vicsorogta. — Nem kell nekem se maga, se más! Nem kell nekem senki! Köpök az egészre!

A lány még kinyögött egy alig hallható nemet, azután csak ült meredten, mint a hipnotizált. Talán még lélegzeni se mert.

Balázs indulata, amilyen hirtelen jött, olyan gyorsan el is múlt. Eszébe jutott, hogy a lány félelme egyáltalán nem volt alaptalan, hiszen maga is szemtanúja volt Péter néhány hasonló kalandjának. Épp ezért tudta, hogy akármit is mond, nem oszthatja el a gyanút és a bizalmatlanságot. Szó nélkül kinyitotta hát az ajtót, és kiugrott a kocsiból. Kirakta az útra a veszély jelet, felnyitotta a motorház fedelét, turkált egy ideig a szerszámok között, mintha tudná, hogy mire lesz szüksége, ezután bebújt a motorházba, hogy megkeresse a hibát.

Csakhamar azonban abba kellett hagynia a keresést, mert az áttüzesedett motorból kibírhatatlan, perzselő hőség áradt. Nekitámaszkodott hát a kocs oldalának, nagyot lélegzett a hűvös éjszakai levegőből, és várt.

Maga sem tudta, hogy mióta állt már így, várva, hogy a motor egy kicsit kihűljön, és bosszankodva, hogy nem ment vissza a motelbe cigarettáért, amikor váratlanul, közvetlen közelében megszólalt a lány:

— Nagy baj van?

Balázs megrándult. Nem hallotta, mikor nyílt a kabin ajtaja, és a gondolat, hogy a lány esetleg már régóta figyelni őt így közvetlen közelből, hízelgett neki, de ugyanakkor úgy érezte magát, mint akit tetten értek és a tettenértek ideges elszántságával reagált:

— Mit törődik vele. Üljön be a kabinba, és várjon!

— Csak kérdeztem — motyogta a lány.

— Ne kérdezzen. Ha nem tetszik, fogja a motyóját, és menjen gyalog.

A lány egy ideig állt, mintha azon gondolkozott volna, hogy ezután érdemes-e még valamit mondani, de az éjszaka erősebb volt:

— Sötét van, félek — szólalt meg alig hallhatóan.

Baláznak így ezt még soha senki sem mondta. Eddig csak közömbös embereket ismert, vagy nála erősebbeket. Legalábbis úgy hitte. A lámpák letompított fényénél most jobban szemügyre vette a lányt. Nem volt se szép, se csúnya: sovány, kissé csontos arc, gyerekesen ijedt tekintet, világos, valószínűleg szőke haj...

Érezte, hogy ellágyult, és ez ismét szégyenkezést és haragot váltott ki belőle. Még mindig igyekezett bebeszélni magának, hogy a lány is csak egy a felkapaszzkodók közül, és most az érintetlenül és ingyen utazás komédiáját játssza előtte. Okot keresett a durva, epés válaszhoz, de amikor megszólalt, a várt érlynek csak az árnya maradt:

— Amikor az úton állt, és várt, akkor nem félt?

— De féltem.

Balázs meghökkent. A válasz, amilyen egyszerű, olyan teljes is volt, és magában hordta a következő kérdésekre is a feleletet; arra, hogy miért áll ki az éjbe az útra az, aki fél. Ezért csendben csak annyit mondott:

— Menjen be szépen a kabinba. Hideg van itt. Meg kell várni, amíg egy kicsit kihül a motor, hogy hozzáférhessek.

— Maga nem fél? — kérdezte a lány, és Balázs rá akarta vágni, hogy nem, de eszébe jutott ez az éjszaka, és rájött, hogy a válasz nem is olyan egyszerű. Ezért csak vállat vont, a lány pedig visszaballagott a kocsni túloldalára.

Amikor egyedül maradt, ismét visszatért a kérdés. Eddig így sohasem jutott az eszébe. Számára a félelem eddig nagyon is egyszerű, meghatározott fogalom volt, valami, aminek tudni az eredetét, okát és értelmét. Most döbönt rá, hogy lehet valami más is, valami, ami ma éjjel megjelent előtte, látszólag ok nélkül és értelmetlenül, ami megállította a motel előtt, és aminek furcsa szorítása még most sem engedett fel egészen.

Fázni kezdett. A hűvös szél bebújt az inge alá, és megborzongatta. A kabinhoz ment, kinyitotta az ajtót, és benézett. Első pillanatban nem látta a lányt, csak a batyuját az ülésen, azután észrevette a batyun nyugvó fejet és a soványka testet is. Begombolyodott, mint valami kismacska. Amint a lányt nézte, észre sem vette, hogyan tűnt el belőle a szorongás és hiányérzet, és hogyan öltött lassan minden ismét normális méreteket. Óvatosan felmászott az ülésre, hangtalanul behúzta maga mögött az ajtót, és hallgatva maga mellett az egyre egyenletesebbé váló lélegzést, hirtelen ötlettel bekapcsolta a fűtést.

A hibát aránylag gyorsan rendbehozta. Kissé bosszantotta is, hogy nem jutott mindjárt eszébe megnézni a porlasztót. Nem kellett volna ennyit várni. Óvatosan engedte le a motorház fedelét, és vigyázott, hogy a szerszámokkal ne csörömpöljön, azután beült a kabinba, és nem tudta, hogy mitévő legyen.

— Nem alszok — szólalt meg hirtelen a lány, és felült. Balázs bólintott, és begyújtotta a motort.

— Maga mindig egyedül utazik? — kérdezte a lány, amikor már kikanyarodtak az útra.

— Nem. Van egy társam is.

— Az jó — mondta a lány, és előremeredt a reflektorfényben fürdő útra. Balázson volt a kérdés sora.

— Meddig marad a városban?

— Nem tudom — válaszolta a lány, és hangjában nyoma sem volt már a korábbi védekezésnek.

— Minek megy oda? — tette fel Balázs a kérdést, amelyre a választ maga is tudta.

— Csak. Valahová menni kell.

— Munkát keres?

— Ühüm...

Ezt ismét úgy mondta, hogy Balázs nem mert tovább kérdezni, de a lány segített a csendet áthidalni:

— Jó így utazni. Jó meleg van, és az ember még sincs egyedül.

Balázs bólintott, és a lány folytatta.

— Az mindig jó, ha az ember megy valahová. Csak megérkezni nem szeretek. Nem szeretem, ha valami elmúlik. Az olyan, mint amikor valaki elmegy.

— Sokat van egyedül?

— Ühüm... majdnem mindig.

— De hiszen azt mondta, hogy sokan voltak.

— Voltunk. De az nem számít.

— De lehet néha úgy is, hogy az ember szeret megérkezni.

A lány csodálkozva ránézett.

— Ha a megérkezés nem olyan, mint a befejezés, hanem inkább mint a kezdet. Ha az embert várja valaki.

— Magát várja valaki a városban?

A kérdés logikus volt, de ugyanakkor arcátlanul egyenes, és Balázsban ismét feléledt a gyanú, hogy a lány komédiázik.

— Nem, nem vár senki!

— Szép lehet az, ha valakit várnak — mondta a lány inkább magának, otthonosan fészkelődött az ülésen, és Balázs ismét nem tudta, hova tegye.

Csend lett. Messze a dombvonulatok mögött már villódtak a város fényei. Balázs még sok mindent szeretett volna kérdezni a lánytól. Többek között azt is, hogy hova megy az éjszakába, ha megérkeznek, de hallgatott. Életében először érezte, hogy van valami a világon, ami a kimondott szótól is eltörhet.

— Maga nem idevalósi? — kérdezte a lány, és Balázs, mielőtt felelt volna, tagadólag megrázta a fejét:

— A másik városba, ahonnan az út jön. Messze van nagyon.

— Tudom — bólintott a lány —, ott folyó is van. Tanultam az iskolában. Szerettem iskolába járni. A tanító nénit is szerettem... de elment.

Balázs megrándult. Anya jutott az eszébe és Mária néni. Szerette volna megkérdezni a lányt, hogy honnan tudja. Azután arra gondolt, hogy lehet valakinek hasonló a sorsa, és kezdte hasonlítani a lányt.

Elképzelte, hogy milyen lehet, amikor elmegy. Talán még a neve is hasonlít...

— Magát hogy hívják — kérdezte, és izgatottan várta a feleletet.

— Ágnes — mondta szelíden a lány, és nem vette észre Balázs arcán a csalódást. — És magát?

— Balázs.

— Balázs — ismételte a lány — szép név. Az iskolában is volt egy fiú, akit Balásznak hívtak. Mindig neveltünk rajta, és félt tőlünk, lányoktól. De azért nem volt rossz fiú...

Balázs már nem figyelt oda. A megvilágított úton Mária néni mosolygó arcát látta maga előtt. És mellette a feketeruhás embert. Látta, amint elmentek. Még érezte, hogy nem lehet hozzá senki hasonló. A fogadalmat is elismételte, hogy nem kell neki senki. De már tudta, hogy hazudik.

A lány észrevehetett valamit, vagy egyszerűen csak zavarta Balázs hallgatása, mert ismét megszólalt.

— Az anyém nem szép. Ágnes... Olyan kényes, büszke. Nem szeretem, ha valaki büszke. Azt szeretem, ami puha, meleg... mint a kisnyulak. Az ember nem maga választja a nevét. Az anyámat Máriának hívták. Az olyan, mintha simogatnának.

Balázs megremegett. Hiába igyekezett bebeszélni magának, hogy ennyi hasonlatosság nem lehet természetes, hogy a lány aljas játékos úz vele, tudta, hogy ez nem igaz. Azt is tudta, hogy egy régen várt érzés ismét tetet őlt benne, és hogy ennek semmi értelme, mert hiszen — ez térítette magához — a kocsi már a külváros első házai között fut.

Ez a tudat tartotta fogva, amíg végigdübörgött az alvó városon, amikor bekanyarodott a raktár előtti térre, kikapcsolta a motort, a lámpákat, és amíg szóltanul nézte, hogyan szedegeti a lány a batyuját, és tétován indulni készül.

Valahogy természetesnek vette, hogy a lány is elmegy, ahogyan anya elment, és Mária néni elment, és általában mindenki, akihez neki valaha valami köze volt, és hogy ez ellen semmit sem lehet tenni.

Mindenki elmegy, csak ő marad, Péterrel, vagy nélküle is, egyedül az utakon, az éjszakában, és csak neki mindegy, hogy honnan indul és hová érkeznek.

— Hát akkor — nyújtotta kezét a lány — köszönöm, hogy elhozott,

Balázs gépiesen nyújtott kezét. A lány még állt egy ideig, mintha szóra várt volna, azután fogta a batyuját, és kiugrott a gyéren világított térre.

Nézte, hogyan távolodik, lassú, tétova, apró léptekkel, mint akinek nincs miért és hova menni, de megy, mert nem hívja senki vissza.

A kabin ajtaja kinyílt, és Balázs lábánál megjelent az öreg János, az éjjeliőr feje.

— Megjöttél, gyerek?

Máskor ez jólesett volna. Ezzel a két szóval fogadta az öreg minden második hajnalon, és ez a két szó jelentette a pihenést. Most mintha nem hallotta volna. Az öreg észrevette, hogy hova bámul, és maga is arra fordította a fejét:

— Hát ez kicsoda?

- Elmegy — mondta Balázs és vállat vont.
- Majd visszajön.
- Ez nem.
- Hívtad?

Balázs lepillantott az öregre. Sapkáját hátratulva, a szája szegletében cigarettával, a botjára támaszkodva állt ott, nyugodtan, magabiztosan és egyszerűen, mint az igaz felelet.

Visszahívni! Persze! Ezen az éjszakán másodszer is megvilágosodott előtte a szavak értelme:

Mindenkit vissza kell hívni, aki távolodni kezd tőled. Nem elsiratni, hanem visszahívni, különben elmegy, és aki egyszer elment, az többé nem jöhet vissza. Ezt kellett volna akkor is, amikor anya, amikor Mária néni elment. Mert akit visszahívsz, az valamiképpen ittmarad. Vagy veled, vagy benned, mindegy, de marad. Ezért, szótlanul elmenni hagyni valakit, az árulás...

A sofőrfülke ajtaja úgy vágódott ki, hogy az öreg alig tudta a fejét elkapni előle.

— Nono, de sietsz! Ne félj, utoléred — morogta, de Balázs ezt már nem hallotta. Ugrás közben látni vélte, hogy a lány megrándult, mintha meg is állt volna egy pillanatra, de azután ment tovább. Már közeledett a raktár sarkára szerelt lámpához, és árnyéka egészen a kocsiiig nyúlt, amikor Balázs utolérte:

— Ágnes!

A lány még lépett egyet-kettőt, mintha a lendület vitte volna, azután a lámpa alatt megállt, és visszafordult. Így, egyedül, a lámpa fénykörében, háta mögött a homály fekete glóriájával, Balázs úgy találta, hogy szép.

— Nem mondtam magának, hogy én innen indulok vissza... Minden másnap délután... a raktár elől.

A lány bölintott néhányszor, hevesen, kislányosan, és elmosolyodott. Azután még álltak egy ideig egymással szemben, és végül a lány megszólalt:

— Hát akkor...

— Hát akkor... — mondta Balázs is, és ismét kezét fogtak. Azután a lány elment. Gyors, biztos léptekkel, mint akinek határozott dolga van. Balázs nézett utána egy darabig, azután megszólalt:

— Elment!

Ijedten hallgatódzott a szokott visszhangot várva, de sem kívül, sem belül nem mozdult semmi. Még egyszer megpróbálta, hangosabban, acsarkodva, szinte kiáltva.

Semmi.

Csak a lány léptei kopogtak messze a kövezeten. Hogy közeledtek-e vagy távolodtak, azt nem tudta. Nem is kutatta. Csak hallgatta...

Azután megfordult, és füttyörészve elindult arrafelé, ahol az öreg cigarettája parázslott.

ZÁKÁNY ANTAL VERSEI

SIRÁLY, SZÉP TESTVÉREM...

Hová sietsz, sirály,
rokonom? Hová üres kézzel?
Az este még messze van,
a szúnyog még szálldos
a szikrázó légben,
és nem ment el iszap-
gyékényére aludni a hal...
Sirály, szép testvérem,
baj van a mi életünkkel,
amit nyíltan,
az ég láttára élünk
mi, szegényen és banálisan,
holott a világ, mely miatt én sírtam,
ravasz fondorlatokra épült,
melyek alatt minden ügyeskedő
számára egy titkos kanális van...

Sirály, sirály,
én síró testvérem,
forgó fehér szírom
a délután tűzében,
te hányódó, vak látnok —
dögöt fogtál, bizony,
két szép szemed rosszul látott.

A DÉLUTÁN TŰZÉBEN

Méla paraszti tájról,
két szikár part kezét fogva,
botladozva,
ámulva a tájon,

amelyen sül a szántóvető,
 napoznak a gyíkok,
 a drótos-tótok s a
 juhászok meg a döglött kutyák —
 eljött látogatóba
 a Ludasi-tóba
 Körös, a Tisza kisöccse —
 keszeget hozott magával,
 süllőt, meg csukát...
 Jött a kicsi Körös,
 sietett hivatlanul,
 hozta a
 gyenge lába
 páka-koplyás nád-országba,
 hol egykor megrekedt a hun, —
 végig a sovány
 zsugori senkiföldön,
 mely senkinek mit sem kínál —
 s a völgyből, innen,
 ahol most állok,
 mint huszonkét fehér
 sóhajtás a csöndből,
 kergetőzve elébe szállott
 huszonkét sirály...

M O T T Ó

Ostoba vagyok,
 nem okultam,
 és meg nem mondom,
 hogy hány lábon jár a „most”,
 és miből készül a féreg,
 amíg az úristen műhelyébe
 egyszer én be nem térek...

De tudom azt,
 hogy nem születtem feketének,
 s szendergő, meztelen
 testemre nem téved
 rá az elefánt, és
 homlokomon nem surran át a gyík —
 valaki, aki nekem adta a mindenséget,
 zsugorin és felelőtlen,
 akkor megtagadta tőlem
 az élet parányait...

Egyszer, ha majd lesz időm,
 időm, mely sehol meg nem írott,
 és butító versek helyett,
 mint az okos gyerek,
 a porba bódító csodákat írok
 egy bölcs jegenye tövében ülve,

amelynek hegyére fölnézni félsz —
s ott, akkor egy
ezeregyéjjel szövött
gyönyörűséges ruhába öltözök —
és eszem is lesz, egy kevés...

BÍBICHÁT

Sirályzsivajra,
kanyargó gyalogúton sárga
tulipánokért, borra,
kenyérre és másra,
kivitt a tavasz engem Bíbichátra.
A néma és mély
bácskai lapály gyepén
pókok napoztak:
tisztá, fölsepert portájuk körül
fehérlett a hab —
mentem, mert a tavasz küldött
és mert négy-öt dülőhosszat
jött velem a Nap.

Álmodó, morc
paraszt-pokol mentén,
vér- és verejték-szagú földön
előttem te erre mentél
egykor olcsó és rossz
ruhában, koldus emberöltöm:
megszállott turista-sors...

Előttem léptél
a szöcske-éden mentén
Bíbichátra,
amely a sáros feketeségbe vitt,
s nem szóltál, hogy nemsokára
erre a tájra
költő érkezik...

A kő rengetegéből
jöttem én utánad
ide, a bőség kertjébe,
ahol a kalász nevet, s a rét susog,
ám utánam jött a bánat:
még aznap visszavárnak
összekoldult estebédre
a rongyos, bamba kis proletár-jézusok.

BESZÉLNI A FÁKHOZ...

A Sors morcos,
szótalan, buta úr,
de ért,
és tud beszélni a fákhöz —
a fa, melynek lelkéhez sose nyúl
(lehet bár nemes és derék),
az beteg és átkos...

Beteg és nyavalyás
és örökkön árva,
ha bölcsebb,
okosabb a Sorsnál —
a fán, mely kárhozatra van szánva,
az isten se látott zöldet, —
s az élete posvány...

A Sors morcos,
buta úr — ezermester...
Nem is oly rég
hóhér volt, ügynök, lelkipásztor —
de elbukik egy bizonyos esetben,
mert látszatra szép,
de férges törzseket pártol...

s az ebrágta husáanggal
szaporán arra int —
és én jeleiből, mint a létnek,
tudom, hogy megszállták a mennyországot
az örök-urak, s az ő barmaik...

F Á K É S R E Z E K

Tolnai Ottó

F Á K É S R E Z E K

Antun Webern emlékének

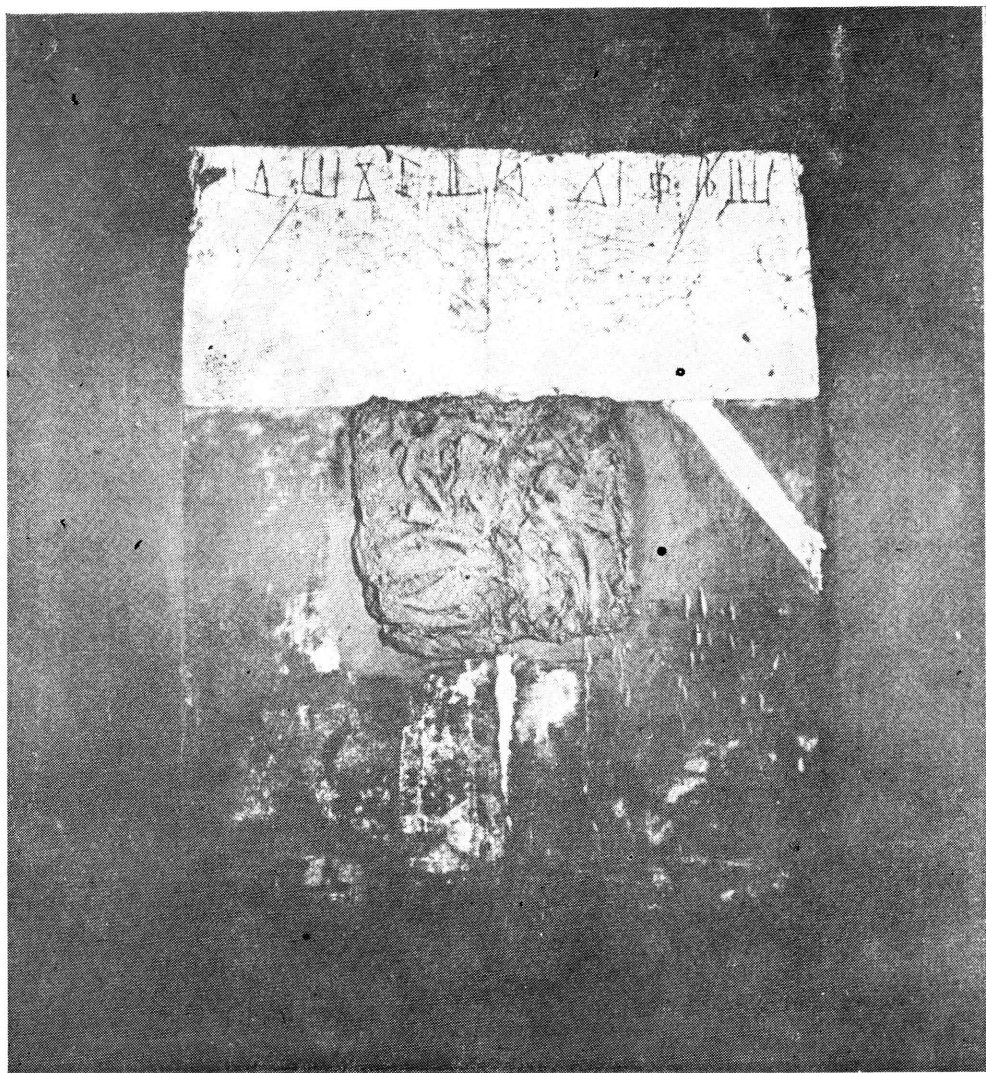
I.

Mennyien énekeltünk
már arról
hogyan ér
a fáról
a földre
a gyümölcs.

Például
hatodik ujjam
(kisgyerek koromban
leoperálták)
ér úgy a porba.

II.

Mint amikor
a sivatagban
elveszti
tájékozódási képességét
a teknős
és a tengertől
mén
vízért
habár a
sivatagba se
sósabb
úgy ment ki
ön is egy cigarettára.
Es lelőtték.

JANEZ BERNIK

ikon (tempera — fa 1964)

III.

Valahol megszakad.
Ahogy a rozskenyeret
törted.
Megbillen
„dudvatartományunk”
és átcsúszunk.
A veszteglő szerelvény
hagyja itt így a
kompozíció
negatívját.

MINIATŰR

Mint fegyvercsempész
tincse úgy Orpheusznál
csonka sípsor az
„e” alatt fa vagy virág
és Orpheusz
kétszer is lejön
hogy a kulcsot
fönnfelejtse.
Mind a kétszer.

DENEVÉR

Beröpült a micibe
és a giccsbe tette
esernyőjét. Akár
a Respublicában.
Azután hosszan tartani
a padlás fuvolaszerűségét.
A rácsokon (láb közt
kopott) fehéreneműm.
Rózsát súrolni.
Lelépni a folyókába.
A firenzei csicsókaháború
idején a kapu-szomorúfűz
kövér hátvédjével keszegelni.

És zsirt enni kanállal.

LILLE-MADÁR

Az emlékmű legyen torta
Fegyverünk ravasza tojás
Arcunkon szörme-détail
Szimbólumunk meg legyen a
lille-madár.

K É P E S L A P

Akár Rijékában
a révkapitányság sarkánál
megpillantod a tengert
az ég kékjére persze
te nem ügyelsz
és valaki
vagy egy pálma
megfogja kezéd

V E R S 1.

Nem vagyok szomjas
de a pohárért
kell mennem
hogy eltereljem
figyelmemet az
előző dolgokról
habár jól tudom
közben leeshet
a toronyról
vagy a jugoszláv
vasutak végében
elvesztheti szüzességét.

V E R S 2.

Ittam
visszavitettem a
poharat
de nemsokára
újra vízért megyek
mert a koldulás
a mókus
a kinin
és Jézus
(aki hangverseny
közben megborotválkozik)
valamint újra
kedvesem.

V E R S 3.

Közben nem is
ittam
csak ez a
macskás szalvéta

a kis márványhíd
szomorúfűz a költő
szobránál galambok
a betegesen kirajzolt
szemhéj
a pohár karikái
vivőlecke az akadémián
fürdő
és egy szép lány
akár az a lengyel
akinek kopott
cipője volt.

V E R S 4.

(experimentum)

Következőképpen hat rám
a víz:

1. kinyúlnak a betűim
az „m” egész sor
utána alig várom
az ékezeteket hogy
keleti effektust
érhessek
2. mintha őszibarack
bőrével bélelnének
kívül a magház
mint férgeseknél
kettéválik
3. nagykaput nyitnak
előttem
és úgy lépek be
mint a
menetrend alól a
poloskák.

S Z E R D A, H A J N A L

Csak az írógép üt
egy kicsit erősebben.
Csak a párna sárgább.
Különben
a só
paprika
cimet
minden a helyén.

FOGVÁJÓ

„Nincs az egész városban”
mondja a kis pincérlány.
Nem tudja hogy ezzel végképp
gömbjébe zárt az úr.
Nincs mivel kiszúrni.
Nem tudja hogy ezzel
utolsó fegyverünk is elvétetett.

ÉJFÉL UTÁN ÓRA 1

Rendben van
macskák és
nem is említem
a patkányokat.
De én már semmi
különbséget sem
látok
azonkívül hogy
te szereted őket.

ÉJFÉL UTÁN ÓRA 2

A fenét keres
egészen itt lenni
csípőmnél a szívem.
Úgy görbül
mint egy kürt
amivel kaput döngetnek.
Vályú alakban vájt.

ÉJFÉL UTÁN ÓRA 3

Pl. a hamutálcámon
a nyúl
giccs:
dohánylevelekbe
csomagolom
agyam
mint a szármát.

ÉJFÉL UTÁN ÓRA 4

Falnak fordult
és a kockákat
számolja.
Én meg a csigolyáit.

x

És reggel végre
sikerül pontosan
kettéválasztani a hajad.

A HALADÁS FOGALMÁNAK DIFFERENCIÁLÁSA

Ernst Bloch

A HELYES FOGALOM

Vannak szavak, amelyek önmagukban is rendkívül világosak. Nyílt vonásaik vannak, s az ember tökéletesen megnyugodhat jelentésükben. Jelentésük, azaz fogalmuk oly világosnak, egyszerűnek tetszik, hogy nincs mit töprengeni rajta. Elsősorban a haladás fogalma tartozik ezek közé, amely a mi harcunk legfontosabb kategóriája, egyike azoknak, amelyet kétségtelenül teljesen hozzánk tartozónak érzünk.¹ Ez az objektíve is oly kristálytiszta fogalom formailag is meggyőző, s bár nehéz a neki tulajdonított jelentést kiharcolni, megérteni azonban könnyű. Így ügye nemcsak meggyőző, hanem egyszerű és tiszta.

VESZTESEGEK A HALADÁSBAN

Egyre inkább világossá vált, hogy ha haladásról beszélünk, az nem jelenti mindig ugyanazt. Valami veszendőbe megy a haladásban; tapasztalható ez a gyermekből ifjúvá serdülés vagy az ifjúból férfivá érés folyamatában is. Ezért mondja Jean Paul az alvó gyermekről, hogy az kétszeresen gyermek, s nemcsak az ismert gyermeki mosolyt érti ezen. Érés közben valami mindig elenyésszik, néha azonban csak

A fordítás a berlini Akademie-Verlag 1957. évi kiadása alapján készült, viszont Bloch ezt a tanulmányát 1963-ban a frankfurti Suhrkamp Verlag gondozásában némileg módosítva jelentette meg. Ezekre a szövegeltérésekre az alábbiakban hívjuk fel a figyelmet:

¹ A Suhrkamp-kiadásban ez a mondat így hangzik: „Elsősorban a haladás fogalma tartozik ezek közé, az a fogalom, amelyet megvetnek azok, akiknek nem kedvez, és megbecsülnek azok, akiknek szemében kisebb a Semmi”.

bizonyos időre szünetel az, ami a gyermekben ártatlanabb, az ifjúban pedig esetleg nemesebb volt.² Objektíve nem lehet összehasonlítani e példával a haladást, mégis ilyen struktúrájú az, mert egy korábbi állapot a későbbivel összehasonlítva feltétlenül elfogadhatónak látszik, s a társadalmi érés folyamatában is megférnek egymás mellett bizonyos ellentétes vonások. Közismert, hogy mily sivár a munkásosztály helyzete Angliában abban az időszakban, amely kétségtelenül a progresszív ipari forradalom korszaka volt. Persze ez a nyomor képezte a feltételét annak, hogy létrejöhessen a kapitalista erők robbanásszerű kibontakozása; a negatívum, a teljes elembertelenedés viszont dialektikusan következett mindebből. Micsoda szörnyű visszaesés lépett itt fel haladásként, de oly értelemben „haladásként”, ahogy haladás lehet a skorbut vagy a tuberkulózis. Egy mínusz nyilatkozott itt meg, mégpedig nemcsak a társadalmi többtermelés, hanem a termelőerők valódi felszabadítása közepette. Jellemző ez a felemelkedő kapitalista létforma egészére: haladó ugyan, de — komoran haladó.

VISSZAMARADÁS ÉS AZ ÚN. HÍRNÖKPÁLCA

A fenti esetekben feltétlenül ellentmondások az árnyak, s hozzátartoznak magához a haladáshoz. Mi történik azonban akkor, ha a haladás folyamatában csupán a következő, a későbbi fázist tartjuk jobbnak, s ha ez a folyamat ugyancsak *sivár* visszaeséseket eredményez? Mégpedig egyáltalán nem dialektikusan, természetesen szükségszerűeket, mint az ipari forradalom és a kizsákmányolás fokozott nyomorának relációjában: Hitler például nem volt az a negáció, amelyre a szocializmusnak feltétlenül szüksége lett volna, hogy győzhessen. E tekintetben a haladásnak egyáltalán nincs olyan időbeli sorrendindexe, amely szerint a történelemben eleve a későbbi fázis jelöli — mindenkor, vagy csak nagy általánosságban — a progresszív többletet az előzővel szemben. Hegel mindenestre nem így vélekedett, s ezért komoly nehézséget okozott az ő mindenütt haladást szolgáló negáció-fogalmának a Periklész korát követő peloponnészoszi háború és a reneszánsz utáni harmincéves háború. Oly mélyen tudott szürni e látszólagos közhely tövisé, hogy Rousseau, mégpedig a polgári haladás érdekében, hanyatlásnak tüntette fel az egész történelmet az „emberi egyenlőtlenség” bekövetkezése óta. Ráadásul annyira, hogy a boldog őskorral, a természetesség korával összehasonlítva roszszabodásnak tartotta az egész addigi civilizáció folyamatát. Elvont, értelmetlen túlzás volt ez, mégis tökéletesen rögzítette, hogy az időbeli sorrend absztrakt, önmagában való bálványozásával szemben vannak visszamaradások az egymásutániség folyamatában is. Hiszen ennek a segítségével tudta kialakítani a későbbi szociáldemokrácia az időt fetiszáló haladáseszmenyt, a haladás automatizmusát. Látszólagos gazdaságtani alapozottsággal úgy indokolták ezt meg, hogy a kapitalizmus automatikusan belenő a szocializmusba; a haladás örömeinek ilyesfajta fellépése nyilvánvalóan nem szolgálta a haladást.

² A Suhrkamp kiadásából ez a mondat hiányzik.

Sőt többször megbénította az igazi előbbrejutást, mivel inkább elkedvetlenítő ideológia volt, hiszen azt sugallta az embernek, hogy csupán kerék legyen a történelem óraművében. Nem éppen helytelenül mondja Hermann Cohen, hogy a többletjel az idő hírnökpálcája; a puszta időt azonban igen gyakran, s nem mindig joggalalanul, a homokóra képével szimbolizálták, amelyben pereg lefelé a homok, s mellette ott van a kasza. A többletjel mint hírnökpálca mindenesetre az objektíve kedvező időkben is embereket tétélez fel a haladáshoz, akik ezt előreviszik, de mennyivel inkább feltételezi az embert a visszaesésénél, vagy akadályokkal teli térszínen. Különben csupán az önmagában adott egymásutániság fétisévé lesz a nem kényelmes és sohasem formális haladás, s adandó alkalommal esetleg alkalmasabb a kártevésre vagy bénításra.³

A HALADÁS JELLEGE AZ IMPERIALIZMUSBAN⁴

Igen, egészen szégyenletes dolgokra használták fel ennek a fogalomnak egy úgyszólván tiszta faját. Mert nemcsak a skorbut, a tuberkulózis vagy a fiatalkori bűnözők száma szaporodott meg a nyugati nagyvárosokban, hanem „teljes gőzzel előre” felkiáltással, büszkén terjedtek azok az üzletek is, amelyek a második világháborúban milliók hulláját hagyták maguk mögött. És még e pervertált „haladás” puszta egymásutániságában is világosan mutatkozott egy cél, mert hiszen semmiféle egymásutániságot nem lehet minőségileg növekvő folyamatként elgondolni és megmérni anélkül, hogy valamely célhoz ne viszonyítanánk. Minden haladás mozgást jelent valamilyen irányba, s ugyanúgy, szinte szinonímaként használjuk a fejlődés fogalmát is, hogy megkülönböztessük a haladást a puszta kibontakozástól, a fejlődés fogalmának eredeti értelmétől. Ha azonban az említett célpont-hoz hozzáadottat nem tartjuk állandóan pozitíve értékesnek, a maga emberileg-pozitív, humánus-értékszavatoló céltartalmánál fogva, akkor, amint láthattuk, haladásként léphet fel a nyilvánvaló *rombolás* is, vagy tévútra vezethet bennünket már csak növekedése közben is, vagy ahogy növekedése közben egyre jobban kifejlődik. Az utóbbi különösen figyelemre méltó, mert nemcsak Vilmos kora jutott magas fokra, s akart a maximális profit terén egyre többet elérni, hanem egyes szakaszain pervertált haladással dolgozik az imperializmus is. Tehát az olyan osztálynak, amelynek nincs több világtörténelmi jövője, érdeke, hogy a történelem egészében tagadja a valódi haladást (erről majd később), annál inkább hirdeti viszont a negatív értékű, antihumánus célpontú, haladást. Még akkor is, ha ezt a technika jégyében teszi — amely feltétlenül haladó —, motorjait végső fokon, lényegében, háborús célból hozza mozgásba. Tehetik ezt mindenekelőtt így is: emlegetik a kapitalizmus „egyre újabb fázisait” (trükkökkel és szappanbuborékokkal kápráztatnak), mintha az emelkedésnek még számtalan kitérője állna előtte nyitva, hogy kijátszhassa a szocializmust. Épp az ilyesfajta kijátszás virágzik: olyan ez, mintha a

³ A Suhrkamp-kiadásban itt még egy mondat következik: „A hitleri automatikus hit „tout va bien” módján, vagy éppen e mód miatt.”

⁴ A Suhrkamp kiadásából ez a fejezet hiányzik.

gyermek-Herkulesnek eunuchok vetnék szemére impotenciáját. Az imperialista államokon belül legalábbis időbeli haladásnak minősítik a reakciót, mihelyt mint újabb „teljes gőzzel előre” jelenséggént léphet fel áldozataival szemben. Tehát látszólag úgy jelentkezik, mint legfőbb „modernség”, s így különbözteti meg magát a marxizmustól, amelyet már Goebbels a „legmélyebbre süllyedt XIX. századnak” nevezett. Eszerint egyáltalán nincs többé proletariátus, nincsenek kapitalisták sem, állítólag mindez a múlté, azzal a közgazdasági anyaggal együtt, amelyet valamikor Marx ismert. Helyükre állítólag egy új „középosztály” lépett, a „társadalmi termékben” való növekvő részese-
 sedéssel s valamiféle „maneggerség”, amelynek a régebbi kapitalis-
 tákhoz nincs semmi köze a kezdeményezésen kívül, és ez a kezdemé-
 nyezés sehol sem magánjellegű, hanem a maneggerék iniciatívája. Igaz ugyan, hogy a régi revizionizmus jelentkezik e középosztályról
 szóló legújabb tanításban, mivel azonban — a monopoltőke energiájá-
 tól függve — ideológiai óriástepóban, csalóka gazdasági csodákkal
 tele rohan előre, képes arra, hogy haladássá álcázza magát. E hala-
 dás természetesen groteszk, gyakran nyilván a semmibe vezet, azon-
 ban az emelkedés csúcsával modern avantgardként árníthat. Leg-
 alábbis olyan embereket, akiknek fejletlen politikai öntudata mindent
 a „modernségre” tesz fel, s erről azt hiszik, hogy sehol sem tudják
 oly jól feltalálni, mint a kapitalizmus utolsó stádiumában, ahol ez ott
 foszforeszkál. Igen fontos, s éppen itt, hogy a hamis fényt elválasz-
 szuk a puszta egymásutániságtól. Annál is inkább, mert a haladás
 gondolata, amellyel így visszaéltek, alkalmas arra, hogy humánus-
 nak álcázzák. Nem éppen itt minálunk, ahol a negyedik rend adott
 felemelkedésének a veséjébe lehet látni, hanem az előbbieknél. Szív-
 ügyük ugyanis, hogy azt az emelkedést és haladást elhíthessék messze
 kint a „színeseknél”, ti. a gyarmati ideológiában. „A fehér ember
 segítsége” — mondta egyszer Kipling, s ezen a négerék és az indu-
 sok gondozását értette, önállótlan uralkodóik és nevelőik útján. Itt
 tehát nem a legújabb revizionizmusnak az állítólag elavult Marx fe-
 letti fölényéről van szó, hanem a fehér istenek időtlen idők óta fenn-
 álló fölényéről, még akkor is, ha az egzotikus emberek fehér ördö-
 göknek nevezik őket. Vajon azok — hogy úgy mondjuk, Kipling fel-
 használói, akiket ugyan bármi másnak, csak költőnek nem tekinthe-
 tünk — nem azt mondják-e, hogy a spanyol gyarmatosítók szüntették
 meg az inkább és aztékok emberáldozatait? Nem a Kelet-Indiai Társa-
 ság vetette-e meg az alapját annak, hogy az angolok, ha csak a XIX.
 században is, de eltiltották az özvegyek elégetését? A cselekvésben az
 erkölcsi színvonalnak olyan emelkedése jelentkezik, amely nagyon is
 kiegyenlítette a hajdani számtalan borzalmasságot (Cortez, Pizarro,
 Hastings). Ha megengedjük is, hogy mellékesen és dekoratív hala-
 dást hozott a gyarmatosításnak bizonyos része a „bennszülött barbár-
 sággal” szemben: nincs-e itt jelen a haladástudat, különösképpen
 pervertált módon olyan célra vonatkoztatva, melynek emlegetett hu-
 manitása kizárólag a profitba torkollik? S eszerint aztán az emberileg
 negatív céltartalom a végén úgy arat győzelmet, mint ahogy ez
 már eredetileg is szándékában állt: a maximális profithoz vezető ha-
 ladásként, némi humán effektussal, amely alig több a vasárnapi pré-

dikáció frázisainál. A majdnem teljesen felosztott Afrikát sötét világ-résznek hívják, Indiában az angol uralom végén a lakosság nyolcvan százaléka analfabéta, s az özvegyek elégetése helyett történelmének leggyilkosabb éhínségeit kapta cserébe. Ezek a népek saját fajtájuk feudális urai helyett csak a profittöke sokkal érzéketlenebb szörnyetegeit kapták, de ez lett számukra az európai kultúra megközelítésének egyetlen módja, bár saját gazdasági életüket fejletlenségre kényszerítették új uraik. Amire korábban a misszionáriusok kereszténysége szolgált (bibliát emlegettek, s érdekeikre gondoltak), arra szolgál az újabb gyarmati ideológiában az „atlanti kultúra”, a haladásnak ez a csalókan emelkedő ivelése, s e haladás most még inkább imperialista jelleggel telített. Sőt a pervertált haladás — ez esetben eltekintünk a hazug Atlantisztól — az *elviselhetetlen európai céltartalom* esetében is fennáll, és éppen ennek a tartalomnak a leszűkítése segédkezhet, természetesen akaratlanul, e műveltnél. Így a korlátozott céltartalom terjedhet a jégszekrénytől — a Parthenonig; miután teljességgel kanonizálták, a fehér istenek atlanti módon használják fel. Más szóval: megfontolandó, hogy vajon nem szolgálhat-e a gyarmati imperializmus ideológiájával az európai klasszicizmusnak egy egészen más forrásból táplálkozó túlfokozása, olyképpen, mintha az minden mást beárnyékolna. A Parthenon (hogy ennél a nagy példánál maradjunk, éppen a probléma megnehezítése kedvéért) mégsem ugyanazon talajból nőtt ki, mint a néger plasztika, az indiai templomok vagy a kínai pagodák, hanem minden kultúrának megvan a tulajdon klasszikus világa nemzeti formában. Hiszen a görög klasszicizmus Európában is csak egyike volt az éresi formáknak, s különösen ha összehasonlítjuk akár a barokkal, akár a gótikával, láthatjuk, hogy egyáltalán nem volt normatív jellegű. Mindenesetre egy fehér klasszikus világból kiemelt klasszicizmus, ha mindenütt kanonizálva lép fel, a csillagokig emelheti a „fehér ember fennhatóságát”. Nemcsak az amerikai vitrinek, hanem a klasszikusan megépített homlokzatok sem jelentenek még haladást Ázsia népei számára, akkor sem, ha haladást képviseltek az európai építőművészetben. Ez legyen beírva a mi klasszicistáink nemes egyszerűségének s nem is oly szerény nagyságának emlékkönyvébe, hogy elkerülhessék azokat a következményeket, amelyeket a legkevésbé sem akartak. Ha azonban az egyáltalán nem klasszicista, hajdani világrabló politika még mindig ragyogó, progresszív látszatban akar tetszelegni, ha a gyarmati népek állítólagos civilizálására és megbékítésére hivatkozik, akkor csak azt felelhetjük, hogy az igazi nevelés szempontjából a gyarmati rezsimnek még akkor sincs szüksége ezekre az effektusokra, ha tényleg terjedtek civilizációs hatások a kapitalizmus nyomában. Hiszen egyetlen példa megrendíti a kolonializmus progresszív szükségességének s haladása fényének utolsó látszatát. Kína, amely igen későn s csupán peremvidékeim került imperialista kormányzás alá, most egyenest a félf feudális társadalmi formából ugrik át a technika és a felvilágosodás, természetesen helyesebb formájába. S teszi mindezt a Szovjetunió oldalán, elszakadva a letűnő imperializmus hiéna-haladásától

EGYENLŐTLEN FEJLŐDÉS A TECNIKAI ALAPBAN
ÉS A FELEPÍTMÉNYBEN

Ideje már olyan tiszta táj felé fordulnunk, amelyben csupán az előrehaladás létezik. Azonban ezen a területen is mutatkoznak a haladás fogalmával kapcsolatos tárgyyszerű tanácstalanságok, amelyek szigorúbb differenciálást igényelnek. A differenciálódás itt egész materiálisan magában a tárgyban mutatkozik; ezt filozófiailag (természetesen maga a filozófia is e tárgyhoz tartozik) csak ábrázolni kell. Így éppenséggel az egyáltalán nem sötétben megvesztegetett, ívelően pervertált haladás az alapban (bázisban) semmi esetre sem egyöntetű, egyforma. De sokkal inkább messzemenően más e kétféle funkciójú csoportban: egyrészt a termelőerők és termelési viszonyok (gazdasági alap) csoportjában, másrészt pedig az általuk meghatározotti funkciójú (nem csak reflexiós) csoportban, a felépítményben. Mert haladás mutatkozhat a termelőerők és a termelési viszonyok terén, de ezt nem mindig követi a felépítmény, hanem adott esetben, különös kulturális veszteségek révén, ellentétbe is kerülhet vele. Különösen szembeszökő példa kínálkozik, még hozzá hasonló tárgyban, mihelyt a világítástechnika fejlődését vesszük figyelembe, amelyet jellegzetes példákön érzékeltet vagy érzékeltetett a Német Múzeum, a Technikai Múzeum Münchenben. Hosszú ideig felfelé ível a haladás mind technikai, mind esztétikai téren, a fenyőfáklyától, az agyaglámpától kezdve a román, sőt bizánci fénycsillárookig, amelyek olyanok, mint a keleti mesék, tehát a szép és jobb szempontjából tűrhetően halad előre a fejlődés. Egészen addig, míg a haladás eddig összeolvadt technikai és esztétikai útjai el nem válnak egymástól: ekkor jön az egyre világosabb, de utálatosabb petróleumlámpa, az igazán vakító fényerősségű Auer-hanisnya, majd a kezdetben oly kirívóan csupasz villanykörte, amelyeket csak lassanként tesznek tejüveggel vagy ernyőkkel elviselhetővé, hogy ne bántsa a szemet nagy világossága. Mindenesetre még ma is enyhébb, ünnepélyesebb fényt áraszt a gyertyakandeláber a régi mahagóni asztalokra állítva.

E kis példát nem szabad erőszakolni, romantizálni sem, hiszen hosszú ideig lépést tartott a technikailag jobb világítás az esztétikailag szebb világítással. Mégis: főbb vonásaiban ma is Marx híres meghatározása képezi a technikai és kulturális fejlődés találkozási pontjának alapját, amelyet ő „egyenlőtlen fejlődésnek” nevezett. Marx *A politikai gazdaságtan bírálata* című művének bevezetőjében rámutat a görög élet ama ellentmondására, amely a nagy művészi és csekély technikai fejlődésben állt fenn, ugyanakkor azonban rámutat a kapitalista újkor fordított relációjára is. Marx szerint az eposz csak a technikailag viszonylag primitív fejlettségi fokon jöhet létre; így a haladás egyrészt a *termelőerők* vonalán, másrészt a kulturális felépítményben nagyon különböző módon mehet végbe. Hasonlóképpen állunk továbbá a *termelési viszonyok* haladásával, tehát a tulajdonképpeni alappal, az alapnak a felépítményhez való viszonyával; így Bach és Leibniz, hatalmas ellentétként, semmiképpen sem mérhető az akkori Németország nagy nyomorával. Nem ért fel hozzájuk ez a nyomor; másrészt viszont árthat is a műzsáknak a fejlett kapitalizmus. Erősen hangsúlyozza Marx *Az értéktöbblet elméletében*: „A kapitalista termelés ellensége bizonyos ágazatoknak, pl. a művészetnek

és a költészetnek". Ha ezt nem látjuk be, ha nem tudjuk szétválasztani a gazdaság és az állam virágzását a jóval kevésbé fellendülő epikától, akkor a „XVIII. századi franciák elképzeléséhez jutnánk el, amelyet oly találóan gúnyolt ki Lessing”; ez viszont azt jelenti, hogy a polgári haladás szemléletében politika és művészet nem mindig tekinthető egyszerű közlekedő edényeknek. Bármennyire is szoros az anyagi összefüggés az alap s az általa meghatározott és rá újra visszaható felépítmény között: a haladás nyilván nem szükségszerűen ugyanolyan módon, ugyanolyan ütemben s mindenekelőtt nem ugyanolyan rangban megy végbe mindkettőben. Amihez aztán még egy fölöttébb döntő tényező járul, éppen a különböző fokozatokat illetően, amely a haladás kategóriájának mindenütt oly fényes célpontjára is vonatkozik. Mert mihelyt egy nemcsak jelentős, hanem örök érvényű műalkotás áll a célpontban, tehát messzemenően, tágabb értelemben német műalkotás, akkor az gyakran túlnő az adott társadalom úgynevezett totalitásán. Különböző elképzelhetetlen lenne, hogy ne hagyjon rajta nyomot a lejáródott alap és a kiélt, részleges (politikai) felépítmény. Ugyanis egyébként egyáltalán nem létezne szakadatlanul továbbható *kulturális örökség*; ez korántsem allonge-parókákban mutatkozik meg (maradjon az ilyesmi álarcosbálókra és színházi kosztümökre), hanem Bachnál és Leibniznél lehető fel, nem is a reneszánsz uralkodók politikájában, hanem a reneszánsz kultúrában. Ilyenformán halhatatlanok a múlt nagy többletei, megkülönböztetésül alapjuk tág részeitől s néhány felépítménytől. Ezeket egy specifikus, még sokáig utol nem érhető haladás foglalja magába, miközben tartalmuknak egyre újabb oldalai tárulnak fel. Tehát itt is elég ok van arra, hogy egyenlőtlen fejlődésről beszéljünk, azaz Werther esetében folyamatosról, viszont az 1794. évi porosz jog vagy „A szerelmes szeszélyei” esetében csupán a saját korára lokalizálható haladásról. Továbbá éppen elég okunk van arra, hogy a továbbélő felépítményt, Werther, a Varázsfuvolát vagy a Faustot, igen távolra vagy magasra tűzött célpontjaik szerint, egy egészen más haladáshoz soroljuk, amely mintegy a termelőerők és termelési viszonyok időleges harmóniájának felel meg.

A „MŰVESZI SZÁNDÉK” JOGOS, DE ÉK IS
A KULTÚRA ALAKULÁSÁBAN

Azonban ismét némi zavar jelentkezik az előrehaladás folyamatával kapcsolatban. Vagy inkább: ez alkalommal nem is magával a folyamattal, hanem a folyamat túl egyenesvonalú útján található bukásokkal. A most felmerülő tanácstalanság mindenekelőtt azon alkotások újabb értékeléséből származik, amelyek sokáig csupán az állítólag mesteribb művek előfutárának, előfokának számítottak. Hosszú ideig a görög képzőművészet merev elődeinek tekintették az egyiptomi képzőművészeti tárgyakat; már csak azért is, mert az egyiptomi plasztikát a valóban „merev”, archaisztikus görögországgival való párhuzamban ítélték meg. És a klasszikus szépségideál magától értetődően adta az értékelés egyoldalú mértékeit; ily módon végül még Thorwaldsen is „haladást” jelentett a 3. dinasztiai Dzsószer király szobrával szemben. Ödipusz ily módon nemcsak a thébai, hanem az

egyiptomi szfinx titkát is megoldhatta, s az ő megoldása ez volt: az ember — az ő kizárólagos görög-klasszikus figurája. Ma már nem olyan magától érthető ez a fiktív haladás az egyiptomtól a görög plasztika felé; inkább úgy látszik, hogy az egyiptomi szobrászat van főlényben szobrainak tömegsége következtében. Valamennyi nem-attikai művészet klasszicista leértékelése helyett vezette be Alois Riegl a „művészi szándék” fogalmát, a saját művészi szándékok, formai problémák értelmében — minden nagy kultúrára vonatkoztatva. (Maga a dolog egyébként nem új, a probléma felvetődött már a XVIII század végén Richard Hurt *Letters on chivalry and romance* című művében, 1762-ben, amikor újra felfedezte a gótikát.) Riegl eszméiből (*Stilfragen*, 1893, *Die spätrömische Kunstindustrie*, 1901) még hiányzik a tudatos reakciós töltés, csak a klasszicista sémát vetette el, ám Worringer (*Abstraktion und Einführung*, 1908) aggasztóan pszichologizálta, dualizálta, s már-már irracionálissá alakította a „saját művészi szándék” fogalmát. Bekebelezetlenül tüntette el végül a „művészi szándék” horizontja a nem-európai művészetet is; közelebről eltűnt az egyiptomi plasztikának a későbbi görögök által való állítólagos túlszárnyalása. Azzal aztán, hogy a görög művészet már nem látszott oly vitathatatlanul fejlettebbnek az egyiptomival szemben, eljött annak a kezdete is, hogy szinte művészi érzékkel, egyenesen felgöngyölítsék a haladás fogalmának új kétségeit. Persze ismét csak: a tanácsstalanság nem sokkal Riegl után találkozott a letűnőben levő burzoázia azon érdekével, hogy kiselejtezzék a haladást mint történetfilozófiai kategóriát, vagy legalábbis ne tekintsék történetinek a tulajdonképpeni kultúra világában. Erre használták fel a technikai és a kulturális virágzás között tapasztalható többszörös különbséget is, s e különbséget a művészetnek és a művészi szándéknak teljes történetietlenségéig fokozták. Ide tartozik azután Alfred Weber kultúrszociológiája is, amely ugyan érvényre juttatja a haladást a „társadalmi folyamatban”, a technikai-tudományos „civilizációs folyamatban”, a „kulturális mozgást” azonban, amelynek a „foglatat” eme „külsőségein” túl kell lennie, nem az egybefoglaló haladás életritmusában, hanem egészen másféleképpen szeretné szemlélni. Hegel számára még az *egész történelem* „a szabadságtudatban végbemenő haladás”-ból állott, és egyedül csak ez volt számára a történelem. A történelem az ő szemében még összefüggő humánus haladás volt, történetfilozófiájának központi tételével: „Tanta molis erat humanam condere gentem”. Az eddig leértékelt művészetnek (az ún. barbár művészetnek) a megmentése önmagában igen jelentős volt, ezzel szemben a polgári széthullás, az antidemokrácia korszakában elvezetett a kultúra haladásának teljes szétpattanásához. Így nemcsak a 9 szimfónia humanitását vonta kétségbe a fasizmus, hanem az emberi nem egységét is; holott ezt az egységet, amelyben a haladás egyetemes, összefüggő történeti módon foglaltatik, már a stoa is megsejtette. S mindebben⁵ az a legborzasztóbb, hogy míg nyilvánvaló szélhámosság volt a haladással való visszaélés a gyarmattörténeti ideoló-

⁵ A Suhrkamp-kiadás innen a bekezdés végéig rövidített szövegváltozatot közöl: „S mindebben az a legborzasztóbb, hogy az eddigi haladásfogalom tanácsstalanságai túlságosan egyenes vonalúan jutottak el Európáig, s hogy ezeknek a kétségeknek önmagukban terjedelmes művészettörténetük, s ezzel a nem-görög, kiváltképpen nem-európai művészetnek mindenáron pótoló esztétikai önértékelése van.”

giában, Riegl konzekvenciáiból legalábbis a *relatív haladás tagadása* semmiképpen sem ilyen nyilvánvaló és problémátlan. Semmiképpen sem „elő-Görögországment” fedi fel Egyiptom vagy Kína az eddigi haladásfogalom tagadhatatlan tanácsstalanságait, hiszen amint az látható volt, túlságosan egyenes vonalúan jutott el Európáig. A tanácsstalanságoknak önmagukban terjedelmes művészettörténetük, s ezzel a nem-görög, kiváltképpen nem-európai művészetnek mindenáron pótolta, vagy legalábbis világosan vitatható esztétikai önértékelése van. Az előbbiek során az alaphoz és felépítményben láthatóvá vált egyenlőtlen fejlődés mutatis mutandis jelentkezik magának a felépítménynek is néhány stádiuma között, mint a haladás diszkontinuitása. Ha ezek a tanácsstalanságok nem szűnnek meg, akkor továbbra is minden korábbi vagy teljesen idegen művészetet bizonyos egyvonalú sorba állítanak az európai Nagy-Görögország jellege szerint, megelőzve azt vagy annak keretében, s aztán továbbra is nagyszerűen folyik az előrehaladás reakciós leépítése, és fel is használja a maga érdekében a marxista módon még nem eléggé rendezett anyagokat. Viszont ha már ez az anyag is megfontolást nyer, akkor ennek is az ellenség bukáását kell szolgálnia, a nagy ügynek, az emberiség ügyének — *amely kétségtelenül hosszú távon át vezet* — újabb nyereségét kell eredményeznie.

Mert⁶ nem mindenütt a saját életüket keresik és igenlik-e a népek a vörös zászló alatt és csakis ez alatt? Nem vonatkozik-e a messzire pillantó tekintet minden további nélkül a mégoly „bizar” és „egzotikus” népművészetre is és a múltnak mégoly nem-hellén kultúráira is? És a megoldás így tárul fel: ami az Egyiptom—Görögország problémával kezdődött, ha megfelelő kezekbe kerül, akkor maga is haladó funkciót mutat. Még akkor is, ha ez valami egészen matematikusan alkalmazott haladásfogalom árán történik, annyira absztrakt haladásfogalom árán, hogy az már nem is tartozik az élő, ismeretekben gazdag marxizmushoz. Igen, a relatív haladás tagadása egyenesen érdekes ellentéte a haladással való galád visszaélésnek, amely igazolni próbálja a gyarmatosítást. Reakciós mindkettő, a haladás gyarmatosítási-ideológiai meghamisítása is, meg a haladás történetietlen tagadása is, ám a kettő egyszersmind összeférhetetlen is egymással. Lessing mondja, hogy ha két gazember veszekszik, a becsületes ember akkor kapja meg a pénzét; azt jelenti ez, hogy egy olyan méreg, mint a kulturális haladás tagadása, akaratlanul mégiscsak tartalmazhat ellenmérget a másik táborral, a gyarmati ideológiával és annak kozmopolitizmusával szemben. A művészi szándék magába foglal bizonyos leereszkedést, irracionális visszaesései pedig azt a paradoxont ölelik fel, amelyet reakciós toleranciának nevezhetnénk, s amely természeténél fogva csupán csak a despotikusra, a sámánra, a gonoszan irracionálisra vonatkozott a nem-fehér „kultúrkörökben”. Mégis, ez a paradoxon nem járhat karöltve a fehér ember felsőbbrendűségével és azokkal az elnemzetietlenítő tendenciákkal, amelyek Washingtonba vezetnek. Hagyjuk meg azonban nekik azokat az ellentmondásokat, amelyeket a késői tőkének is meg kell tartania a maga ideológiájában; a „művészi szándékról” vagy a pohos „kultúrkörökről” (erről lentebb) elég itt

* A Suhrkamp-kiadásból ez a bekezdés kimaradt.

annyit mondani, hogy a hosszútávúságot tőlük messzebb menően végiggondolták már: elég a folklór és a nemzeti kultúrák értelmének a szocializmus által adott *egységére* hivatkozni. A haladáshoz járuló burkolatlan adalékuk ezer forrásból táplálkozva teszi azt igazán megismerhetővé, az értékelés igazi demokratizmusában. Ha az „ősrégi” Keletet a nagyon is jelenvaló Kína, az egyre jobban jelenlevő India vagy akár Afrika helyettesíti majd, akkor a fehérek feladott céljából kialakul a színes népek büszkeségének fogalma önnön nemzeti kultúráina, s ez többé nem sajátítható ki európai módon. S nemklasszicista formában lesz majd szemlélhető a Parthenon sem, mert ősrégi, elő-ázsiai, sajátos stíuselemek tükrözik messze mutató humánusát.

„KULTÚRKÖRÖK”, GEOGRÁFIZMUS
ES A TÖBBSZÓLAMUSÁG HELYE

Megkísérlik más módon is, hogy hasznot húzzanak a tagadhatatlan nehézségekből, mégpedig távolról sem öncélúan. Messze túlmegy Rieglen a „kultúrkörök” kétes fogalma, amelyet a képzőművészetre alkalmaznak. S ezzel újabb bizonytalanság jut érvényre a haladás fogalmában; szintén az egyenesvonalúságból származik, ez alkalommal azonban összefügg a valódi világtörténelemre vonatkozó igényekkel. E fogyatékos *történelmi rakodótér* tanácsstalansága azt a zavart mutatja, hogy ábrázoló módon igyekeznek elhelyezni az óriási Európán kívüli történelmi anyagot. Így újra megbosszulja magát a csupán egymásutániségben felfogott haladás; minden európai, aki nem túlnyomórészt német időtengely szerint szemlélődött, mint Herder, Hegel, Ranke — noha számtalan egyidejű fejezetet vagy kort iktatott be — alkalmazta ezt. Kétségtelenül tárgyalni lehet Babilont és a régi Egyiptomot egyszerűen az írott történelem *kezdetén* álló elmúlt kultúráként, de aligha látszik ez helyesnek a Babilontól különböző s tovább élő Kína, India stb. esetében. De még a régi Egyiptomnál és Babilonnál sem találják meg kellő helyüket az óriási utóhatások, ezeknek még sokáig ható folyamata és rendszere. Egészen bizonyos, hogy a reakciós kultúrkörtan nem akarta, *contre coeur*, megszabadítani Kínát vagy Indiát a történelmi mellőzéstől, sőt ellenkezőleg. Sokkal inkább a nagy-imperialista geopolitikával tart fenn kapcsolatot, s főleg azzal a reakciós fölényel dolgozik, amelyet azután a fasizmusban a tér szóval ért el egészen átható módon, az idő folyamatának kellemetlen szava előtti alakzatként is. Így a túlságosan is egyenes vonalú *historizmus* helyett Frobeniuson, Spengleren és más „morfológusokon” át, végül eljutunk Toynbeenél egyfajta *geográfizmus*hoz. S mindez nem haladási mozgalmakkal, hanem csupán az egyes „kultúrtérsegeken” belül adott biológiai érettség állapotával s mindenekelőtt *kortünetekkel* a végén. Természetesen a kurtított folyamatoknak is csupán az egyes kultúrkörökön belül kellett érvényesnek lenniük, nem a történelmi folyamat összességében vagy ezzel kapcsolatban. Hacsak nem rendeződnek a kortünetek (de csak ezek) az ösztörténelem elé, mint a nagy egész nihilista halálmenete, ami egyébként inkább erősíti, mint megszünteti a szétforgácsoló geográfizmust. Ezáltal nemcsak az emberi nem egységének a stoa által megragadott fogalma szűnik meg,

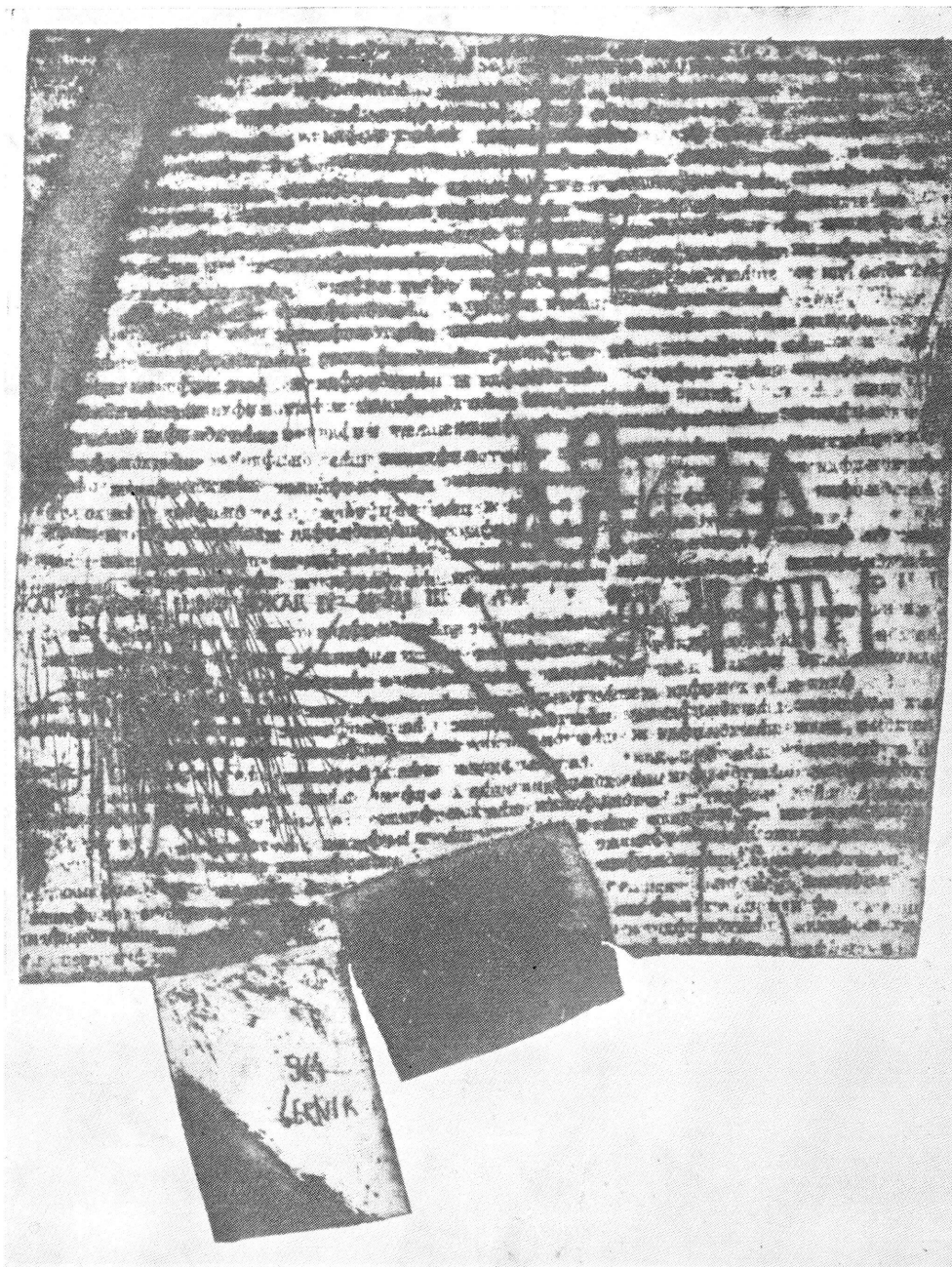
hanem mindenekelőtt éppen az emberi nem egységes történetének az a fogalma, amelyet Ágoston vallott. Csupán a „történeti haladás” speciális fogalmát adták igazán fel, amivel a még feltörekvő polgárság jelentősen gyarapította a XVIII. század hűvösebb „haladás”-fogalmát. A történeti kémia módján gyarapította, amint az nemcsak a romantikus természetfilozófiában ismerhető fel, hanem a történetfilozófiában is, különösen Hegelében. Azzal, hogy éppen Hegel haladásfogalma a tartalomnak egy bizonyos „előrehaladó kibontakozásáról” beszélt, mintha valamiféle növekvő „ezüstcsillanása” volna a lényegesnek a történelem fémjének erjedő tömegében. És végül is mindenekelőtt éppen Hegelnél kellett emez „előrehaladó kibontakozásnak” még valami egységes dolognak lennie, az önmaga számára való létrejövással, mint mindenütt kötelező, *egységes céllal*. Azonban mindez s még több is elsikkad a kultúrkörtanban, az elhatárolásokban, az összeköttetés nélküli nagyszigetekben, mert mindenekelőtt ezt hagyta meg Spengler „morfológiája” a világtörténelemből. Így nemcsak Egyiptom, Kína vagy India egy önmagába zárt világ, hanem Görögország is (az euklidészi kultúrlélekkel), s radikálisan elhatárolódnak a későbbi Nyugattól („a fausti kultúrlélektől”). Ehelyett persze ott kínálkozott a hasonlóan izoláló geográfizmus, mint széles és rendkívül kényelmes *beszállásolási hely* mindezen kultúrák és történelmük számára. Azzal, hogy ezek történelmét pusztán a gyermekkor, ifjúság, férfikor, aggkor analógiájára fogták fel, az idő, amit még mindig nem lehetett eltagadni, már csupán egy körrel vált rokonná, mégpedig *sok körnek a puszta egymásmellettségével*. Ciklussá vált, mint ahogy az organizmusok élete is ciklikusan folyik le, s egy mindenkori, mindenütt ismétlődő ív alá hajtották a fejlődést. Mivel azonban ilyen ívek és ciklusok korlátlanul helyezkednek el a földön, mégpedig egymás mellett, előzmény és következmény, sőt szükséges egymásrahatás nélkül, így statikus módon van fölényben e geográfiai elkülönítő tételrendezés a történelmileg folyamatos időelrendezéssel szemben. Ezáltal mindenestre elkerülték, sőt úgyszólván leküzdötték azt a tanácstalanságot, amely az egyvonalú időbeli sorból éppen a történelmi, különösen az Európán kívüli anyag elhelyezésére vagy besorolására nézve adódott. Azonban egyfajta kontár gyógymóddal, ugyanis magának az összefüggő, országokat, népeket és időköt összekapcsoló történelmi folyamatnak a halála révén.

Azonban itt is figyelmessé tesz valamire az ellenség,⁷ amit az alakulófélben levő haladás azonnal ki is ragad a kezéből. Mint a „művészi szándék” és következményei esetében, itt is, ha nem mérgezett a „tér”, egészen más értelem kerekedik ki a dologból, mint amilyen a kultúrkörök szándékában volt. Szétszabdaltják ugyanis a történelmet részekre, szigetekre, autarchiákra, s még mesterkéltbb módon le is kerekítik e mesterségesen előállított részeket. Legjobb esetben aztán úgy fest ilyenformán a történelem, mint egy amerikai cirkusz, ahol három vagy több porondon egyidejűleg tornáznak, lovagolnak, tüzet nyelnek, s mindezt egymástól izolálva. Vagy átváltoztatják a történelmi időt, mivel az a kultúrkörök tanának sohasem lehet elég feloldott, céltalan és funkciótlan, valamilyen körzövel lekerekített kör-

⁷ A Suhrkamp-kiadásban itt ellenfél szerepel.

hegységek csoportjává, olyan történelemmé, mint a Hold vidékének története. Nem vezet többre a reakciós geográfizmus, hiszen feladata eleve a haladás impulzusának és fogalmának megsemmisítésére irányult. Erre azonban — s ez is az értelem cselének egy módja — megtalálhatjuk a tér kategóriáját, amelyet itt mindenki meggyaláz, eltúloz, s *nincs zavar* a Föld hatalmas anyagának elhelyezése tekintetében. Ezént miután megszüntettük, elvetettük az állítólagos kultúrkörszerű elrendezést, a *történelem időbeli vonala mellett* fontolóra kell vennünk *egyfajta térjárulékot*, természetesen a geográfizmus statikája nélkül. Más szóval: meg kell fontolni, hogy *a teljesen előrehaladó jellegűnek tartott történelmi folyamaton belül* nem szükséges-e, nem ábrázolható-e legalább annyi egyidejű vagy időbelileg szomszédos színtér, mint az epikai művészetben — a tiszta látást elősegítendő. Bizonyos, hogy a nagyepikában ábrázolt események, amelyek különböző szintereken játszódnak, minden további nélkül erősen összekapcsolódnak, míg Európa, India s különösen Kína évezredekig egyáltalán vagy csak alig egymással kapcsolatban; a föld népeinek társadalmi fokaira minden mást el lehet mondani, csak azt nem, hogy „egyidejűek”. Mégis, bizonyára lehetséges az ábrázolás többszólamúsága: az idő és idők összefonódásának módszeres bősége, tehát egy olyan térbeli tágasság az ábrázolt folyamatban, amelynek nincs szüksége semmiféle geográfizmusra. Ha adandó alkalommal elválnak a fogyatékos vagy megszakított kapcsolatok a népek s mindenekelőtt a különböző társadalmi fokok között, ez egyáltalán nem idéz elő zavart az egységes folyamatban, hiszen egy szimfóniában (hogy ezt a módszerileg használható formális példát hozzuk) sem szól egyidejűleg mindig valamennyi hang, hanem ellenkezőleg. Az ábrázolás egységes folyamatát minden törés ellenére (s van-e egyáltalán valóság hézagok nélkül?) biztosítja már csak a társadalmi kibontakozás egységes törvényszerűsége s a benne adott alap és felépítmény kapcsolata is. Mindenütt megvan a haladás az őskommunizmustól az osztálytársadalmakon át a szocializmus megérlelődéséig; és mindenütt megvan, mindenféle társadalmi viszonyok között található együttesben az emberi, az antropológiáitól a humánumig, ami ezeket az együtteseket egyfelől változó módon színezi, másfelől egységesen átfogja. Kétségtelen, hogy az ilyenfajta, többszólamúan összetartott topizáció a világ-történelem ábrázolásában sokkal nehezebb, mint a periodizálás; mert ez a topizáció megkíván, legalábbis egyetemes történelemként, *multiverzumot* az időben is. A haladás fogalma azonban nem semmisül meg e termékeny megnehezítés során, teljesen ellentétben a stagnálásra építő geográfizmussal. Hiszen a kultúrák történő és meglévő multiverzuma maga is annak a kifejeződése, hogy a humánumot még nem találták meg, de mindenütt keresik és kísérleteznek vele; *így ez a még mindig lendületben levő humánnum adja a hozzá, a humánnumhoz vezető sok keresett és hozzájáruló úttal — az egyetlen igazán toleráns, ugyanis utópista-toleráns célpontot*. És minél több nemzet, nemzeti kultúra fog a szocialista⁸ táborhoz tartozni, annál szélesebb, biztosabb, hatékonyabb, tehát megfoghatóbb lesz a cél egysége is a multiverzum számára az új kultúrtörténelemben.

⁸ A Suhrkamp-kiadásban itt humanista tábor szerepel.

AZ „ELASZTIKUS” IDŐSTRUKTŪRA A TÖRTÉNELEMBEN
A RIEMANNI TÉR ANALÓGIÁJA SZERINT

Az idő a történelem tere.*

Marx Károly

Idő csak azáltal van, hogy valami történik, és csak ott, ahol valami történik. Azt azonban még nem gondolták át eléggé, hogy vajon a történés különböző anyaga lefolyásának különböző formájában is megmutatkozik-e, s ha igen, mennyiben. A pusztán átélt idő esetében ez ugyan teljesen világos, legalábbis, ami a szubjektív, gyakran túlságosan is szubjektív érzékelést és elképzelést illeti. Ez esetben bizonyos okoknál fogva, amelyek nem ide tartoznak, az idő érzéklése éppenséggel másként, fordítva alakul, mint az idő elképzelése. Egy élénk óra szinte elszáll, az egyhangú vánszorog; ezzel szemben az emlékezetben az élénk órák vagy egy nagy nap rendkívül kitérőnek, míg egész sivár hónapok szinte eltűnnek, úgy összezsugorodnak. Természetesen abból, hogy ez esetben egy-egy tartalmilag mindenkor egyenlő időbeli folyamatot különbözőképpen mérnek, az is világossá válik, hogy kérdésünk szempontjából a pusztán átélt idő még nem sokat mondhat. Ez a szubjektív adat is mindenekelőtt csak a *táv hosszúságára* vonatkozik, mint az órával mért idő esetében, amely teljesen külsőséges. Valamilyen tartalmi, kvalitatív különbséget esetünkben legfeljebb az ilyen megjelölés sejtethet: „üres” vagy „telített” idő. Mégis, ez már olyasvalamit jelent, amit a köznapi, órával mért időben mint nem szubjektív, metrikus-formális időben, nem jelölnek meg.

Ezért ezzel természetesen kiküszöbölődnek a pusztán átélésnek változó és mindenekelőtt össze nem egyeztethető mértékei. Az *órával mért idő* egyenlően beosztott, és egyenlő szakaszokban múlik; így „kérelhetetlenül” egyformán telik. Ily módon a számsorra felvihető, és azon kifejezhető; számlap, naptár ezáltal lehetséges. Az így jelölhető előrehaladás azonban *teljesen közömbös* az iránt a *tartalom iránt*, ami időközben történik vagy nem történik. Az órával mért idő el van vonatkoztatva az átélttől, ezúttal még absztrakttá válván is kigazítja az átéltet, de képletszerű merevség árán. Ez a merevség elengedhetetlen a racionális időmérés szempontjából, a munkaidő (bármennyire minőségileg különbözően értékeli továbbra is), a történelmi időrend, a jogi szerződés időtartama szempontjából is; az időszerkezetben a metronóm az, ami a térben a colstok. De még csak az „üresség” és „telítettség”, tehát még ezek a félig-meddig kvantitatív meghatározások sem kerülnek jelölésre az órával mért időben: mert ez mindenütt egyformán sűrű. Vagy így is mondhatjuk: az órával mért idő absztraktságában mindenütt egyformán üres, előre mozdulásával vagy haladásával együtt; ez ugyanis magában véve még érthetően semmiféle kvalitatív haladást nem jelent. Sőt az órával mért idő formálisan előre haladó ketyegése még csak a kérelhetetlen elmúlást sem jelenti, hacsak nem keverednek ebbe bele egészen máshonnan származó tartalmi tényezők. Ha az udvarmesternő a „Rózsalovagban” néha éjjel minden órát megállít, mert ezek az öregség és halál felé

* A Suhrkamp-kiadásból ez a mottó kimaradt.

szaladó időt jelzik, akkor az öregség és a halál úgy tartozik hozzá a mutató futásához, mint ahogyan egy kis ónból való halál ingaszzerűen ütő kaszával néhány barokk órán díszítésként ott található. És ha igaz az, hogy a történelem kerekét, legalábbis tartósan, nem lehet visszafelé forгатni, akkor ez a kerék, noha az óra kerekétől származik, és még pozitív előre haladása is az óramutató hajlamának felel meg, egyedül *tendenciaidő*, tehát igen kvalitatív, semmiképpen sem önmagában vett neutrális óraidő. És bármennyire szükséges is az órával mért idő, mert minden történelmi-tartalmi idő kronológiájának alapjául szolgál, mégsem jelent többet, legjobb esetben sem, mint a merev csontváz ennek a tendenciaidőnek a húsa és vére alatt. Ezért ha az órával mért időt abszolutizálják, akkor éppen az ellenfogalmat adja meg minden olyan kísérlettel szemben, amely az idői formát adandó alkalommal, ha tartalmi ezt megkívánják, nem-merevként gondolja el, vagy éppenséggel olyan „elasztikusnak”, mint ahogyan az új, immár nemcsak euklideszi fizika bizonyos nagyon kicsi és mindenekelőtt nagyon nagy viszonylatokban a teret felfogja és megragadja. Az órával mért idő ezzel szemben mindig ugyanazt a kronometrikus taktust veri, mutatja az absztrakt, legegyszerűbben összetartó sorát az egyforma egymásutánnak. Pedig csupán rubatóra vagy akár egyszerű taktusváltoztatásra volna szükség, hogy a *történelmi időt* és annak „idejeit” megfelelőképpen eltaláljuk.

Nyugodtabban zajlik mindez, kivált ami az időt illeti, az élettelelenül mozgásban lévő anyagnál. A mérés mint kvantitatív dolog a számsor egyformán állandó egymásutánjához igazodik. Az idő fizikailag távolról sem játssza azt a szerepet, mint a tér, amelyet oly soká példásan egyformának gondoltak el. Nem játssza ezt a szerepet már Galileinél sem, aki a nem egyformán gyorsított mozgást számtanilag érvényesítette. És Newtonnál sem, akinél az idő mint t csak kvantitatíve ábrázol „folyékony” független variábilist, hogy ezáltal számszerűen egzakt határátörést valósíthasson meg. A történelmi időnek olyan lényeges jellemzői azonban, mint az irányultság, megfordíthatatlanság, a fizikai egyenletekből kezdettől fogva hiányzik. Csak a hőtán második főtétele — egy zárt rendszer vonatkozásában megmutatókozó úgynevezett hideghalál — ismeri a megfordíthatatlan irányultságot az időfogalomban, értelmesen egy *egyenlőtlenségben* fejezve ki azt; de ez a második főtétele, az entrópia tétele ezáltal struktúrájában idegenül áll a nagy fizikai törvények között. Az új fizika, amelyet a relativitás- és kvantumelmélet fémjelez, egészen új oldaláról közelítette meg az idő kategóriáját, ez tűnik ki például Einstein azon bírálatából, amelyben a mégoly távoli események egyidejűségének Newton vallotta felfedését dönti meg. Ismeretes, hogy egyidejűség (legalábbis oly csekély különbségekkel, hogy azok elhanyagolhatók) csak szomszédos helyeken létezik, de nem transzportálható nagy térségeken át. Nagyon távol eső helyek tehát nem rendelkeznek azonos pillanatokkal; nemcsak azért, mert nincs módunkban az egyidejűséget mérni (ez mindenestre csak operatív-idealisztikus, nem pedig dologi-reális megállapítás volna), hanem azért, mert — Einstein szerint — minden helynek megvan a maga tulajdon ideje, legalábbis ami a pillanatot illeti. És mégis: noha a relativitáselmélet ilyenformán az

időproblémákkal jött divatba (pontesemények), és a kvantumelmélet is ezekkel a problémákkal van tele (mindenekelőtt az idő kvantumaggregátor esetében és nem egyes hatáskvantumokéban), ennek ellenére az igazság az, és az is marad: végül is, sőt kezdettől fogva éppen az idő deklasszálódik a fizikának előbb csak kvantifikált, majd elmatematizált természetfogalmában. Nem különösképpen kiemelkedő, egydimenziójú dologként összekötik a három térbeli dimenzióval, és ebben a négydimenziójú sokrétűségben nem eredményez semmiféle aszimmetriát. „A világ minden pontja” (most és itt) a maga egyesített tér-időkoordinátáival (X_1, X_2, X_3, X_4) nyer meghatározást, de ezek a koordináták az idő „koordinátatengelyével” bezárólag csupán számozott értékeket alkotnak, és az idő nem különbözik amazoktól semmiféle sajátos jelleggel. Ez pedig végül is azt jelenti, hogy a fizikában nem *irányult történés létezési módjaként* felfogott sajátlagosan *természettörténeti időről* van szó. Mindenesetre más a helyzet az új és rugalmas *módon megragadott tér* esetében, jóllehet a totális elmatematizálódás által ezúttal is épp az idő deklasszálódik; az új fizika térfogalma nagyon is szorosan egybe van kapcsolva idő-fogalmával. Azonban nem ez az egybekapcsolás (még hozzá egy történetietlen, tisztára mechanikus idővel) itt a kérdés, hanem egyedül maga a változó metrika, amely már nem euklideszi, és még így is mindenekelőtt a térre vonatkoztatott. Éppen a rugalmasan megragadott *riemanni térből* indulhatna ki az a meg gondolás, amely javára válhatna egy *rugalmas történelmi időfogalomnak* is. Kivált ennek az időfogalomnak a haladás ügyében megmutatkozó bizonytalanságai közepette és — ezzel szoros összefüggésben — a történelmi anyagelhelyezés, anyagbesorolás bizonytalanságai közepette. A riemanni térben már nincs semmiféle merevség, felettébb variábilis, megengedi, hogy a mértékek változzanak benne, és mindezt megint csak nem merőben operatív-idealisztikus számítási indítékból, hanem túlnyomórészt a tárgy okai-ból. Ehhez igazodva Riemann tárgyszerűen föltételezte (és ezzel „helyt” adott a relativitáselméletnek), hogy a metrikus mező nemegyszer s mindenkorai merev adottság, hanem kauzális függőségben van az anyaggal és vele együtt változik; a mező így nem a nyugvó homogén formához, hanem a változatos anyagi történéshez tartozik. Bármennyire is igaz, hogy vizsgálat alá kell még venni az általános relativitáselméletnek, az einsteini gravitációsegyenleteknek adalékait és továbbfejlesztését: az *anyagnak magában a világtérben való objektíve különböző eloszlása és mozgása* föltételezi az euklideszitől eltérő, variábilis metrikát. És éppen ez az, ami egy bizonyos megengedett, sőt megkövetelt analógia formájában meg gondolandó a *történelmi időfogalom* szempontjából is, éppenséggel a *történelmi anyag különböző eloszlása* miatt. A történelmi időfogalom esetében, az újabb fizikai térfogalomtól eltérően, a szemléletesség szféráját nem hagyjuk el; az analógia egyébként is — amint az metodikailag hozzáillik — csak első útmutatásul szolgál, úgyhogy csak rendkívül modifikáltan lehet vele a természeti térről a történelmi időre utalni. A szokásos történelem azonban még csak a változó időmérték *problémáját* sem ismeri, nemhogy magát a valamiféle rugalmas időfogalmat a riemanni tér analógiájára, a *történelmi anyag különböző eloszlása* alapján megfon-

tolná. A modern fizika nem úgy alkotta meg a mindenekelőtt „makrokozmoszt”, tehát asztronómiai viszonylatokra elgondolt négydimenziós tér-idő-világot, hogy az idő — folyamatszerű tartalmisággal bíró mozgás létezési módjaként — ebben az így megalkotott négydimenziós tér-idő-világban folyhatna. A modern fizikából ugyancsak hiányzik (az entrópia kivételével) az irányultság vagy akár csak egy elgondolható egyszerűség bármiféle jegye is. Mégis, a fizikai tér megtaníthat bennünket valamire az idő tekintetében is, arra ugyanis, hogy a történelmi idősort ugyancsak bolyongónak, ha nem görbének, legalábbis suo modo görbületekben gazdagnak fogjuk fel. Az időbeli vonalnak valamiféle „többdimenzióúsága” — amire mindenekelőtt a történelmi anyag földrajzi gazdagsága miatt van szükség — a fizika számára természetesen teljesen idegen. Bármily bőkezű és egyébként az n -dimenziójú világban, az „idő-tér” mégis alig nyer vele valamit a tér-idő-unióban. E tekintetben is nyilván úgy áll a dolog, hogy amikor csak *a fizikában felvetődik a történelem, a természettörténet, egy egészen másfajta „rugalmasságra” is szükség van, annak érdekében, hogy a kozmogonikus fejlődések lefolyási pályája mint variálós mozgások variábilis formája ábrázolható legyen.*

Ami az emberi történetet illeti, az emberek megelégedtek azzal, hogy különböző korokra osszák. Természetesen ezeket az idődarabkákat különbözőképpen nevezték el: ókor, középkor, újkor; mintha ez már bizonyos időszíneződést is jelentene; mintha az efféle megjelölésekkel egyúttal már különböző időmódokat is használnának, annak megfelelően, hogy tartalmilag mi történik a periódusokban. Ez a színeződés azonban mégiscsak külsőséges és marginális; pusztán a fakulása annak, ami társadalmilag a korszakok határán mindenkor kezdődik vagy befejezést nyer. Maga az idő itt, minden szakaszossága ellenére, ugyanolyan marad, mint a kronológikus sor, legföljebb olyasvalami tapad rá átvitt értelemben, ami az életkor fogalmával jár: az emberi nem görög ifjúkora stb. Ugyancsak felbukkan, unalmas helyértékével, egyfajta hajnalhasadászerű aspektus „az új évszázad kezdetén”, hogy az egykori számszertikai nyomatékokról (1000. év, de 1524 is) ne is szóljunk. Renkíven figyelemre méltó azonban, hogy ha a folyamatosan haladó történetírás nem is, de a történelmi lét és tudat „külön diszciplínái”, amelyek összességükben mégiscsak a történelemhez tartoznak, már régtől fogva saját, mégpedig *legitim* időstruktúrákat fedtek fel. Itt van mindenekelőtt a gazdaságilag oly fontos munkaidő-fogalom, ahol ugyanazt az órát, a benne kvalitatíve teljesített munka szerint, különbözőképpen lehet elszámolni. Továbbá vannak teljesen sajátos időstruktúrák a fölépítményben is; elég, ha csupán a zenei és költészeti *ritmusokra*, mindenekelőtt a *tételformákra* mutatunk rá. A fúga tételformájában szenttelen idő rejlik, a szonátaéban viszont feszültséggel teli, a feszültségnek helyt adó. Szélesen tovahömpölygő, tágas idő mutatkozik meg az epikában, a drámában viszont főleg az anyag (nem a művészet) szempontjából összepréselt, lyuggatott, át-átcsapó vagy önmagát átmetsző idő. Továbbá a szonáta és a dráma felépítésében megjelenik az itt specifikus időnek egy bizonyos domináns-tonikai viszonyulása: ez már az úgynevezett nem krónikus, hanem akut idő, az ütések egymásutánjának, a közelgő,

majd függőlegesen bekövetkező hanyatlásnak vagy győzelemnek sajátosan alkalmas lefolyási formája. Igen, egész *kultúrák* nemcsak úgy foglalnak helyet az időben, mint annak egyszerű periódusai, hanem maguk is tartalmazzák, különösen mitológiájukban (vallás), a tulajdon idejüket, amely az ő külön kulturális időformájukban jut kifejezésre: elég legyen itt csupán a csaknem jövőtlen görög időmértékre és a jövőben rendkívül gazdag keresztényre rámutatni. A görög mitológiának éppenséggel időistenei vannak különleges mozgási istenek értelmében: így Éosz, Niké, Hermész; mindannyian szárnyalnak. De mekkora a különbség, ha Jehovához, az „időistenhez” viszonyítjuk őket, aki jövővel telve így határozza meg nevét Mózesnek: Ehje ascher ehje, leszek, aki leszek. És ismét csak úgynevezett földi *consecutio temporum*: milyen közös vonással rendelkezik a nemcsak Keresztelő Jánosnál, hanem még Münzernél is meglevő „*kairos*”-idő, az olyan idő, amely „beáll” önmagában, amely „telített”, és a nem hangsúlyozott görög idő, vagy akár az a végtelen tovahaladás, amelyet Hegel rossz végtelennak nevez? Item, nem lelhető meg a történelmi egymásután egyszerű időrendjében (amely megint csak az órával mért időhöz csatlakozik), de már meglehető az egyes történelmi *periódusok* adott időszínezet-problémájában, és meglehető mindenekelőtt. sőt legitim módon, a külön *felépített* variált időstruktúrákban. Nem utolsósorban ezek a variált időstruktúrák azok, amelyek — mint fentebb láttuk — nem engedik a haladást sem a gazdaságban, sem a technikában, sem a művészetben egykönnyen közös nevezőre hozni. Amiből egyszersmind az is adódik, hogy a sokféle anyag alatt — amely a történelmi időfogalmat formailag-tartalmilag variálja és a mindenkori anyagnak megfelelővé teszi — végül még a *cél* többformájú *anyaga* is megtalálható, amelyre az idősorok előrehaladása mindenkor értékszerűen vonatkozik. Éppen ezek az önmagukban még nem egészen homogénné vált célvonatkozások variálják a haladás módozataim kívül az időstruktúrákat is, amelyekben ezek a különböző, oly gyakran egyenlőtlen haladásmódozatok a gazdaságban, a technikában, a művészetben stb. történnek. Bizonyos, hogy a mindenkori társadalmi tendencia egésze mint mindenkori összidő-tendencia túl is csap eme tendencia időbelileg rétegezett mozgási szféráin, de a különböző rétegáramlások mégis benne maradnak az átcsapó egészben. És ezek egészen különös módon megkívánják a már nemcsak homogén formájú időbeli-tartalmi megfontolásokat, hanem *egyfajta „riemanni” időt* követelnek meg. Azaz egy variábilis módon megragadható metrikájú időt, a történelmi anyag eloszlása és esetünkben mindenekelőtt — a különböző távolságokra jutott — céltartalmi szerint. Leibniz nemcsak a teret, az időt is úgy értelmezte, mint erőknek és az erők mozgásának, mozgási módozatának hatásformáját. Dinamikus időfelvétel ez, ezért *konzekvenciái szerint* az emberi történelem idősorait nem tekinthetni változathatatatlannak, mindenütt azonos minőségűnek. Így láthatni csak igaz különbséget a prehisztorikus évmilliók (hogy a geológiai vagy kozmológiai milliárdokról ne is szóljunk) és a neolitikus korszak óta eltelt pár évezred kultúrtörténete között. Nemcsak kronometrikus eltérés mutatkozik itt meg, hanem magának az időben való lét sűrűségének a különbözősége is, egy kvalitatív-struktu-

rális, mindenekelőtt objektív változékonyság az egymásutániségban. Így van ez a *fejlődéstörténeti összefüggés minden átfogó egysége esetében*; de ez a különbözőség nem pusztán időbelileg lineáris, hanem kronológiailag is *differenciált és föderatív*, sőt rendkívül *centrírozott*.

Végül egy megjegyzés: természetesen nincsenek idők és időformák önmagukban véve. Nincs vitathatóan különböző metrika a „kor” társadalmi életén *kivül*, nincs valamiféle időstruktúra, amely önmagában élne és változna. De éppoly kevéssé van a történelemben merőben órával mért idő vagy — egyre megy — olyasféle idő, amely absztrakt, semleges hüvely volna. Csupán az egyetemes történelmi anyag elhelyezési nehézségei láttán, csak át nem gondolt megszokásból lehet ilyesmit állítani. Vagy pedig reakciós jellegű megállapodott érdekből, miként például N. Hartmann teszi, aki azt állítja, hogy az idő mindig idő marad, mégpedig ugyanaz az idő, teljesen mindegy, hogy mi történik benne. Szerinte a filozófiai tudat, ellentétben a történelmivel, „nem képes összetéveszteni az extenziót és a dimenziót: ami az időben *’kiterjed’*, az sohasem maga az idő”, mert az idő mindezzel szemben közönyösen telik meg (*Philosophie der Natur*, 1950, 144. o.). N. Hartmann tilalma azonban csupán tanulságos módon tünneti fel a formalizmust és a kategoriális statikát, egyetlen döntő ellenpózióként Leibnizcel és konzekvenciáival szemben. Innen kiindulva azután a haladás-soridő fogalmában tett differenciálásnak mindenestre bosszantó vagy ostoba dolognak kell tünnie. Az órával mért időhöz szokás, át nem gondoltságában, bizonyos rokonságot mutat — hogy a reakciós jellegű megállapodott érdeket elhagyjuk — az úgynevezett formális logikának a dialektikától való elkülönítésével, ezúttal magában a kategóriatanban. Mert a dialektikus változástól a kronometria eldologiasítása esetében is búcsút veszünk, noha az idő fogalmához a dialektika mégiscsak éppen úgy hozzátartozik, mint minden olyan fogalomhoz, amely folyamatokat tükröz; és mely fogalom tükröz folyamatokat eredetibb módon, mint az idő fogalma? Hermann Weyl a riemanní teret, a merev euklideszitől eltérően, „folyadékhoz... egy mozgékony, a reá ható erőkkel szemben engedékeny réteghez és irányultsághoz” hasonlítja (*Philosophie der Mathematik und Naturwissenschaft*, 1927, 63. o.): hát vajon ez a variábilis kevésbé illenék az idő panta rhei-jéhez? Itt ugyan nincsen n-dimenziójú sokféleség, mint a már nem szemléletesen kitágított geometriában, de alkalmasint fel kell tévén az éppenséggel a szemléletes történelmi materializmus által megkívánt sokféleséget, amelyben az időrendi változások topizálhatók. Maga a haladás nem egy homogén idősoron fut, hanem ezenkívül különböző egymás alatti és fölötti idősíkokon. A haladás az elmúlásnak és a nyereségnek majd csak ezután önmagát sokrétűen kialakító humánmegységében fut. A történelmi folyamat, sőt világfolyamat valóban közös egységes ideje még mindennütt csak *csirázik*: mint a kezdődő *identitás* időformája, azaz az embernek az emberhez és a természethez való viszonyában az elidegeníthetetlennek az időformája. De e határproblémán kívül is, az idő mint éppenséggel „az életnek merő nyugtalansága”, ahogy Hegel *Fenomenológiájában* mondja, a maga variáló tartalmi tekintetében nem függ a variálatlan külsőségtől. Az idő az anyagi mozgások és folyamatok

nyíltan tartott létezési módjaként rugalmasan vesz részt magukban e folyamatokban, s általuk — mind a periódusok, mind a kultúrvidékek tekintetében — sajátos materiális meghatározást nyer.

A FIZIKAI ÉS KULTURÁLIS SORKÉPZÉS
ÉS HOMÉROSZ NAPJA

Ha idő csak ott van, ahol valami történik, hányadán állunk akkor, ha alig történik valami, és az is csak rendkívül lassan? Vagy talán ugyanúgy alakul az a sor is, amely úgyszólván csak magamagát méri, és amelyen belül csaknem semmi nem változik, mint az a sor, amely eseményekben gazdag, amely „történelmi”? Más szóval: vajon az az idő, amelyben a víz mindig csak ugyanazokat a hideg köveket mossa, amelyben a hullámok mindig csak stereotip módon csapkodják a partot száz- és százezer esztendőn át, valójában csupán hosszabbra nyúli idő, vagy éppen olyan *sűrű*, mint az 1917-es rövid orosz esztendő? Mindezeket az utókérdéseket merőben objektív-tárgyi módon kell érteni, nem pedig úgy, mintha az élményidőre vonatkoznának; ez ugyan a geológiai évezredek és évmilliók esetében amúgy sem vetődik fel. Az időfolyamat, s nemcsak a történelmét, összességében, a történelmi-materiális történés különböző sűrűségű eloszlásának, valamint tendenciájának és tartalmának összefüggésében kell megérteni. Tehát van egy intenzív-kvalitatív különbség *maga a történelmi idő és a természeti idő között*, az a történelmi idő ugyanis, amely a „természettörténetben” előfordul, másként mutatkozik meg, mint a fizika t komponenseként. Itt mindenekelőtt az tűnik ki (később természetesen még egy másik fordulat is láthatóvá válik majd), hogy a természeti idő, a maga formálisan sokkal hosszabb kiterjedésében *csekélyebb sűrűséget* mutat, mint a történelmi-kulturális idő. Az előbbi az utóbbival összehasonlítva egy rettenetesen felfújt kisebbség az intenzív-kvalitatív idő ellenében, aminthogy az ember előtti természet is kevesebbet tartalmaz a kifejlődött lét tekintetében. Évmilliói, évmilliárdjai, amelyek az emberi történelem pár évezrede előtt szemmel láthatólag homogén sorban foglalnak helyet (vagy úgy látszik, kizárólag csak helyet foglalnak), egy nem túlerőltetett, de kifejező hasonlaltal olyanok, mint az inflációs időszak a történelmi-kulturális „aranykorral” szemben. A természeti időnek mint az emberiség történelme előtti időnek, formálisan oly sokkal nagyobb kiterjedése csak a múlt mértéke láttán nagy, nem nagy ellenben a jövő mértéke tekintetében, amely éppen a szokásos felfogás szerint sokkal jelentősebb az emberiség történelmében. Legalábbis az utóbbi — úgy látszik — az egyetlen le nem zárt dolog, a természettörténet ezzel szemben lényegében véve lezárt idő. Lezárt az izzó gőztől az izzó gőzig vagy a hideg homoktól a hideg homokig vezető örök mozgása ellenére; épp eme csak körforgásszerű, de lényegében mégis lezárt mozgás teszi azzá. Mert ez a körforgás az ősködtől a napokig és planétáig s talán a többszörösen fejlett életig, vagy jobban mondva, az élet megjelenésétől kezdve, mindenkori folyamatán belül, hozhatna ugyan újra meg újra újdonságokat, de nem a szervezetlen folyamatok s legkevésbé a gőz-ciklus vonatkozásában. Ez a folyamat úgy forgolódik stereotip és terméketlen módon önma-

gában, mintha még az emberi történelem előtt volna, noha az emberi történelmet végül maga alá temeti, azaz visszaviszi önmagába. Így jelenik meg mármost — egy éppenséggel „történelem előtti” természet nézőpontja esetében — a sűrű, gazdag történelmi idő többlete az eltűnt, folyamathordozó természeti idővel szemben.

Ez esetben természetesen azt tételezzük fel, hogy az úgynevezett halott dolgok ideje kivétel nélkül az emberi idő előttre esik. És nemcsak ezt: a természeti időnek s annak is, ami benne történik, így csupán egyfajta tovatűnésnek kell lennie; azt jelenti ez, hogy voltaképpen semmiféle saját újdonságot nem hordozhat magában. Valójában csak így terülhet el az emberi történelem előtt: olyan burok, amelyből kipattant a mag; mór, aki megtette kötelességét: egy hatalmas előtörténelmet és semmi mást. Csupán így tér át a természettörténet egyvonalúan előrehaladva az emberi történelembe, amely követi és fejlődéstörténetileg „koronázza”. Egy népszerű tudományos iratban egyszer ilyesmi állt: „A ködfolttól a döntőbíróig”; efféle derül ki azután a dolog velejeként. De ha — félretéve a tréfát — a döntőbíró egy jelentősebb szóval pótoljuk, akkor a természettörténeti priuszt mégiscsak egy kultúrtörténeti effektus zárja le, s mint csupán tovatűnt priuszt hagyja meg, vagyis, mint kiürült, üresen tovább járó szülőgépet. Eszerint saját jövője nincs; vagy inkább: egy az emberhez még mindenesetre hozzáadandó pozitív jövő már nincs a természeti anyag-üzemben. A physis-t nagyon is el lehet ismerni bázisként, s mégis csupán egy merőben kultúrtörténeti kielezés ante rem-jeként létezik, a múlt zásukcájában. Itt azonban múlhatatlanul felbukkan egy hasonlóképpen helytelen időmúlásra való emlékezés, mégpedig magában a kultúrtörténetben, ugyanis azon helyre való emlékezés, amelyet Herder, Ranke és teljességgel Hegel az elő-ázsiai kultúrák számára, mindenekelőtt India és Kína számára meghagytak. Hegel szemében ezek az országok nem jelentettek egyebet, mint a földet és a hajdani természetet a múltban elsüllyedve, noha még mindig fennállottak, és már nagyon is jelenvaló hatást fejtettek ki. Ily módon az akkori fejlődésfilozófusoknál a természet, különösen a szervesetlen természet, a haladási vonal dadogó, félreértett kezdeteire vonult vissza „elhalt beszédével”. Hegel, aki a természetet teljesen alávetette a történelemnek, a merőben megelőzött és maradéktalanul tovatűnőt a szervesetlen világban így bélyegezte meg: „A történelem korábban a földre esett, most azonban megnyugodott: egy olyan élet, amely önmagában elrejtve, önmagában bírta idejét; a föld szelleme, amely még nem jutott ellentétéhez, — egy alvó mozgása és álmai, míg föl nem ébred, és az emberben tudatát megtartva és mint nyugodt alakzat lép szembe önmagával.” (*Művei*, VII.¹ 237. o.). Ez tehát a leghatározottabban úgy jelöli és határozza meg az emberi történelem életét, hogy egyenesen túltesz az egészen, és antikválja azt; azzal, hogy a természet ilyen mértékben csupán előjátékká válik, idejének is szükségképpen *totálisan* nem sűrűnek, tartalmilag pedig oly szegénynek kell tünnie, amint azt a probléma első fordulatában föntebb ábrázoltuk. Bárhogy is legyen azonban, így hangzik mármost a *második, kiegészítő verzió*: hát vajon a természet az emberi történelemben *egy ilyenfajta öregégi járulékra* van kárhóztatva, vagyis egy az embertől kizárólag

hátrafelé elterülő időre? Vajon nem abszurdum azt mondani, hogy a természet hasonlóképpen elmúlt, mint például a keresztes hadjáratok, és már csupán a keresztes hadjáratokhoz és más múltbeli dolgokhoz hasonlóan, néhány utóhatásban él tovább? Vajon az ember nincs nyilvánvalóan szakadatlanul kapcsolatban az emberrel és a természettel: mind a nyersanyaggal, természeti erőkkel és ezek törvényeivel, mind az esztétika terén a természeti szépség valamennyi problémájával, és az ebben az összefüggésben még oly sokszor felcsendülő természetmítoszok világával? Vajon nem világít-e még ránk is Homérosz napja, mégpedig mindenféle „kulturális örökség” nélkül, éppen az a nap maga, amelyről valóban nem lehet azt mondani, hogy elmúlt, s amely abszolúte semmit nem tud arról, hogy az emberi történelem elévültté tette volna? Nem volna-e ismét csak és még inkább abszurd dolog azt mondani, hogy a roppant univerzumnak és pályájának, amely csilagmiriádjaival nincs közvetlen kapcsolatban velük, a „folytatása” *éppenséggel a meglevő* emberiség történelmében van, céltartalma pedig a *meglevő* kultúrákban? Olyanformán, hogy a „természet iliásza” az emberi „szellem odisszeájával már betű szerint hazatért és véget ért, miszerint aztán az eddigi természettörténet ideje is üresnek tűnik, s ennél fogva — eltérőleg az emberi történelmi időtől — nem rendelkezik megemlítésre méltó jövőbeli mértékkel. Tehát sui generis haladással sem, reális lehetőséggel sem a felettébb távolira vonatkozólag, a *jelen* történelemtől még oly nagyon távolira vonatkozólag; sőt, illetéknéppen aligha rendelkezik lehetőséggel ama nagy mélységre nézve sem, amelyet Marx végül is a természet humanizálásaként tüntetett fel. Ennél fogva a természeti időn is megmutatkozik: az időeknek egy valóban univerzális történelmi topológiájában meg kell gondolni sürgősen egy *sajátos, nem mindenütt a meglevő történelmi sorolásba átmenő természeti idősor* problémáját. Ugyanis a megelőző és a követő libasorvonalának olyan fölfogása, hogy a természet a lejárt megelőző, a kultúrtörténet pedig a mindent kielező követő, legalábbis tarthatatlan. Így a hatalmasan kiterjesztett természeti építmény inkább díszletként fest, amelyen az emberiség történelmében a hozzávaló darabot még nem játszották, mint ahogyan az emberi történelem, lét és tudat már úgy jelenik meg, mint az egész természeti lét felnyílt szeme. Egy olyan természeti lété, amely nem csupán megelőzi és hordja a mi történelmünket, hanem ez utóbbit nagyobbára tartósan át is fogja, amely tehát a történelmi idő által még mind tartalmilag, mind formailag alig van közvetítve. Természetesen nem arról van szó, mintha e történelmi időnek a természeti időt és különösen azokat a latens tartalmakat, amelyek abban rejtőznek, egy bizonyos módon nem volna szabad közvetítenie. Tehát nem valamiféle kettős könyvvitelről van szó, amelyben egyfelől lenne a történelmi haladási cél („a szabadság birodalma”), másfelől a természeti körforgás-vég („entrópia”). Ez a kettősség távoli ugyan, de mégis pontosan ott fenyeget, ahol a természetet feltétlenül a történelem előzményének tekintik, ahol úgy vélik tehát, hogy a történelemmel szemben a természeti idő gögösen fölényben van, de általa semmiképpen sem közvetítődik, s a bele torkolló történelmi időket végül is forró gőzben vagy hideg homokban temeti el, vagyis csupa olyan formában hozza

vissza, amelyben a merőben megelőző azonos a követővel és a merőben követő a megelőzővel. Itt is láthatóak tehát az olyannyira üdvös fejlődéstörténet tanácsstalanságai a természeti és a történelmi idő ügyében, sőt éppen itt láthatóak; ez pedig a természeti idő fennálló két helyzeti aspektusából adódik: a természetnek egy lezárt továtúnéséből, s egy a távolban tágra nyitott hajnalából. A relatíve üres, jövőben szegény természeti idő egyfelől, a tartalmas, jövőben gazdag természeti idő másfelől: mindkettő megvan, mégpedig semmiképpen sem csupán mint metodikai, hanem éppenséggel önmagukat kiegészítő reálaspektusok. Az egyik az elmúlnak és az ennek kvantitatív-konstáns tekintetben megfelelőnek mechanikus reálaspektusában van meg, a másik pedig egy hajnalpírszerű valaminek anticipáló reálaspektusában és az ennek kvalitatív-nyitottság, sőt jelképesen természeti folyamatszerűség tekintetében megfelelő dolgokban lehető, különösen a Goethe, nem pedig a Newton módjára megragadottakban. A két időfordulat azonban nem összeférhetetlenül halad egymás mellett, a második nem szünteti meg egyszerűen az első, a pro rata érvényest, sokkal inkább: a poliritmika fennáll a két természeti idő tekintetében is, mint még egymásban elnyelt poliritmika. A hajnalpírszerű természeti ideje ebben, mint a természet humanizálása, különösképpen egybe van kötve a kulturális történelmi idő tendenciartalmával. Ez egyszersmind ezt is jelenti: a történelmi antropológia valóságos „aranykorát” nem lehet egy új humanisztikus kozmológia ugyancsak valóságos „aranykora” nélkül megragadni. Olyan kozmológia nélkül tehát, amelynek a *humánus történelmi idő* a befolyásos előzménye, és így a történelmet végül is pozitív lehetőségként kiteljesíti világméreteken in natura is, nem pedig negatív lehetőségként eltemeti.

MEG EGYSZER: VISZONYÍTÁSI PONT VAGY A HALADÁS
ES TÖRTÉNELEM „ÉRTELME”

Világos, hogy az előre való kiáltás éppoly kevésbé kész önmagával, mint az a dolog, amit jelent. A haladás fogalma implikálja a merrét és hová, mégpedig úgy, hogy azt akarni kell, vagyis jó célt foglal magában, olyant, amelyet ki kell harcolni, tehát amelyet még nem értek el, amely még nincs meg. Merre és hova nélkül egyáltalán el sem gondolható valamiféle haladás, nem is mérhető semmilyen ponton; enélkül haladás nem létezik. A merre azonban nemcsak a „cél” implikálja, hanem — ezzel nem föltétlenül egybeesve — a „célkitűzést” és — ezzel ismét nem okvetlenül identikusan — a történés, legalábbis az emberileg véges, működő történés „értelmét” is. Az úgynevezett automatikus történésnek, vagy akár magának az életnek sem kell — pusztá létéhez — értelemmel bírnia (hiszen az emberek elsődlegesen nem azért élnek, hogy éljenek, hanem, mert élnek). Bizonyos azonban, hogy haladásként akart, gondolt és üzött történés és élet nem lehet meg — sőt egyáltalán elő sem fordulhat — az értelem tulajdonsága nélkül, és az, aki az értelmet mint reálisat (ha nem is megvalósított módon reálisat) tagadja, velejében éppen a haladás fogalmát, valamint tárgyi tartalmát szünteti meg. Azt mondot-

tuk: még meg nem valósított módon reális, és ez ezt jelenti: nem egyfajta statikus meglétben, de azért tárgyi és tárgyszerűen reális lehetőségben, és a dialektikus megvalósulási tendenciában, ennek alapján a haladás akarásában és abban a világban, amelyben e haladásnak értelme van, foglaltatik az értelme. Az értelem tehát perspektíva, úgy, ahogy e perspektíva ebben a megváltoztatandó világban lehetséges, úgy, ahogy e perspektíva a világ tökéletesedésre való alkalmosságával a lappangó jó célok által rendelkezik. Ez a perspektíva lépésről lépésre tárul fel az időszerűen szükséges dolgok, elgondolása és cselekvése előtt, de ebben a gondolkodásban és cselekvésben állandóan meg kell fontolni és gondolni annak a teljességét, amire egyáltalán szükség van, hogy így egyfelől jelen legyen az értelem mint perspektíva, másfelől jelen legyen a perspektíva mint értelem. Így tágul, szélesedik ez ki, amint látható, nyomban az egész átfogóra, az egész történelemre, a világ egész értelmére. Sohasem holmi statikusan meglévő értelem módjára, hanem, emberek által előrelépve — az út megkezdve, fejezd be az utazást — feloldható dologként. Persze egy ilyen utópisztikusan-reálisan megalapozott (legalábbis még semmiféle totális „hiába” által meg nem hiúsított) értelemhez hiányzik még a tudat átfogása és az átfogás tudata; így pedig a történelmi haladás mindenkorai egyes és különös értelemtartalmai is nélkülözlik a filozófiai, tehát általános-tudományosan képviselhető komoly, végső támaszt. Ha tehát a világnak alapjában csak mechanizmusa és „entrópiája” volna, akkor a történelem úgy festene, mint az egymást harapdáló, vagy akár szeretkező halak a kádban, s kívülről az ajtóból már lép is befelé a szakácsnő, az ide nem illő, de mégis mindennek véget vető késsel. Az emberi történelemnek már a kezdetén meglévő értelme a szabadság birodalmának létrehozása; de ha a környező kozmológia tekintetében, amelybe minden történelmi történés végül is beletorkollik, nélkülözi az éppenséggel pozitíve-lehetséges és lehetségesen-pozitív értelmet, akkor a történés haladása — legalábbis szigorúbb és totalitás-tartalmú szemlélet mellett — olybá vehető, mint ami nem volt valós, igazi. Jól értsük meg: lehet egyetlenegy napot is nagyon értelmesen eltölteni; egy olyan élet, amelyet jól használtak fel, lehet nagyon is termékeny, nagyon is meglehet az értelme, mindenekelőtt visszatekintve. De ez a bon-sens értelem — nevezzük így — mintegy mezokozmikus jellegű (hadd alkalmazzunk itt is egy tanulságos fizikai fogalmat), azaz, a fogyatékoságok itt oly jelentéktelenül hatnak, hogy figyelmen kívül lehet őket hagyni. Másként hatnak azonban a fogyatékoságok makrokozmosz viszonylatban, itt éppen a totalitás esetében; ezeknek szükségük van a megtisztításra, hogy az értelem fogalmának bon-sens használata minden konzekvenciát elviselhessen. Ezek tehát további implikációk, amelyek a haladás fogalmában, a haladásban implikációként meglévő értelem folytán felbukkannak. A humánium mint minden értelemnek ilyen átmenő és összegyűjtő jellemzője mindenestre tágas mező, amelyet nem lehet csupán az antropológiáira korlátozni. Ebből pedig a haladás kategóriájára nézve — éppenséggel rá vonatkozóan — ez következik: nincs konzekvens módon új marxista antropológia új marxista kozmológia nélkül. Mindkettő: az emberrel és a világgal szembeni mély bizalom, már rég váll-

vetve halad a forradalmak történetében; nem zavarja őket a mechanisztika meg a céllal szembeni idegenkedés sem. A harcoss optimizmus, a valódi haladásnak a szubjektív oldala, implikálja a hova, merre kérdésének kutatását az objektív oldalon is, vagyis az összességében előre haladó lét kutatását, ami nélkül nem is volna előre haladó tudat. A humánium, céltartalmának reális lehetőségét tekintve, oly átfogó, hogy *a különböző idők együttesében az emberi kultúráknak minden mozgása és formája elrendezhető*, és oly erős, hogy még *egy teljességgel mechanisztikusan megragadott körforgásidő sem teszi tönkre*.¹⁰

T É Z I S E K

1. A haladás fogalma egyik legdrágább és legértékesebb fogalmunk.
2. Ezért a haladás fogalmát mindig társadalmi színezetére nézve, tehát a hova tekintetében kell megfigyelni és vizsgálni; mert vissza is lehet vele élni, s éppen a gyarmatosító ideológia terén pervertálni lehet.
3. A haladás fogalma a termelőerőkre és az alapra mézve lehet érvényes, a fölépítményre relatíve érvénytelen, mindenesetre kevésbé érvényes, és megfordítva. Ez vonatkozik az időben egymást követő fölépítményekre (kultúrákra) is, kivált a haladás kategóriájára a művészetben.
4. A haladás fogalma nem tűr meg semmiféle „kultúrköröket”, amelyekben az idő reakciós módon a térhez van kötve, az egyvonalúság helyett széles, rugalmas, teljesen dinamikus multiverzumra van szüksége, a történelmi szölamoknak tartós és sokszor elnyelt kont-rapunktjára. Ezért pedig — hogy igazságosak legyünk a roppant Európán kívüli anyaghoz — nem lehet többé egyvonalúan, a sor kitüremlései nélkül, bonyolult, új idő-többrétűség nélkül dolgozni (a „riemanni” idő problémája).
5. Azt a céltartalmat, amelyre a valódi haladás irányul, amelyet tá-mogat, oly gazdagként és mélyként kell fölismerni, hogy a földön levő különböző népek, társadalmak, kultúrák — gazdasági-társadalmi fejlődésük szakaszának és ezek dialektikus törvényeinek minden egysége mellett — helyet kaphassanak *e céltartalomban és a hozzá vezető úton*. Az élő Európán kívüli kultúrákat európaizáló

¹⁰ A Suhrkamp-kiadásban ezenkívül még ezt olvashatjuk: Hozzánk közelebb áll azonban egy távoli Omega, ez esetben mint nem csupán Nyugat felé igazodó cél-pont; a példakép fémjelével az Európán kívüli történelem előtt, vagyis Afrikának és Ázsiának nem történelmi, hanem időszerű feltörése előtt. Ezeknek a világrések-nek azonban a fehér múlt csak alig-alig a sajátjuk, és voltaképpen ilyen lesz a különböző jövő nélküli népek történelme is, ami holnap kezdődik. Annál világos-sabban csodót mond akkor — imperialista diszkreditáltságát nem is említve — az eddigi tisztára nyugati beállítás, s annál többet segít egy nyílt utópista, még csak experimentális központozás. A kultúrák százaai csakis ilyen módon tudnak beáram-lani az emberi nemnek csak ezáltal kialakuló egységébe, egy nem lineáris törté-neelmi időbe, nem fix monódiájú történelmi irányultságba. Eppen az emberi nem egysége kedvéért, Afrika és Ázsia legalább annyira poliritmikus, mint amennyire polifonikus menetét képezi az ehhez az egységhez való haladásnak, persze egy olyan Nap alatt, amely először mind aktívan, mind elméletileg Európában kelt fel, és egy valóban rabszolgaság nélküli közösséget szeretne megvilágítani. Mindazon-által, a nyugati haladás-fogalom forradalmaiban nem implikál semmilyen európai (de persze nem is ázsiai vagy afrikai) csúcst, hanem egy — jobb, egész Földet.

erőszaktétel nélkül, az emberi természet gazdagítására bennük meglevő specifikus tanúságok elegyengetése nélkül, történetfilozófiai-lag kell ábrázolni.

6. E céltartalom nem máris végleges, hanem még nem megnyilatkozott, konkrét utópista humánium. Csak így lesz az előre haladásnak az a mélységi összefüggése, amelyre nézve a különböző történelmi folyamatok rendeződnek, egyszersmind oly tágas mélységként is ábrázolható, hogy — egy gazdagon strukturált időrendben — az egész világ folyamatszerű eseményei helyet kapjanak benne. A még ezután kifejlődő humánium, mint a haladás legvégső, legfontosabb viszonyítási pontja számára a föld összes kultúrái, örökségi szubsztrátumokkal együtt, kísérletül és variánsként jelentős tanúságul szolgálnak. Már csak azért sem konvergálnak valamilyen már valahol meglevő kultúrában, még kevésbé valamilyen „uralkodó”, kiemelkedően „klasszikus” kultúrában, amely a maga — mégiscsak experimentális — mivoltában már „kánonikus” volna. A letűnt, élő és jövőendő kultúrák egyedül, egy még sehol elégséges mértékben meg nem levő, de már elégséges mértékben anticipálható humániumban konvergálnak.
7. Valami ehhez hasonló érvényes a történelem „értelmének” a világ „értelmével” kapcsolatban jól megalapozott reálproblémájára nézve is. Az egyesítő humánium — az eszchaton a haladás célpontjában — a legkevésbé sem vág egybe a már megnyilatkozott emberi eredménnyel és kozmikus környezetével. Az eddig is legmesszebbre előretolt humánus-természeti célpont meghosszabbítási vonalán fekszik. Vagyis, az ember és a természet reális lehetőségének legtávolibb, de a tudományos anticipáció számára nem hozzáférhetlen immanenciájában van.

A HALADÁS FOGALMA ERNST BLOCHNÁL

Danilo Pejović

Ernst Blochnak, a neves német gondolkodónak remény-filozófiája az utóbbi időben joggal vonta magára mindazok figyelmét, akik érdeklődéssel kísérik a marxista gondolkodás időszerű eseményeit. Nem véletlen, hogy ez a filozófia mind gyakrabban kerül porondra filozófusaink összefüvetelein és kongresszusain is. Folyóiratainkban már jó néhány írás jelent meg róla, de ezzel még távol sem tisztázódtak mindazok a kérdések, amelyeket a mai filozófiai érdeklődés középpontjába helyez, és különösképpen amelyeket a mai marxista gondolkodásban fölvet. Ezt a cikket is úgy kell felfogni, mint további igyekezetet, hogy világosabban megállapíthassuk Bloch gondolatainak helyét a mai filozófiában. Ennek az írásnak a kereteiben azonban nem az a célunk, hogy általános aspektusokból vizsgáljuk Bloch nézeteit, hanem csak arra szorítkozunk, hogy egy *alapvető kérdést* mutassunk be, igen, lehet, hogy épp a legalapvetőbbet. Ez a *haladás* fogalma a remény filozófiájában.

1957-ben Bloch egy rövid, de jelentős írást jelentetett meg: *A haladás fogalmának differenciálása*. Minthogy akkor még nem jelent meg a harmadik kötete kapitális művének (*A Remény elve* csak 1959-ben látott napvilágot), bizton állíthatjuk, hogy *A haladás fogalmának differenciálása* nem más, mint a terjedelmes fő mű alapgondolatának egyszerű és tömör összefoglalása. Ez az akadémiai értekezés formájában kiadott kis füzet mégsem csupán népszerűsítése Bloch filozófiai gondolatának, nem is egyszerű áttekintés egy filozófiailag annyira releváns és mindenképpen aktuális problémáról, amilyen a haladás a történelem folyamán. Ellenkezőleg, *A haladás fogalmának differenciálása* mindenképp *új* magyarázata Bloch lényeges és alapvető

gondolatának, a *Remény* fogalmának, ami semmiképpen sem azonos azzal, amit eddig Bloch filozófiája magvának gondoltak. Ezért nem tévedünk, ha szerzőnknek ezt a fejtegetését többé-kevésbé úgy vesszük, mint egész opusának „Abschlissende unwissenschaftliche Nachschrift”-jét.

Egy helyen, a haladásról beszélve, Marx ezeket mondja: „A mind a bérmunkást, mind a tőkést létrehozó fejlődés kiindulópontja a munkás szolgasága volt. A haladás e szolgaság formájának megváltoztatásában állott, abban, hogy a hűbéri kizsákmányolás tőkés kizsákmányolássá változott át.” (*Tőke* I., 663. o., Szikra kiadás 1955.) Ezekkel a szavakkal szeretnénk felhívni a figyelmet arra, a körülményre, hogy már magánál Marxnál is — és ezt Bloch jól tudja — a haladás sokszor olyasmi, ami nincs teljesen, világosan és pontosan meghatározva, szigorúan definiálva; olyasmi, ami nem mindig és feltétlenül előrevezet, ami nem mindenkor humánusabb és jobb.

Bloch is azzal kezdi értekezését a haladásról, hogy a haladás fogalma egy jó fogalom, „ein guter Begriff”, egyike azoknak a fogalmaknak, amelyek az új társadalmi viszonyokért folytatott harcban mindenütt jelen vannak és alapvetőek. Ilyen tehát a haladás fogalma, és ezért közelebbről is meg kell világítani, mind formai, mind tartalmi szempontból.

Ennek a fogalomnak a megközelítése már az első pillanatban azt a nem mindennapi jelenséget tárja elénk, amit Bloch „az előrehaladás veszteségeinek” nevez. Analógiával mutatja ki, hogy ezt már az életünkben vett legegyszerűbb példa is igazolja: amikor a kisgyerek legény lesz, majd a legény apa, ezzel vitathatatlanul nyer, de ugyanakkor el is veszít valamit. A gondtalanság és a naivitás elvesztése egyidejűleg a határozottság, a tudatosság, a férfiasság nyereségét is jelenti stb. Mutatis — mutandis, ugyanez az emberi társadalom egészére is érvényes. Az ipari forradalom fejlődése siralmas állapotba dönti az angol munkásosztályt, ahogy ezt Engels erről szóló könyvében 1845-ben leírja. Tehát minden időbeli többlet önmagában véve még nem haladás. A progresszió lehet regresszió is. A betegség előrehaladottsága például az egészség visszaeséséhez vezet. A regresszió tehát olyan tünet, amivel feltétlenül szembekerülünk, mihelyt egy kicsit átgondoljuk, hogy mit is jelent a haladás.

A harmadik regresszív jelenség a haladásban a politikai szférában jelentkezik. Az egyszerű időrendi sor itt sem feltétlenül haladást von maga után. Hitler például a Weimari Köztársaság után került uralomra, de Hitler semmiképpen sem volt haladó a Weimari Köztársasághoz viszonyítva.

Mindezekkel a példákkal Bloch figyelmeztetni akar valamire, védekezni akar valami ellen, és ez a megelőzőtől a későbbi felé való úgynevezett *időbeli haladás fetiszizálása*. Egy bizonyos időrendi fetiszizálása önmagában nagyon veszélyes lehet. A harcászati technika fejlődése például oly romboláshoz vezet, amilyen korábban elképzelhetetlen volt.

Ezzel szoros kapcsolatban van a *haladás az imperializmus felé* is. Az időrend fetiszizálásánál sokkal veszélyesebb az *imperializmus hala-*

dásának pervertált fogalma. „Teljes gőzzel előre a gyarmatosítás felé” — ilyen jelszó uralkodott századunk kezdetén, és ebből is látható, hogy nem minden haladás igazi haladás.

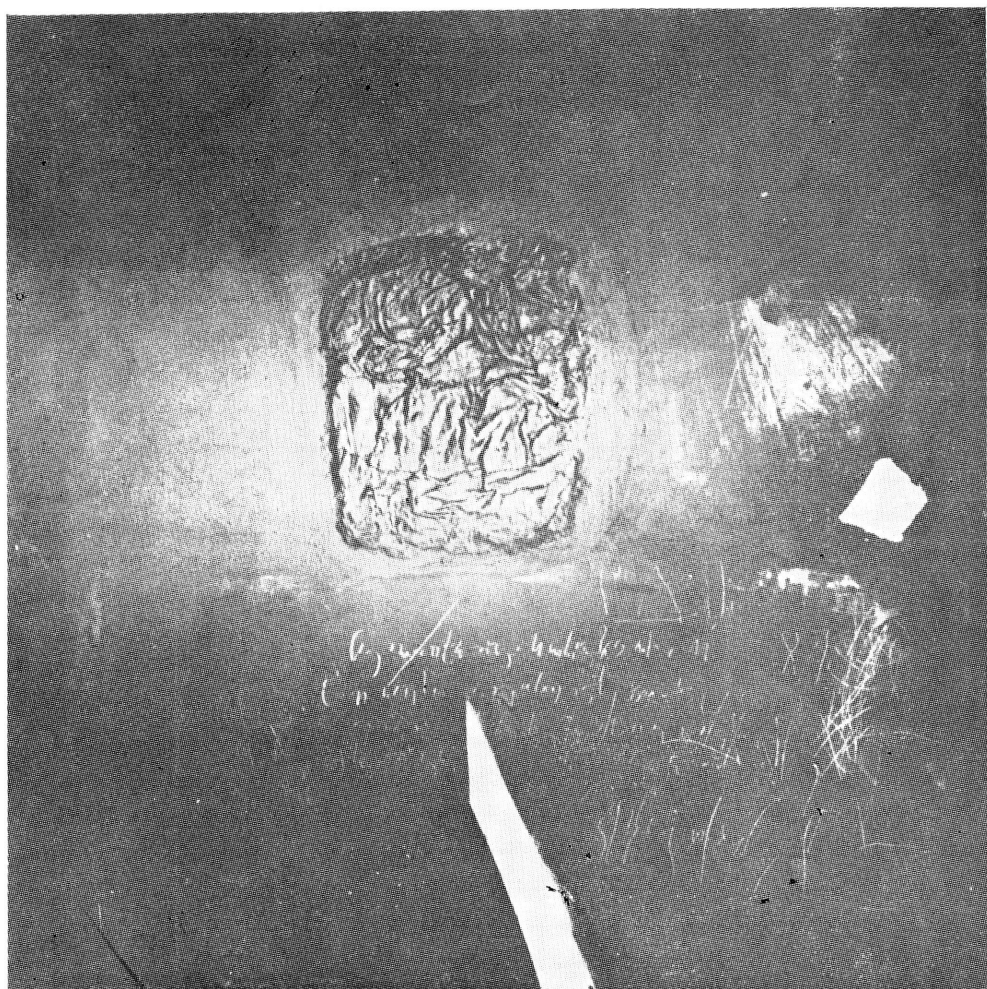
Am minden haladás, tehát ez is, azt mutatja, hogy itt egy cél van működésben, konkrétan a haladás pervertált fogalmánál, a cél: valakinek az uralma valaki fölött. Cél nélkül és a célhoz való viszonyulás, mégpedig *tudatos viszonyulás* nélkül — ez itt az alapvető — nincs semmilyen haladás. A haladás nem egyszerű lebonyolódás („Auswicklung”), hanem kifejlődés („Entwicklung”), azaz közeledés egy *előre* fölállított célponthoz. Azonban a közeledés egy kijelölt végponthoz, önmagába véve még nem igazi haladás. Mert az a pont rombolás is lehet, és a haladás feléje csak *rossz haladás* lehet. Tehát minden a végpont *tartalmi* meghatározásától függ. Bloch szerint az igazi haladás csak az lehet, amelyik szoros kapcsolatban van a *humánus tartalom* haladásával. Ezzel ellentétben *látszólagos* haladás az, amelyik rossz, negatív, embertelen tartalmú célpont felé halad. Ez lehet a gyarmatosítás különböző formáinak jelszava, a maximális profit, az „europizálás” és általában a gyarmatosítás ideológiája.

Ezzel egyidejűleg azok az osztályok, amelyeknek nincs történelmi jövőjük, tagadják az igazi haladást. Milyen tanulság következik ebből? — kérdezi Bloch. — A pusztá idő-többlet elismerése egyenesen a pervertált haladáshoz vezet, amely csak hamisan csillogtatja az igazit. Annál is inkább ajánlatos a *haladás fogalmának differenciálása*.

A haladás ideológiai pervertálásának egyik gyakori formája az a tendencia, hogy az Európán kívüli kultúrákat egy európai céltartalomnak rendeljék alá. Ez vonatkozik a „keresztény missziókra” a gyarmatokon, de mindazokra az elméletekre is, amelyek szerint az európai kultúra olyan klasszikus kultúra, amelyre a világon minden kultúra törekszik; és ezt más példákkal is lehet illusztrálni.

A haladás fogalmát tehát sok kolonc húzza le. Ezért szigorú differenciálást is meghatározott strukturális megkülönböztetést kíván. Szigorúan megkülönböztetni tartalmi eltéréseit, meghatározni alkati kategóriáit — ez a *filozófia* feladata. Blochnak ezt a tanulmányát éppen ezért csak *A Remény elve* kommentárjának kell tekinteni. Bloch ki akarja mutatni, hogy *mire való a remény*, megmagyarázni a történelem céljai és értelme *megértésének látókövét*.

Mint ahogy a fentiekből kitűnik, először is meg kell különböztetni az igazi haladást a hamis haladástól. Másfelől magára vonja a figyelmünket Blochnál a haladás megkülönböztetése az alapan és a felépítményben. A technikai múzeumban például megtalálhatjuk a villanygót és a gyertyatartót is. Olyan intim fényt, amilyent valamikor a gyertya sugározott, egy villanykörte sohasem képes adni, bár sokkal előrehaladottabb technikai találmány. És mit szóljunk Marx ismert gondolatához, az eposz lehetőségéről napjainkban? A görög eposzt Marx „örök példának” tartja, és rajta keresztül rámutat a művészet egyes válfajainak megismételhetetlenségére: egy viszonylag magasan fejlett technika (nyomda) lehetetlenné teszi az eposz létezését napjainkban. (vö. *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*). Sőt, amikor a kapitalista társadalmat tárgyálja *Értéktöbbletelméletében*, Marx ki-

JANEZ BERNIK

seb (tempera — vászon 1954)

fejti, hogy a tőkés termelés a művészetek és a szellemi élet más formáinak ellensége. Tehát a *fejlődés az alapban és a művészetekben nem szükségszerűen párhuzamosan, nem egyértelműen, ugyanolyan iramban megy végbe, és nem azonos rangú.*

Ezt a tételt szintén sok példával lehet bizonyítani. Gondoljunk csak a német politika nyomorára a XVII. században és arra, hogy éppen ebben az időben alkotott egy Bach és egy Leibniz. Szemmel látható, hogy e két terület különvállik, eltér egymástól. Ugyanúgy ajánlatos megkülönböztetni a reneszánsz uralkodók politikáját Olaszországban a reneszánsz művészek megvalósításaitól. Ha nem lenne az alap és a felépítmény haladásában ez a különbség, ez az eltérés, akkor nem volna *kulturális örökség*, kultúrhagyomány sem. A szellemi alkotások nem tudták volna átélni és túlélni a múltat, azaz azt a kort, amiben születtek. Ellenkezőleg, éppen ebben a különbségben, ebben az eltérésben, az alap és a felépítmény haladásának különböző dimenziójában van az a valami, amit mi kulturális örökségnek tekintünk.

Mindenesetre, ezt nem szabad túlzásba vinni, mint ahogyan Alfred Weber tette. Ő elismerte a haladást a civilizációban (alapban), a kultúrában (ahová a politikát és a társadalmat is sorolta), viszont nem ismerte el ezt a haladást a művészetben. Azonban az alap és a felépítmény haladásában mutatkozó eltérés még nem bizonyítja azt, hogy a művészet a történelmen kívül vagy fölötte áll.

Mindez azt a következtetést kínálja, hogy a termelőerők és a fölépítmény egyenlőtlen fejlődése a művészet történelmi fejlődésében diszkontinuitás formájában mutatkozik. Ha azonban abszolutizálnánk ezt a jelenséget, akkor a kategóriák felcserélt struktúrája, sok művészettörténettel egyetemben, arra a téves következtetésre csábíthatna, hogy a primitív, az egzotikus vagy általában az Európán kívüli művészet csupán bevezetés a klasszikus görög művészetbe. Ám a hellén művészetet megelőző indiai, kínai, egyiptomi, asszír, babiloni stb. művészet semmiféleképpen sem a hellén művészet felé irányul, hanem egészen más utakon és más célok felé halad.

A művészetek és a termelőerők fejlődésének különbözőségéből kiindulva, néha túlságosan is erős formulációkhoz jutunk, s így a *haladás viszonylagos tagadásához* is. Maga Bloch odáig megy, hogy azt mondja, a haladásnak ez a tagadása némely területeken még mindig haladóbb a mindenáron való haladás — a „teljes gözzel előre!” — gyarmatosító eszméjénél.

A haladás fogalma döntő módon belejátszik a „kultúrkörök” elmélet-konstrukcióiba is, amit *geografizmusnak* nevezhetünk. Úgyisintén amikor azt a tézist vizsgáljuk, hogy van-e még hely valamennyi mai kultúra harmóniájára. Ami eddig hiányzott a historiográfiából, nem volt más, mint túl kevés tér arra, hogy az úgynevezett európai körben elhelyezzük az Európán kívüli hatalmas történelmi anyagot. Bloch szerint, és itt alapjában véve egyezni kell vele, az ilyen felfogás a kultúra földrajzi köreinek és az úgynevezett ciklikus történelmi fejlődésnek reakciós elméleteihez vezet, aminek tipikus képviselői Oswald Spengler és Arnold Toynbee.

A fasizmusban a geografizmus egészen odáig megy, hogy a tér szót „geopolitikai” értelemben abszolutizálja, és ezzel az idő fogalmát tel-

jesen kiszorítja. Ez nem vélelén. Spengler és Toynbee ezeknek a párhuzamos kultúrköröknek a felállításával egyenesen tagadja a *történelem egységes célját*, amely folyamatosságában az egész történelmi anyagot egy összefüggő egészbe fogja. Ha pedig a geografizmus még tovább megy, akkor biologizmussá válik, sőt fajgyűlöletté. Tagadva a *történelmiség* sajátosságát, kritikátlan analógiát teremt az élőlények biológiai fejlődésével. A kultúrák „három stádiumának elmélete ahhoz az abszurd következtetéshez vezet, hogy minden kultúrában a fiatalos ívelést és az érett stabilitást okvetlenül dekadencia a végső megsemmisülés követi” (vö. Spengler: *Nyugat pusztulása*). Még csak egy lépés, és máris itt vagyunk a fajelméletnél, a „Herrenvolk” és a „Lebensraum” örületeivel, — íme, hová vezet a geografizmus!

Minden geografizmus tulajdonképpen a tér kategóriájának egy meghatározott felfogásán alapszik. Azonban a tér kategóriájából, ha megszabadítjuk a geografizmus éleitől, egészen ellenkező következtetést vonhatunk le. Ha ugyanis elfogadjuk a *kultúrák heterogén voltát*, amin a geografizmus inszisztál, akkor fölvetődik a kérdés, nem lehetne-e egy ennyre processzuálisan felfogott történelmen belül megengedni néhány egyidejű történelmi eseménysor koegzisztenciáját, mint például a klasszikus eposz cselekményénél.

Nem vitás, hogy az univerzális-történelmi bemutatás ilyenfajta topológiája nehezebb, mint az egyszerű periodizálás, mert az ilyen világ-történelmi igényű topologizálás egyfajta idő-multiverzumot kíván meg. Az ilyen kultúra-multiverzum jele, hogy a Humánumot — ahogy Bloch nevezi, az osztály nélküli társadalmat — mág nem találták meg, de mindenhol vágyakozva kísérleteznek és nyomoznak utána. Sok sikeres, kevésbé sikeres, sőt sikertelen út vezet hozzá — „tudniillik egy toleráns, utópista-toleráns célpont felé”.

Ezek volnának Bloch bevezető témájának motívumai, és csak most jutunk el ezeknek kifejtéséhez, Bloch igazi kérdéseire.

Hogy a haladás fogalmát *filozófiaiilag* megalapozhassa, Bloch tudja, hogy előzetesen meg kell vizsgálnia az időnek mint a történelem dimenziójának lényegét. Ha a történelem lényege Marx filozófiájának tényleg központi témája, akkor Bloch jogosan következtet arra, hogy nincsen fontosabb filozófiai feladat az idő lényegének a kérdésénél. Konkrétan, ez a feladat csak a tradicionális idő-fogalom felbontásával és az *idő új fogalmának* megteremtésével oldható meg.

Ez a probléma a *történelmi idő elasztikus struktúrájának* kérdéseként vetődik fel, szemben *Riemann terével* a modern fizikában. Motívul Marxnak azt a kijelentését veszi (*A bér munka és a tőke* c. művéből), *hogy „az idő a történelem tere”*. Az idő csak azáltal van, hogy valami történik, és csak ott, ahol valami történik. Önmagában véve nincs idő, nincs egy irreleváns dimenzió, függetlenül a benne történő cseményektől. Az időről *mint* időről van itt szó, semmiképpen sem arról az időről, amit átélünk, hanem a valódi időről.

Az első időnem, amely mindennapi életünkben fölmerül, az ún. *óra-idő* (Uhrzeit). Ez az idő közömbös minden iránt, ami benne történik, csak a *kvantitatív történéseket* ismeri és jegyzi egyenlő időközökben, és minden, ami kvalitatív, kisiklik belőle. A minőségi megkülönbözte-

tésre nincs kategóriája, nem ér fel ahhoz, hogy bármiképp is ki tudná fejezni, mindenütt *egyenlő sűrűségű*.

Am ha már úgy gondolunk az időre, mint múltó órákra, amelyek az emberi életben a halált közelítik, láthatjuk, hogy az óra-idő nem alkalmas még valamilyen *időtendencia*, valamilyen véghez való közeledés kifejezésére sem. A klasszikus fizika ezzel a korlátlan és mindenhol egyforma idővel operál, sűrűségének koncentrációja nélkül. Ezzel szemben, az új fizika, a relativitás elmélete és a kvantummechanika elveti az ilyen időt mint használhatatlant az atomközi folyamatok rögzítésére.

Felvetődik a kérdés: mi hát az az *alapvető hiányossága* az órával mért, fizikai, mechanikus időnek? Miért nem alkalmas a történelmi folyamatok kifejezésére?

Míg a történelmi idő az egy pont felé *irányultság*, egyszerűség, megismételhetetlenség, körbe nem forgás tulajdonságával rendelkezik, mindez hiányzik az órával mért időből: a „*t*” egyszerűen a fizika egy mennyiségi-független variábilisa. Csupán a termodinamika második tétele, amely az entrópiáról, azaz a világmindenség hőhaláláról szól, olyan természetű, hogy nem lehet egyenlettel kifejezni, mert az nem egyenlet. Ámde Einstein, mindamellett, hogy bírálóknak vetette alá Newton abszolút terét és idejét, maga is kvantifikálja és matematizálja az időt, s a fizika tárgyaként jelentéktelen, irreleváns „természeti” tényező szerepére kárhóztatja. Ez kétségtelenül a „természeti folyamatok semleges médiumává” *degradálja* az időt. Az ilyen időfogalom *merev*, és teljességgel alkalmatlan a történelmi multiverzumnak, a történelem sajátosságos, sohasem visszafordítható irányultságának kifejezésére. Még az ismert Minkowski-féle tér-idő négydimenziós kontinuum, ahol az x_1, x_2 stb. pontoknak ismét csak a t_1, t_2 stb. merev idő-intervallumai felelnek meg, sem képes kifejezni a történelmi idő tendenciáját.

A történelmi idő ugyanis mindenekelőtt valamire *tendáló történés*. s a fizika a maga nyelvén, a legjobb akarattal sem tudja ezt kifejezni.

Ezzel szemben van egy, fizikailag nem merev térfogalom. A Riemann-féle tér *elasztikusan* van elképzelve, és metrikája is *variábilis*. A Riemann-féle metrikus térsík nincs egyszer s mindenkorra megadva, hanem kauzálisan függ az anyagtól és annak egyenlőtlen térbeli eloszlásától.

Nagyobb anyagtelítettségnek intenzívebb metrika felel meg. Ezáltal a tér az *anyag elosztásának funkciója lesz*: objektíve, az anyag egyenlőtlen elosztása és mozgása a világegyetemben, egy variábilis, nem-euklideszi dinamikus metrikát is feltételez. Annál is inkább, mondja Bloch, szükséges az analógia a *történelmi anyagnak a történelemben való egyenlőtlen elosztását* illetően. (Megengedhető egy ilyen analógia, és ha igen, egyáltalán hogyan lehetséges, ezt Bloch sehol sem veti fel. Ő ezt az analógiát egyszerűen úgy veszi, mint olyasmit, amit eleve fel kell tételnie. És mégis felvetődik a kérdés: vajon egy ilyen analógia a tér és az idő, a történelem és a természet között nem álcázott *naturalizmus-e?*)

A történelmi időt rugalmasnak kell elképzelnünk, görbének és cikcakkos rajzúnak, mert kronológiailag *jelentéktelen* időszakokban tar-

talmi és minőségi szempontból *mérhetetlenül* több minden történhet, mint egész századokban. Például 1789-től 1793-ig Franciaországban, vagy 1917-től 1921-ig Oroszországban, vagy nálunk 1941-től 1945-ig *határtalanul* több történet, mint egész sor történelmileg „üres” században. Ezekben az időkben a történelmi anyag telítettsége a legmagasabb intenzitást érte el, és ekkor a történelem *értelme* is a legnagyobb mértékben van jelen.

Ebből látható, hogy a történelem különböző időszakainak saját metrikájuk és sajátosságos idejük van. Ehhez hasonlót tapasztalunk a művészetben is. Vegyük például a zenét. Láthatjuk, hogy pl. a fuga ideje közömbös, a szonátáé viszont feszült; vagy a költészet terén: az eposz ideje terjedelmes, a drámáé tömör. Ilyenformán minden kultúrának megfelelő ideje van, s ugyanígy a mítoszoknak is. Izrael, az ószövettség tanúsága szerint, a világ teremtésétől számolja az időt, a hellének a trójai háborútól kezdték időszámításukat és az olimpiai játékok szerint számolták. A mohamedánok ideje Mohamed Mekkából Medinába való szökésével kezdődik, a keresztényeké pedig Jézus születésétől: most az „új idő” 1960. éve van!

Mit mutat ez?

Azt, hogy minden történelmi időszámítás alapja egy megelőző *korszak*, egy korszakra szóló esemény, egyetlenegy, *egyedülálló esemény*, valami, ami nincs kronológiailag meghatározva, hanem tőle, mint az idő abszolút kezdetétől, kezdik számítani az időt, rá támaszkodva és rá alapozva minden lehetséges időszámítást. Létezik tehát egy idő-*Kairós*, történelemmel kitöltött és történésektől üres idők Kairósa

Ezzel szemben, a pusztá kronológia megmerevedik és kimerül a végtelen „most”-ok egymásutániságában, örökké ugyanannak az ismétlésében, és így felfedi azt a struktúrát, amit Hegel „rossz végtelennek” nevez. Ezzel magyarázható az a körülmény is, hogy a technika a termelőerők, a gazdaság, a kultúra és a művészet haladását semmiféleképpen sem lehet egy nevezőre hozni, éppen azért, mert az idő e területek mindegyikénél más-más dimenziójú. E szférák különbségei az idő dimenzióinak a jelen. a múlt és a jövő viszonyának *heterogén* struktúráján alapulnak.

A nem homogén, hanem heterogén idő ilyen dinamikus koncepciója a haladás különböző formáit engedi meg a technikában, a művészetben, a természetben. Mégis, minden sajátosság és variabilitás ellenére, mindig jelen van a célhoz irányultság tendenciája, az egység a különbözőségben. A történelmi fejlődés egész egysége azonban nem a lineáris idő, hanem *a differenciált és föderatív haladás téziséhez vezet*. Ebből Bloch joggal vonja le azt a következtetést, hogy az idő a történelmi események „funkciója”. Ez a Riemann-féle variábilis történelmi metrika csakis a történelmi eseményeken keresztül, s nem azokon kívül nyilvánulhat meg.

Futólag, Bloch bíráltnak veti alá s a történelemellenes álláspont mintapéldájának bélyegzi a Nicolai Hartmann „Természetfilozófiájában” (1950) kifejtett ontológia statikus és természettudományos időfogalmát. Hartmann ugyanis úgy véli, hogy az idő mint dimenzió *irreleváns* a benne elhelyezkedő történések extenziója iránt, tehát egy-

aránt lehet a telített és üres idők világa. Úgy érezzük, Bloch joggal nevezi reakciónak ezt a felfogást.

Következésképp, a rugalmas történelmi idő koncepciója alapján a történelmi haladás sem követ homogén időrendet, hanem egymás közt koordinált, szubordinált és szuperordinált, semmiképpen sem egyazon dimenzióban fekvő időszinteken megy végbe.

Főbb vonalakban egyezhetünk Blochhal. Most azonban felvetődik az a kérdés, ami felé Bloch egész értekezése, a haladás fogalmának egész blochi értelmezése törekszik, amiben lényeges „újdonsága” rejlik. Bloch szerint ugyanis az eddigiekből kitetszik, hogy a történelmi és a természeti idő nem egyforma sűrűségű. Ez a csattanója a fentiekben kifejtett gondolatának. Bloch joggal kérdezi, hogy azt az időt, amelynek során a víz már száz- és százezer éve egyformán mossza ugyanazokat a sziklákat, egyforma hosszúnak és egyforma sűrűnek lehet-e tekinteni Oroszország egyetlenegy, 1917. évével?

— Semmi esetre sem! A történelmi idő összehasonlíthatatlanul nagyobb intenzitású, kvalitatív telítettségű, mint az extenzív-quantitatív természeti idő. Ezért annak a természetnek, amely a történelmet megelőzte, nincs semmilyen viszonya a jövőhöz. A planéták és a spirálkódók körforgása mindig egyforma, lenne minden múlt. *A puszta múlt a természet fundamentális időmódozataként jelentkezik.* Ebben hallgatólagosan Bloch egyezik Hegellel. A természet egyfajta elő-történelem (Vor-Geschichte).

Miben van hát Bloch újszerűsége?

Az eddigiek során a természetnek csak egy aspektusa volt előttünk: az a természet, amely csupán egy időbelileg homogén és merev, szegényes epizódus a gazdag emberi történelemben. De, a természet vajon csakugyan *puszta* előtörténet, a történelem előkészítője?

— *Van egy másik, új aspektus is: a természet nem puszta előtörténelem.* Ha csupán az emberi történelemnek ezt a priuszát látjuk benne, kérdezi Bloch, nem degradáltuk-e és fosztottuk meg lényegétől? Nem képtelenség-e azt mondani, hogy a természet is éppúgy elmúlt, mint a keresztes háborúk, és a legjobb esetben csupán ebben vagy abban a mulandóságban, valamilyen utólagos cselekményben él? Nincs-e az ember és az ember közötti viszony mellett éppúgy jelen az ember és a természet közötti viszony is? Egészen kiélezve, Bloch a következő módon radikalizálja kérdését: „Talán Homérosz napja nem süt le ránk is, mégpedig nem mint „kultúrörökség”, hanem éppen mint nap, szóval mint valami nem mulandó, amely egyáltalán nem vesz tudomást arról, hogy az emberi történelem állítólag antikválta volna?”

Az olyan felfogást tehát, amely a természetben csupán a történelem múltját látja, a jövő célja és módzatai nélkül, Bloch teljesen értelmetlennek és elfogadhatatlannak tartja. Ebben az „új aspektusban” a természet semmiképpen sem nélkülöz egy *sui generis* haladást, reális lehetőséget arra a *Legmélyebbre* is, amely láthatatlan ugyan, de mégis jelen van a mostaniban, amely a jelentől a legtávolabb áll és számára alig felfogható. Azt tehát, ami a történelem számára még teljesen hozzáférhetetlen és zárt, a természet már méhében hordja: „Homérosz napja miránk is süt”.

Más szavakkal, van egy *természeti haladás*, amelynek nem kell okvetlenül mindig történelmileg is megnyilatkoznia, valamilyen idősor, amely magát a történelmet is megelőzi a *Jövővel* való vemhességben. A bezárult múlton kívül van a természetnek egy „nyílt Holnap”-ja; a viszonylag szegény természeti idő mellett a történelemnek ezen az oldalán van egy jövőtől gazdag természeti idő is, a történelem *túloldalán*.

Bloch számára ezek egyaránt reális aspektusok. Az utóbbit egy „hajnalpírszerűség” „anticipált reális aspektusának” nevezi, és a goethei természetfelfogásra hivatkozik Newton elképzelésével szemben. A *poliritmika* egyaránt érvényes a természeti idő mindkét aspektusára. Ez utóbbi, a „hajnalpír” ideje, szoros kapcsolatban áll a kulturális-történelmi idő tartalmával és tendenciájával; ez a *humánus természeti idő*.

Bloch ebből messzemenő következtetést von le: a humanista antropológiának humanista kozmológián kell alapulnia, sőt, *nincs új antropológia új kozmológia nélkül!* A szabadság birodalma, a történelem értelme, a jövőbe vetett remény, — Blochnál mindez végül is nem az ember *történelmi tettéből* következik, hanem abból, hogy minden történelmi történés végül is kozmikus történésbe torkollik!

Nem fér kétség ahhoz, hogy a haladás fogalmának ilyen premiszáiból nem éppen várható következtetések vonhatók le: haladás a történelemben csupán a természet haladása folytán lehetséges! A humánusot — az osztály nélküli társadalmat — a humanizált emberiséget — a totális embert, mint a történelem *céltartalmát*, mint minden történés Eshatonját, a *természet kozmikus rendje* szavatolja, és semmi esetre sem csupán csak az ember történelmi tette. Ezért a jövőbe vetett remény a természetnek a történelem *utáni* jövőjébe vetett reménységen alapul — ez Bloch újdonságának utolsó konzekvenciája.

Mi pedig feltezzük a kérdést: mit is jelent tulajdonképpen mindez a marxizmus és a történelem marxista felfogása számára?

Először is, az következik, hogy maga a történelem is csak egy része a természet történetének, részvétel a totális természet történetében; másodsor, hogy lényege történelmen kívüli és történelem felett álló tényezőktől, azaz a természet valamilyen világfeletti rendjétől függ; harmadszor, hogy maga a Humánus mint végső cél, s az igazi szabadság mint a történelem célja, csupán a történelmen kívüli Natura történéseinek korlátozott történelmi kerete.

Ami pedig Bloch variábilis metrikáját és azt a kitételét illeti, hogy minden olyan történelemfelfogás reakciós, amely a világ történésének mozgását Nyugatra, azaz Európára összpontosítja, — bennünk egy lényeges ellenkérdést indít el: ha ugyanis elsősorban Hegelre gondolunk, aki szerint a világtörténelem a keresztény-germán világ felé törekszik és lényegében vele be is fejeződik, akkor ebből az következik, hogy előtte volt történelem és utána többé nincs. De mit gondoljunk Marxszal kapcsolatban? Hiszen ő állandóan hangsúlyozza, hogy az ázsiai, rabszolgatartó, feudális, kapitalista termelési módot egy-egy korszakban progresszív társadalmi-gazdasági formációnak kell tekinteni (vö. előző *A politikai gazdaságtan bírálatához*). Hogy milyen az

ázsiai termelési mód, Marx sehol sem mondja el, de annyi bizonyos, hogy az egész emberi történelmet, tehát nemcsak az európai történelmet, hanem az Európán kívüli történelmi területeket is csak annyiban látta történelminek, amennyiben a kapitalizmus, és még tovább a kommunizmus felé, mint — mondhatnánk — egy olyan egységes transzcendentális horizont felé vezet, ahonnan az egész világ történelme egyáltalán betekinthesz. Így tehát, az Európán kívüli területek beleintegrálása az európaiba — a polgári világ Marxnál lépcsőfok az Új felé, és az elidegenedés legmagasabb foka — a történelmi fordulatok szükségszerű előfeltétele.

A döntő kérdés azonban az, hogy egy ilyen felfogást, amilyen Bloché, ki lehet-e egyeztetni a saját korábbi intenciójával, a konkrét-utópista Remény igazolásával? Vajon a forradalom, mint az elidegenedésből az ember Honába való megtérés kezdete, még történelmi határozat és kockázat-e, vagy pusztán egy természetes szükséglet végrehajtása? Mire való egy ilyen vállalkozás, ha a Humánomot már szavatolja a természet sorsszerű célja? Talán fölösleges is?

Ezek a gondolati motívumok valami korábbról ismertre emlékeztetnek. Úgy rémlik, Bloch ez utóbbi meditációival letért előbb megrajzolt útjáról, és hasonló lépést tett, mint a mai nyugati filozófia. Olyasmit, mint ami Heidegger bölcséletének első és második fázisát megkülönbözteti. Az első fázisban ugyanis (*Lét és idő*, 1927) Heidegger az egész fundamentális ontológiát az „ittlét eltökéltségének” egzisztenciájára (Enstschlossenheit des Daseins) alapozza, míg második fázisában (*Levél a humanizmusról*, 1947) minden reményét csak a „lét végzetébe” helyezi (Geschick des Seins).

Hasonló történet Blochnál is. Míg az utópista felülemelkedés a jelenen, a konkrét remény a fordulatban, mint a *történelmi tett* alapjában, a „Remény Elvének” központi kérdése e bölcsélet utolsó fázisában elhagyja a történelmet, mint a „legmélyebbtől” folytatott harc csataterét, s a történelmet beleilleszti az abszolút Természet növekvő egészébe, amely magába foglalja a történelem lényegét és mint az Eshaton hona, magával hozza a teljes Humánomot. *A történelem lényegét és értelmét többé nem önnön harca, hanem valami más határozza meg!* De mi az a más, ha többé nem időbeli s éppen ezért történelmi?

Ezzel a „fordulattal” Marx történelmi gondolata, a Schelling-féle gnosztikus spekulációk síkjára tevődik át, és lényegében elhagyja a filozófiai területét. Gondolati tett helyett Bloch megadja magát a sorsnak, s egy deifikált Natura folyásában bízik, mert az egész értelmet átveti egy célszerűség domenjébe, amely előre rendeli az eseményeket, s amely minden történelmi és emberi vonatkozás túlsó oldalán van. Az elérhetetlen holnaptól elfelejti a jelent, a tudatos határozás abdikációját hajtja végre, a Humánomot egy örökös Még-nem és sohasem megvalósítható utópia holnapjába hiposztazálja, a történelmi világ túlsó oldalán, s ezáltal maga a haladás is *a lineáris végtelenbe fut!* Ez lehet, hogy nem kívánatos, de végül is egyedül logikus következtetés: Bloch elmékedése mögül mindig egy bizonyos rezignáltság érezhető.

Az alkotó marxista filozófia nem nyugodhat bele a haladás ilyen fogalmába. Ha figyelembe vesszük a nagy európai és különösen az újkori történelemfilozófia hagyományait, beleértve Hegelt is, s azt a klasszikus arisztotelészi idő-felfogást, amely az időt a „most” pontjainak végtelen sorában látja. Marx már csak azért is filozófiai forradalmár, mert ezt elsőnek vonta radikálisan kétségbe és megrajzolta a *történelem lényegébe* való új gondolati behatolás látókörét.

Hegelből kiindulva, Marx is úgy fogja fel a történelmet, mint *ön-elidegenedést*, amely azonban sohasem szűnik meg teljesen, történelmileg sohasem zárul le, legkevésbé saját önfelismerése által, valamilyen filozófiai fogalomban. Marx szembekerülése Hegellel és a filozófiával mint olyannal, abban látszik, hogy *az időt* többé nem úgy említi, mint a múlt és a jövő egységét az állandó jelenlétben, a történelem zárt körének örök jelenében, amely állandóan visszatér kezdetéhez, és amelyben a kezdet és a vég legalább dialektikusan azonosak. A történelmi lényeg időstruktúrája lényeges *nyíltságot* és befejezetlenséget hoz magával, s így az adott kategóriákban csak *még-nem-létként* lehetne fikszírozni. A jövő idődimenziójának elsőbbsége a történelmi idő múltja és a jelene felett megfelel a *lehetőség elsőbbségének a valóság felett*. Ha ezt modális meghatározókkal fejezzük ki, akkor a történelmi lényeg jövőjének elsőbbsége onnan ered, hogy a történelmi lehetőség *szükségzerűbb* mindenfajta más meglevő valóságnál vagy a valóságos jelennél. Ez adja a történelemnek az előrehaladás tulajdonságát, a haladást valami felé, ami *lényegében* mindenkor jelen volt, de sohasem jelenlegi és tárgyi valóságában, ami nincs és nem is lesz soha aktuálisan, *teljesen* elérhető: a totális, magára ébredt Homo humanus felé!

A történelem keltezett — lineáris, *látszólagos* kezdete a történelem előtti korra esik, a neander-völgyi, Cro-Magnon-i ember korára, mégis, a történelem *igazi* kezdete a valódi végét jelzi, mert a jövő szerint minden lehető múlt és jelen *már* megtörtént és történik, s e nyílt „kör” kezdete és befejezése sohasem találkozik és zárul be teljesen, hanem a lényeges nyíltságban *különböző marad*. Éppen ezért tud a történelem *történni*, befejezésétől a kezdete felé folyni, minden kronologikus és fizikai idővel ellentétben, ami a dühöngésig irritálja és kétségbeesésbe kergeti az egészséges agyat. A történelem célja ezzel semmiképpen sincs eleve meghatározva, mint Hegelnél, hanem nyílt *törekvés* marad a teljesen soha meg nem valósítható szabadság birodalmának elnyerésére, örökös harc az Új nyílt mezején.

De mi van akkor az „elidegenedés végével” vagy az „elidegenedés levetkőzésével”, amit úgy képzelnek el, mint visszatérést az idegenből a szülőföldre?

Ez a folyamat nem mehet végbe az elidegenedés megkerülésével, mint valami önálló korszak vagy valamilyen, utána következő paracicsomi állapot, hanem már mindenkor meg is történt: *magán az elidegenedésen át tör magának utat és tér vissza belőle „haza”, a szülőföldre! A forradalom a történelem megfordítója!*

Tehát a történelem mint az ember *tényleges felszabadulásának* haladása, a szabadság cselekvő aktualizálása, nem hasonlít a Hegel-féle,

csak a filozófiától ajándékba kapott „szabadságtudat haladásának” bezárt, szisztematizált köréhez, de még kevésbé valami „ettől eddig” lineáris haladás, mintha dátumszerűen meg lehetne határozni, hogy meddig tart az elidegenedés és hol kezdődik a szülőföld! Az egyik csupán a másik *által* és a másikban történhet, úgyhogy sohasem esnek egybe teljesen, és sohasem azonosulnak egymással, mert minden abszolút a történelem végét jelenti.

Ha tehát nemcsak fecsegünk az elidegenedés marxi fogalmáról, hanem végig is gondoljuk, akkor a *történelem igazi haladása ugyanakkor lényegi visszafejlődését is jelöli*, bármennyire is paradoxonnak tűnik előttünk, és bármennyire is elút a többség mindennapi elidegenedett felfogásaitól, vagy egyszer és mindenkorra az egész elidegenedés elméletének befellegzett!

Csak ezért lehet minden *jelen* az Újért, az Ismeretlenért, a Legmélyebbért, a Legmesszebbért folytatott harc csatatere, s ugyanakkor implicite megtalálható minden, legrégebb múltban, és akár mennyire is elidegenedett jelenben. Rejtélyesek az Új útjai. Ha nyomon akarjuk követni, akkor meg kell sejteni és fel kell kutatni mindenhol jelenlevő nyomdokait. Rajtunk áll, hogy megtaláljuk és mindenkorra elhatározzuk, *miért* és hol kell cselekednünk a történelmi szituáció bármelyik pillanatában.

A mi „modern korunkban” azonban *minden elkötelezett filozófiára* állandóan két végtelen veszély leselkedik. Egyfelől a Sartre-féle *mindenáron való angazsáltság fetiszizálása*, és másfelől a *végzet Heidegger-féle passzív elfogadása és a fordulat passzív várása*. Úgy látszik, Blochot ez az utóbbi kerítette hatalmába. Ha átgondolta volna a marxi „Praxis” fogalmát, akkor nem kellene annyit ingadoznia a vak aktivizmus és passzivizmus között, és még kevésbé sóvárogna fizikális analógiáért a történelem lényegének meghatározása közben. Az ilyen analógiák egy rezignált naturalizmushoz vezetnek, amely letériti annak a problematikának a szintjéről, amelyet eredetileg ő maga exponált.

De hogyan is állunk a történelem *céljával* és *értelmével*?

Marx véleménye szerint ez a jövő felé való törekvés *conditio sine qua non*-ja. Saját történelmi létét alakítva, a lét egészét termelve ki történelmi világgá, az ember szüntelenül újratermeli a világ történelmi „értelmét” is mint saját fönmaradásának értelmét. Ezeknek az elemeknek az egysége képezi a *történelmi szerkezet egészét*. Ha csak egy elem is hiányzik, vagy ha valamilyen módon kiesik ebből a szerkezetből, akkor maga a szerkezet is *szétesik*, és ezzel megszűnik maga a történelem is. Az ember eltűnésével visszavonhatatlanul befejeződik minden „világ”, igazság és értelem, akármeddig is „létezne” még „természet” a Földön.

Bloch mindezt valahogy „elfelejtette”, amikor a Humánumot a történelemből a történelem fölötti Természetbe helyezte. Márpedig ha elvetjük a tényleges felszabadulás történelmi lehetőségét, ha feladjuk a reményt saját közreműködésünk lehetőségét illetően, a történelem egyetlen és legmagasabb értelmének kialakításában, amely csak *saját tetteink révén* létezhet, akkor végleg kapitulálunk az érthetetlen előtt,

és bele kell nyugodnunk tehetetlenségünkbe, hogy valaha is megsza-
badulhatunk minden érthetlentől és embertelentől önmagunkban
és körülöttünk. Nehéz elhinni azt, hogy Bloch önként távolodik el
Marx történelem-felfogásától. Honnan van akkor a történelem lényeg-
ének és értelmének valami rajta kívül álló közegbe való rezignált hi-
posztazálása?

Mindezek ellenére komolyan el kell gondolkodni Blochnak e gondo-
latváltása fölött. Mivel magyarázható, hogy elhagyja a történelmet
mint gondolkodásra egyedül méltó témát? Hová tűnt egy filozófiának
az a hősies optimizmusa, amiről minden feltételezhető volt, csak nem
a megbékélés az Elérhetetlennel? A szavaknak ezt a hangsúlyozottan
expresszionista varázslatát, amely mindig kész váratlan fordulatokra
és szokatlan metaforákra, ezt a szenvedélyes keresését egy nagy gondo-
lat megfelelő kifejezésének, az ősi Új fáradhatatlan kihangsúlyozá-
sát — holnapjaink megfélemlíthetetlen víziójának ezeket a nekünk
annyira intim és nosztalgikus leitmotívumait — végérvényesen elfoj-
taná az annyira óhajtott „most és itt”-nek egy elérhetetlen Soha-
sem-be való elégikus transzcendálása? A forradalmi reménynek ez a
prófétája végleg kimerült volna?

Valami halvány, alig észrevehető jelt sejtethünk ki esetleg e leg-
utolsó írás hangsúlyozottan ezópusi stílusából és nyelvéből. A kelet-
kezés helyének és idejének adott engedmény eddig még sehol sem
volt ennyire szembetűnő, mint a haladásról írt értekezés egyes szaka-
szaiban.

Az alapgondolat ugyan nem árnyékolta be, mert az már magában
véve is elég borús volt. A „docta spes”, magányos szószólójára ha-
gyatva, „most és itt” egy pillanatra elfáradt. Akármilyen nagy gondo-
lkodó is valaki, mégiscsak ember. Olykor úgy érezzük, hogy „Ho-
mérosz napjának” a felidézése talán az egyetlen lehetséges kiút volt
abból a technicizmusból, pragmatizmusból és bürokratizmusból, amely
éveken át fojtogatta Bloch gondolatait, hogy végül arra kényszerítse,
hogy formálisan is elhallgason. Hogy az irónia még nagyobb legyen,
ez is egyfajta haladás érdekében történt!

F. K. fordítása

VITA MÖLLERREL VELENCÉBEN

Vukovics Géza

Ostobák eszéről, jobb, ha lemondtok!
Okosság gyermeke, tedd a bolondot
tovább is bolonddá, ez itt a rend.

(A Nagy-Kophta dala)

Gyakran meg akarok állni egy hosszabb lélegzetű pillanatra, hogy átgondoljam: valójában mi is történik velem; el szeretnék mélyülni egy-egy átlényegítő érzésben, de az élet hajt tovább. Az ihletettebb percek is meddón elillannak, a felismerés majd sohasem válik ismeretté. Ezt a szellemi erőfeszítést legtöbbször a művészekre bízom. Ha azonban minden önálló szellemi erőfeszítésről lemondok, érzem, meg-rövidülök: élményben részesülök, de egyéni érzelmeim érvényesülése nélkül. Teszem föl, színész vagyok, a nagy indulatú velencei mórt személyesítem meg. Esztétikai kategóriájú élmény, hogy engedelmesskedem Shakespeare nagyszerű intuíciójának, s végrehajtom zseniális utasításait, de néha, új erkölcsi normákat felkínáló korom jótékony vagy közömbösítő hatására, érzelmeim azt parancsolnák: Ne fojtsd meg Desdemonát, legyints egyet, s menj aludni. Megegne az is, hogy Hamlet szerepében sem tépelődnék ennyit, hanem élnék a magas rangom adta lehetőségekkel. Mi az, talán át akarja formálni a drámák drámáját? — hangzik a felháborodással párosult ellenvetés. Na és, hát Shakespeare nem forgatta ki a keze ügyébe kerülő közismert témákat?

Persze, más lapra tartozik, hogy önkényem megnyeri-e mások tetzését, akiknek szent meggyőződésük, hogy a felkent művész a kitarulkozó képzeletnek a legtökéletesebb formát, a legígéretesebb célt ajándékozza. Aki álmatlansággal küzd, nagyon jól tudja, hogy az álomtalan, kábult képzelődés, megfelelő forma, azaz állapot — alvás — nélkül milyen nyomasztó, s lényegében semmi jóra sem vezet.

Örök hála tehát a művésznek, aki az élet jelentéktelen mozzanatait is felemelővé teszi, a kis drámákat is naggyá avatja; a széthulló valóságban felülemelkedő esszenciális valóságot teremtve: felbátorítja azokat, akik a széteső, színtelen hétköznapi életet nyűgnek, semmitmondónak tekintik.

Az író (művész) és a műalkotás viszonyát vizsgálva talán rájöhetünk a trükkre. A pozitivistáknak az íróból indulnak ki, a divatos francia „új kritika” művelői pedig megfordítják a sorrendet: a múltból kezdik a bravúros boncolgatást. A különféle formában megbúvó rejtett alaptémákat kutatják, melyek a műalkotás, az egész életmű egységét adják, ugyanakkor megvilágítják az alkotó természetét, módszerét.

Más elképzelésem támadt: nagyjából végigcsinálom azt, amit az író (művész) alkotás közben cselekedett. Az alkalmat az kínálta fel, hogy Velencében jártam. Olaszországi útja során egykor itt tartózkodott Möller német költő is — a továbbiakban csak M. Útjegyzeteinek velencei vonatkozású töredékeit vettem csak figyelembe. Ez lett szellemi bedekkerem. (Egyébként is, korunkban köztisztelőnek örvendenek az önálló határozást, leleményt pótoló különféle útikalauzok). A formális logika sugallata volt ez, mert már egy nagyobb lélegzetű (képzet-beli) kaland megismétlése, mondjuk egy nagyszabású véres csata rekonstruálása lehetetlen — tisztelet a kivételnek, a filmeseknek —, de egy hosszabb utazásból kiragadott alaposabb városnézés aránylag könnyen elvégezhető. Amikor aztán a könnyűnek látszó feladat megvalósítására került sor, kiderült, sem érdeklődésünk, sem ismereteink, sem türelmünk, sem meglátásaink nem azonosak, hogy a külső aktivitás hajszálpontosan megegyezzen, a belsőről nem is beszélve. De a megkezdett úton végig kellett haladnom, éppen M. szilárd elve jegyében: „Ha török, ha szakad, be kell végezni az elkezdett, még ha világosan kiderült is, hogy a vállalkozás nemcsak kényelmetlen, hanem felesleges és haszontalan!”

Már a „közös helyszínen” lebonyolított vizsgálódás legelején szétágazott a mintakép és a követő érvelése, indoka. Egyszerűsítve a tényállást; M. egyszerűen Itáliába menekült, az eszményített ókor művészi és politikai szabadságának nyomait kutatva, s módot keresve arra, hogy megőrizze önmagában kora ifjúságának álmait. Azért kelt útra, hogy levetkőzzön egy nyomasztó érzést, s hogy sajátos érzékelésének teljessége jegyében a hallottat a látottal egészítse ki. „Így volt hát megírva rólam a sors könyvében, hogy Brentából a lagúnákba befordulva, először pillantsam meg Velencét, s aztán hamarosan e sziget-város, e hód-köztársaság földjére lépjek. Így hát, hála Istennek, számomra Velence már nem pusztá szó, nem formátlan név, amely annyit aggasztott engem, az üres szavak halálos ellenségét.” Kissé tömörítve az ezer szálú indítékot: M. költőt is elkapta a délre vágyódás láza, ez az ősi germán betegség, mely már évszázadokkal azelőtt Velencébe hajtotta az északi művészeket. Annak idején, ezeröttszáz elején Albert Dürer írta haza barátjának, Pirkheimernek Nürnbergbe: „Itt érzem jól magam, mert itt művésznek tartanak. Otthon mi más vagyok, mint mesterember.”

Tehát már az első lépésnél nem sikerült létrehozni az ellenőrző vállalkozás idő-hely-cselekmény-indíték négyes egységét. Legalább kettő, éspedig az idő meg az indíték semmiképpen sem egyezett. Vérmérsékletünk különbözött, a pedáns M. sorra járta az utcákat, szétárta a karját, csipőre tette a kezét, testmértékkel állapította meg egy-egy utca szélességét. És az elmélyülést szolgáló séta közben profán dolgokra vetemedett, megfelelő köztisztasági szabályzatot tervezett az utcán éktelenkedő, a csatornák vizében hánykolódó és illatozó szenny eltakarítására. Rá vallott ez a gyakorlatiasság, hisz otthon, hazájában még tűzoltó-szabályzat kidolgozását is vállalta a mindenféle közhivatali tisztség, költői munka meg tudományos kutatás mellett. Egyébként is, mivel meg kellett volna „ismételnem” M. lődői időtöltését, ahol órák hosszat tanulmányozta a kagylókat, a kis rákokat, a növényzetet, az ő feltételezett, a tárgyi valóságot szellemi kincsé avató intuíciója bennem ellenkező előjelet kapott. Ezeknek a kiszámíthatatlan, sajátos impulzusú kitérőknek megismérlésére vizsgáló-ellenőr szerepemben a legnagyobb önfegyelem árán sem kényszerítettem magam. Hovatovább az erőszakos utánzás megváltoztatta az egész alaphangulatot, ezért idéztem indulattal Rousseau-t: „A botanikát épp a tétlen és lusta magányosoknak teremtették: megfigyeléseikhez nem kell más felszerelés, csak egy kés meg egy nagyító lencse.” S már nem is azt próbáltam átélni, ami M.-ben lejátszódhatott, hanem egy csapásra szembefordultam vele, miután rájöttem, hogy számára a külvilág a gondolat fűtőanyaga, s csak azáltal, létezik, hogy gondolattá, élménnyé alakul.

Paolo Veronese képe előtt is órák hosszat álldogált.

Az éticsigák, a növényzet, a kövek csak néhány percre tudták lekötni figyelmem. Veronese képének huzamosabb nézése után pedig groteszk helyzetbe kerültem: az üres teremben a tehetetlenség arra akart rávenni, hogy bajuszt rajzoljak Veronese alakjainak.

„Milyen emelkedve tolul a római történelem felém. Minden kissé későn érkezik. Ő, miért nem volt egy okos angol apám, hogy ezt mind egyedül, egészen kellett és kell megszereznem és meghódítanom.” M. az újklasszikus gipszszobrok, rokokós cikornyák közeléből érkezett, hogy megismerje az ókor monumentális emlékeit, az olasz reneszánsz roppant mesterműveit. Mivel ez az érzése egészen távol állt tőlem, úgy találtam, sznob vágya volt, hogy hasonlítson az angol gentlemanekhez, akik nevelésének befejezése a Grand Tour volt, ami hosszabb olaszországi utat jelentett; s minden angol gentleman-jelölt obligát megfordult Velencében.

„Ha nem szánom rá magam mostani utamra, egyszerűen tönkremegyek: annyira túlértem már bennem a vágy, hogy szemtől szembe lássam végre ezeket a dolgokat, rajtam a történelmi tudás nem segít, amire sóvárogtam, egy karnyújtásnyira volt tőlem, de áthatolhatatlan falon túl.”

Elképesztő feltevés — itt már egészen kiestem szerepemből, s a követendő út helyett teljesen saját vágányomra siklottam —: M. harminchét éves fővel utazott Olaszországba, s úgy találta, hogy későn érkezett. Mi lett volna vele, ha úgy cselekszik, mint Gustav Aschenbach, a porosz Frigyes életéről szóló tiszta és hatalmas prózai epepeia

szerzője, akitől az oktatásügyi hatóság válogatott részleteket vett át az előírt iskolai olvasókönyvbe. Thomas Mann (talán) hasonló lelkületű hőse idős korában tette meg az áhított velencei utat, amikor már tudatában teljesen megcsontosodott a rend tisztelete, s a szellem és természet végletekig fokozott különállása jegyében megbomlott lelki egyensúlya, a legnagyobb szellemi és érzelmi rendetlenségbe süllyedt. Erre a hasonlatra már a káröröm és a rosszmájúság nyomta rá bélyegét, mivelhogy M. olyan területre lépett, amelyen követni alig lehetett, hisz egy Velencébe magával hozott külön világba vezetett. „Mikor ugyanis a Lido dúnáin, melyek a velencei lagúnákat az Adriai-tengertől elválasztják, gyakrabban sétálgattam, egy olyan szerencsésen hasadt juh-koponyát találtam, mely nekem nemcsak azt a nagy, általam régebben felismert igazságot bizonyította újra, hogy valamennyi koponyacsont átalakult gerinccsontokból keletkezett, hanem azt is szemem elé állította, hogy így változtak át belső alakatlan szerves anyagok a legmagasabb képződésű és fejlődésű, kifelé irányuló nemesedés során, a legkiválóbb érzék-eszközökké.” Erre a szétágazó érdeklődésre utalnak a Velencei epigrammák is, ezek a verses szentenciák.

„Oly mély rejtély hát, mi az Isten, az ember, az élet?
Nem! Csak tudni szabódsz; rejtelem így marad az.

Szakmád lesz a növénytan? az optika? Ej, mire jó ez?
Gyengéd szívrehatás, nem nemesebb tudomány?

Ah, gyöngéd szívek! Egy kontár is hatni tud arra.
Természet: tebeléd hassak, — elég nekem ez.”

Juh-koponyát sehogy sem találtam, hogy utánzó szerepemhez híven anatómiai megfigyeléseket tegyek, de egyéb ponton is nézeteltérés támadt köztünk. Talán ezért is, meg kicsit a tehetetlenségtől kényszerítve önérzetesen megállapítottam, hogy M. nem látott többet, mint amennyit észrevett. Mintha nem is létezne a világon más, csak művészi és természeti szépség. A művészetet nagyon is elszigetelten mutatta be, csak Palladio palotái meg Veronese képei érdekelték, elkerülte figyelmét a korai reneszánsz primitíveinek szűzies művészete. Itt is csak a rendet — igaz, az északinál szabadabb — rendet ismerte fel. Megcsodálta a nőket, s nem tett rájuk megjegyzést, mintha kedvence, Shakespeare a velencei mórról szóló drámájában nem írta volna le ezeket a sorokat: „Sok mindent lát a velencei ég” — a velencei asszonyok laza erkölcsére célozva. Shylockot, a velencei kalmárt sem kereste a Rialto-híd környékén s nem pirongatott rá példaképére, hogy drámájának köztársasági kormányzatú világában Portia tirádája királyra, jogarra, trónra hivatkozik.

Elindult a lavina, s nem tudtam megállítani. Megfigyelő, titokleső helyett méltatlanokodó bírálóvá, epés vitázóvá alakultam. Azt is számon kértem, amire M. álmában sem gondolt.

A Szent Lukács színházban igen jól szórakozott egy vígjátékon, és a rögtönzött álarcos darabról gyenge kritikus módjára emlékezett

meg. Megdicsérte Pantalonét, pár sorban elidőzött erényeinek méltatásánál. S minden állítólagos alaposága ellenére sem említette meg Pantalone pályafutását. Pedig elmondhatta volna, hogy a történelmi fordulatok miként hatnak a művészetre. Mondjuk, azáltal, hogy a színpadra penderítenek egy-egy jellegzetes alakot. Mert Pantalone gazdag velencei, majdnem mindig zsugori kereskedő. Beteges, csenevész emberke, sántít, meg nyögdéssel, prüszköl, köhög, szipákol, hasfájásra panaszkodik. A XVI. században a szatíra őt is kipellengérezte. Azt megelőzőleg, főleg a XII., XIII., XIV. században senkinek sem jutott eszébe, hogy vígjáték-figurává tegye a hódító, aranyat, hatalmat, dicsőséget szerző kereskedőt. Velence népe ekkortájt hasznát látta annak, hogy háza táján bonyolódott le Kelet és Nyugat kereskedelme. Kikötőiben horgonyoztak le a keleti fűszert, kínai selymet, fegyvert, olajat, rabszolgát szállító hajók. Itt cserélt gazdát Észak kelmeje, a csiszolt drágakő, az olasz kézműipar mindenféle terméke. Miután azonban a törökök elfoglalták Konstantinápolyt, megszakadt a levantei kereskedelem; a spanyolok felfedezték Amerikát, a portugálok megtalálták az Indiába vezető tengeri utat — s a velencei kereskedőnép dicsősége hanyatlani kezdett, pojáca lett belőle: Pantalone.

M. operát látott a Szent Mózés színházban (a színházak ugyanis a legközelebbi templom nevét viselik); szokványos bírálatot engedett meg magának. Ugyanakkor megfeledkezett arról, hogy Monteverdinak, az operairódalom első alakja emlékének hódoljon. Inkább felmászott a Szent Márk toronyba, hogy nézelődjön, mintsem hogy elmélkedjen a templomban, ahol Monteverdi hetente háromszor vezényelt. Azt sem tartotta említésre méltónak, hogy olyan színház, ahova pénzért bárki jegyet válthat, Velencében nyílt meg először. A San Cassiano színházban mutatták be 1637-ben először az első, mindenki által megnézhető zenés drámát, Monelli: *Andromede* című operáját.

A zene városában, ahol Veronese olyan képet festett, amelyen önmagát viola de gambával, Tizianót nagybögővel, Tintoretót brácsával ábrázolja, M. leginkább csak saját kedvtelésére gondol: gondolatokkal énekelgeti a híres Tasso-áriát, amelyet Rousseau Életem nyomorúságában vigaszai című posztumusz-kötetében két eltérő változatban is megörökített. Holdvilágnál hallgatta a hajósok énekét, s önfellettségében megfeledkezett, hogy ugyanaz a holdvilág és ugyanaz az ének ihlette meg Velence röthajú papját, Vivaldit, ki zenéjével a barokkból a rokokóba átívelő; különös álomvilágot teremtett, mely ünneplés és bánatos, szeszély és mámor hatja át, utazást és árnyékot, fátylak füstjét és tüztét, gondolák ringását érzékelteti.

Mind Ezek után jött a kötozködés, számonkérés: miért így látta, miért úgy gondolta. Bonyolódott az eset, a cél ez volt: kifürkészni az alkotó ihletett útját, de a feladat megvalósulása közben új helyzet adódott, amely az öncélú kritika sajátja; nem levezetés, nem az esztétikai koordináták közé való helyezés, hanem az alkotási szempontok kicserélése egy jobbnak képzelt (mesterséges) mérce szempontjaival. De hadd engedjem szóhoz M. költőt.

„A velencei mester szükségképpen mindent világosabban és derűsebben látott, mint más... Mikor csillogó napfényben a lagúnákon jártam, és elnéztem evezés közben a gondolák peremén könnyedén le-

begő, tarkaruhás gondolieré-ket, ahogy a halványzöld víztükör fölött kirajzolódnak a kék levegőben; ott állt előttem a velencei iskola legjobb, legüdébb képe. A napfény vakító villogással emelte ki a helyi színeket, s még az árnyékok is oly világosak voltak, hogy alkalomadtán fényeknek is beillettek volna.”

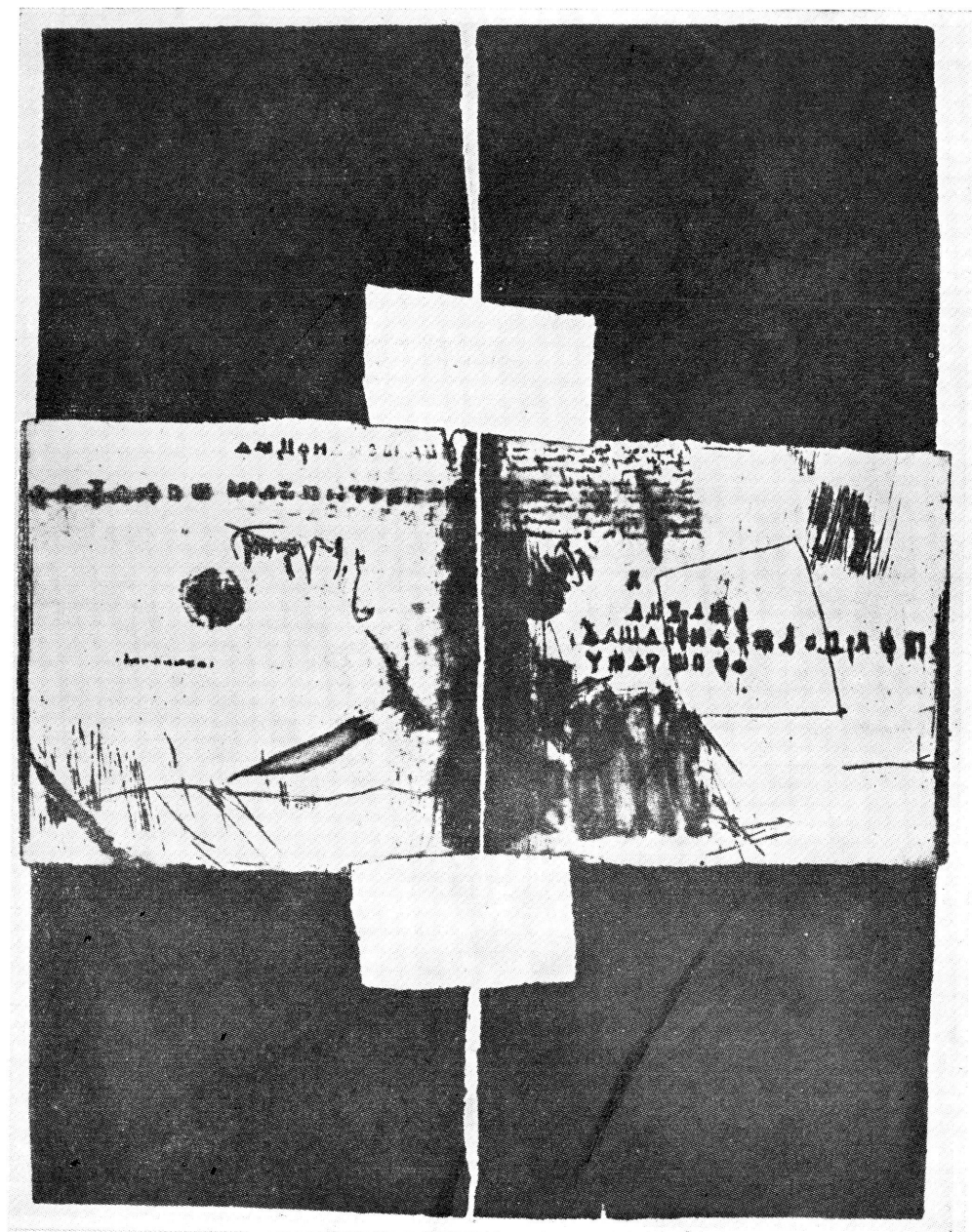
Ilyen klasszikus derűt látott csak a képeken, pedig Velence már Carpaccio, Veronese és Tiziano idejében sem kedvelte a töretlen napfényt és oldatlan árnyékokat. A Velencébe menekült szabad szájú Aretino, a publicisták őse, akiről M. szintén megfélekedezett, a velencei naplementét dicsőítette, sötétbe forduló árnyaival, s annyira felhevítette a sok tónusú látvány, hogy elragadtatásában felkiáltott: Oh, Tiziano, hol vagy most? Mi több, Aretino elítélte a napfény időszakát is, a nyarat, minden ragyogásával. Minek az olasznak a forróság, hisz ki tűrheti a velencei bolhák, poloskák, szúnyogok és legyek kellemetlen támadását a nyár egyéb bajai között! „Négy hasáb száraz fa, sült gesztenyével a tányéron és egy üveg borral az ember lába közt, megad minden mellékkörülményt ahhoz, hogy négy-öt órán át elcsevegjünk. Ezért szeressük a telet, a szerelmes társalgás tavaszát.”

Lám csak, odáig jutottam már, hogy tanúságtételre hívok másokat, azokat, akik állításomat alátámasztó érveket mondhatnak. Jó módszer ez, csak egy hibája van: mások, vagy épp ugyanazok a tanúk az ellenkezőt is állíthatják. De hadd kössek bele az apró részletekbe is. M. emlegeti a Bucintoro hajót is, „melynek célja, hogy vezetőit teljes fölségükben mutassa meg a népnek. Hiszen tudjuk: a nép nemcsak kalapját cicomázza fel örömet, hanem előljáróit is szereti pompában, parádében látni.”

Arról sem történiük említés, hogy a Bucintoro aranygályát, melyről a húsvéti ünnepen a dózse aranygyűrűt vetett a tengerbe Velence örök uralmának jelképe gyanánt 1797-ben francia katonák Napóleon parancsára felgyújtották — igaz dózse és kísérete nélkül —, de az istenadta nép örömujjongása közepette.

Vigyázzunk csak, itt már fennáll a veszély, hogy a szociológia hadszínterére viszem át a szócsatát; veszélyes terület ez, ezért inkább áthelyezem a tusát az egzakt tudományok hadszínterére. M. Velencében jegyzi fel: „Ezen az úton azt akarom: a szépművészetek nyugtassák meg lelkemet, erősen a szívembe véssem ezért képüket, s megőrzöm csendes élvezetre. De azután a kézművesek felé fordulok, ha visszatérek, kémiaiával és mennyiségtannal foglalkozom. Mert a szépek az ideje lejárt, napjaink csak a szükségletet és a szigorú szükségletet követelik.”

A mindenes M. tehát a világ harmóniáját kutatja; természetbúvár, ásványtan, anatómia foglalkoztatja itt is, a szépség hazájában. Hevesen támadja Newton színelméletét is, azt, hogy a fehér színű napfényben valamennyi tiszta spektrumszín megtalálható, a vöröstől az ibolyáig. Fellép a mértéktelenül boncolgató elemzés ellen, amely szétbont minden egységet. Azzal érvel, hogy senkinek sincs spektroszkópikusan iskolázott szeme, amely a keverék fényben észre tudná venni a rész-színeket. M. bármilyen erősen is hangsúlyozza ebben a kérdésben tudományos álláspontját, valójában nem egy sajátos fizikai elmélet ellen harcol, hanem általában a modern fizika módszere ellen.

JANEZ BERNIK

nyílás (rézkarc 1964)

Mindezek után már vérszemet kaptam, s alapvető célkitűzésemről megfélekedve, M. lelkes hívéből bírálójává váltam, arra az álláspontra jutva, hogy M. felületesen intézte el Velencét. Goldonit, az ügyvéd-íróat alig említi, nem méltatja hatalmas munkásságát, inkább tüzetesen leír egy nevenséges pert, amelynek a hercegi palota a színhelye. Nem azt keveslem, amit Velencéről elmondott, inkább azt hiányolom, amit elhallgatott. Ott ólalkodott a dózse palotájában és környékén, s nem szólt az ólomkamrákról, pedig ott raboskodott a neves nőcsábász, Casanova, aki bő lére eresztett emlékirataiban arra panaszkodott, hogy bolhák csípték, a szorongástól állandóan vizelt és megduzzadt aranyere.

Másról sem emlékezett meg, amiről pedig tudhatott (miért nem írt Velencéről egy tízkötetes könyvet, abba talán minden belefért volna). A Lidon, ahol az említett juh-csontot találta, két nagy pesszimista volt egyidőben, a szépséges Byron és a mogorva Schopenhauer. A két pesszimista nem vett tudomást egymásról, de M. se róluk. Poéta létére azt sem tudta, hogy nagy író ugyan nem élt Velencében, de régi és új írók minden jelentős művét ott adták ki, a XVI. században Dante 43 kiadványából 32 Velencében látott napvilágot, Petrarca 130 kiadványából meg 110 volt velencei.

Mindez rovására írható, nem is szólva arról, amiről sejtelve sem volt. (De mindezt azért talán megérezhette vagy megjövendölhette volna). Verdi a velencei Teatro la Feniceben — mint azt M. honfitársa, Werfel részletesen leírta — titokban megleste a hangversenyző Wagnert, és ez lett élete legjelentősebb fordulópontja, mely a legmagasabb csúcokra, Othello és Falstaff magaslataira lendítette. Wagner meg a velencei Vendramin palotában — Coducci-Lombardo klasszikus építményében — lehelte ki lelkét, jelezve, hogy — akárcsak M. — ő is délre vágyott, őt is csábította a lagúnák városa, s híveinek nagy szomorúságára, a „oigánynép” között halt meg.

Íme, a végső dőfés: Velence operettmese tárgya is lett. Johann Strauss, a keringőkirály megírta Egy éj Velencében c. népszerű művét, melynek lagúna-keringője, a régi keletű könnyű zeneirodalom egyik legbárgyúbb szövegét kínálja fel.

„Bei nacht sind Katzen ja grau,
Dann singen die zärtlich miau!”

S hogy teljes legyen a bunkós kivégzés: még ráolvashatom, azzal sem foglalkozott (foglalkozhatott), hogy a megcsodált Velence, ahol visszatért teremtkedve, ahol megtörtént a csoda és erőt merített arra, hogy még negyven valahány esztendőtt éljen egy olyan világban, amely már kora ifjúságában is oly képtelennek tűnt fel, tehát, hogy ez a különös város olyan mélyre süllyedt, olyan kiszolgáltatott lett, hogy a futuristák — igaz, sovinszta — nacionalista hangolású — kiáltványt adtak ki a múltos Velence ellen: Manifesto contra Venezia passapista, amelyben benne foglaltatik mindaz, ami a lassú pusztulásnak indult várost mai nap is jellemzi: „Megtagadjuk az idegenek, a hamisító régiségkereskedők Velencéjét, a sznobizmus és nemzetközi hitvány-ság vonzóerejét, a szerelmesek karavánjainak besüppedt ágát, a koz-

mopolita kurtizánok gyöngyökkel díszített fürdőkádját, a maradiság fő szennyos csatornáját. Velenceiek! Velenceiek! miért akartok továbbra is hűséges rabszolgái maradni a múltnak? Tudjuk, azzal a bölcs tevékenységgel vagytok elfoglalva, hogy a nagy szállodák társaságát gazdagítsátok... Szállodai inasok lettetek, kerítők, régiségkereskedők, csalók, avult képek másolói, utánzó és plagizáló festők." (A rossznyelvek szerint mindezen alig segít, sőt inkább csak sznobokat nevel a festészeti Biennale, a film-, zene- és drámafesztivál).

A Velencéről folytatott vitában látszólag bebizonyítottam, hogy M. hányavetin viszonyult a nagy hagyományú városhoz. Bármelyik más rutinos író vagy világotutató alaposabban, mélyenszántóbban megfogalmazta volna mondanivalóját, nem is szólva arról, hogy jóval többet látott volna. És erről az elképzelt íróról — remek kritikusi találmány — megállapíthatnám, hogy erőteljesebb, kifejezőbb, nagyobb, mint M. Közbeszól azonban Croce, aki megállapította, hogy például Shakespeare nem jelent haladást Dantéhoz képest. (Hasonló eredményre jutott Lukács is, a különösség esztétikai kategóriáját vizsgálva.) A művészetben tehát sem haladás, sem visszafejlődés nincs, csakis változások mennek végbe. Egészen más itt tehát a helyzet, mint a tudományok területén. Nyilvánvaló, hogy Einstein fizikája tökéletesebb, mint a newtoni fizika. De lehetetlen bebizonyítani, hogy Tolsztoj művészete magasabb rendű, mint Balzacé. Dante természettudományos elképzelései avatagok, naivak, az Isteni színjáték azonban...

Az időben közelebb álló tudományos elmélet fejlettebb, mint a régebbi, a művészetek történetében aligha van példa, hogy a megelőző korok nagy alkotóinak művei elavulnak. S hogy lassan visszazökkenjek a tárgyilagosságba — miután dolgavégezetlenül tértem vissza a zseni-kutató portyáról, s minden mulasztásomat M. ellen fordítottam — M. esetében sem állíthatom, hogy egy másik író velencei útírajza művészi síkon haladást jelent. Egyébként sem ez volt vizsgálatom tárgya, hanem az, hogy felújítsam egy alkotás létrejöttének külső körülményeit, hátha következtethetek a belső indítékokra. A rekonstrukció azonban arra vezetett rá, hogy a detektívregények íróinak minden adatkellékét előkerítettem az esemény lejátszására, de hiányzott az, ami egyébként a legügyesebben megszerkesztett detektívregényekben sem lehetőségre: a lelki indíték. Egyébként ugyanis a felhalmozott tények, mint valami óramű-szerkezet figurái, egyszerűen és mechanikusan lejátsszák az eleve megkonstruált játékot.

Megmaradt tehát a tény, hogy egy ilyen egyszerűnek látszó útírajz nyomán sem sikerült felfedni az alkotás teljességét. Az sem sokat számít, hogy a haditanács-elnök, építész főfelügyelő, kamarai elnök, költő, akadémiai igazgató, operák, balettek szövegírója, botanikus, nyelvész, biológus, matematikus, vegyész, fizikus sok társadalmi tetteinek, közéleti tevékenységének, tudományos kutatásainak történelmi érdekessége van csupán. Ez sem járhatja le M.-et. Mert, mint T. S. Eliot állítja róla: Tudományos állapontjai meghatározott módon megegyeznek költői alkotásaival, ha pedig ugyanaz az értelem kétféleképpen nyilatkozott meg, nem okos dolog elvetni, értelmetlennek nyilvánítani azt a tudományos meglátást, amelyet a költészetben ihletett gondolatnak fogadtunk el. Ugyanennek az elképzelésnek jegyében M. való-

ságos bölcs. Az igazi bölcs pedig ritkább jelenség, mint az igazi költő, itt meg egy személyben egyesül a kettő. Vagy talán szívesebben vetjük volna, ha annak idején — Itália meglátogatása előtt — egyik romantikus lelkületű hősének mintájára elpusztul, mint igazi költő, ahelyett, hogy megvalósításra vigye minden — tudományos — elképzelését is.

Az önéletrajzi önkifejlesztés és önkiteljesülés sajátos lélektani kapcsolatával állunk szemben. A velencei epizód egy hatalmas tömbbe épül be. Ezért nem lehet onnan kiragadni, elszigetelten vizsgálni, s netán elmarasztalni, noha a játékos boncolgatás látszólag az elmarasztalásra vezetett.

„Nála — írja róla Babits — nem az élet áll össze egy művé, hanem a művek sokasága áll össze az élet dokumentumává. Mindennek végső célja és értelme az élet. Kevés író van, akinek művei, életének ismerete híján, annyit veszítenének értelmükből, mint az övéi.”

Saját maga rendezgette élete adatait, minden félmondatát nyilván tartják, tanulmányok láttak napvilágot a kezében tartott tárgyakról is, mint például egyik szelencéjéről.

Velencében megkíséreltem a lehetetlent: megbontani ezt a teljeséget, csak egy nagy vallomás töredékét mérlegelni minden mástól elszigetelni s kikezdeni a gyengéit. A legendás Homérosz láthatatlan, testileg megfoghatatlan lénye is sugallta az ötletet a szerző leválasztására, mivelhogy a mű tökéletes lehet az alkotó úgyszólván teljes inkognitása ellenére is.

Az olasz szállodákban Möller néven bejegyzett német tudós-költőről azonban még nagy botlásai sem választhatók le. Ki tudja, meddig tart ez a csodás fenomén, a mű és szerző páratlan szimbiózisa. Talán érdemes volna esztétikai jellegű kísérletként felnevelni egy tehetséges valakit, aki semmit sem ismerne meg az életrazból, s csak a szociológia-pszichológia segédtudományokra épülő „új kritika” alapján a műből hámozná ki az író. Lehet, hogy egészen eredeti következtetéseket vonna le.

Mindenesetre, a disputa sikertelen maradt, jobban mondva kudarcral végződött. Möller utas velencei jegyzeteit — az alkotás rejtett útjainak kutatása jegyében — hiába próbáltam hiányosnak találni, az emberi-művészi tekintéllyel megtézetett összmű ellenem fordította saját fegyverem. Rájöttem, hogy még azt a rövid utat sem tudtam olyan intenzitással végigjárni, amelyet Möller német utas, csupán rövid velencei tartózkodása idején, térben és időben megtett. Mi több, nem vághattam el a gondolat titkos szárait sem, amelyek ezt a velencei tartózkodást összekötötték a többi művel. Rejtett szándékait, melyek megvalósulása nagyobb eredményt hozott, mint azt a velencei terepszemle mutatja, nem deríthettem ki. Úgy hiszem, más sem.

*

Ui. 1787. március 3-án a szentszéki osztrák követ titkos jelentést küldött Bécsbe, értesítve a mindenható, minden szellemi és testi megmozdulásra éberem ügyelő császári és királyi kancelláriát:

„Goethe úr több hónapig itt tartózkodott, igyekezett ismeretlen maradni, s ezért nevét Möllerre változtatta.

Titkáromat, akinek becsületességében bízhatom, megbízam, hogy visszatértekor, ami valószínűleg nemsokára bekövetkezik, vele közelebbi érintkezésbe lépjen, hogy képes legyen biztonsággal rajta tartani éber szemét magaviseletén s esetleges titkos szándékain.”

A HÁBORÚ ELŐTTI HÍD

Bori Imre

I.

Rossz sáfárai vagyunk múltunknak — állapíthatjuk meg a *Híd 1934—1941* (Fórum, 1964) című kötet kapcsán. Későn és szemérmes féltékenységgel szemezgetünk a múlt tarlóján. „Rossz az emlékezetünk”, előítéleteink fényében látjuk csak azt, ami örökségünk, a pozitivizmus olyan elemi követelményei nélkül, mint az anyag-feltárás, a leltározás — s az értékelés, amely e feltáró munka nélkül elképzelhetetlen.

Az elmúlt húsz esztendő során nemegyszer emlegettük a régi *Hídat*, legszebb haladó hagyományunkat, amelynek folytatásaként tartjuk számon mindazt, ami nálunk a felszabadulás óta történt a szellemi élet területén, anélkül azonban, hogy egyszer is megvizsgáltuk volna, mi is volt tulajdonképpen az a „rég *Híd*”, milyen értékeket termelt, milyen elveket képviselt, mi az, ami benne időtállóan bizonyult, s mi maradt meg belőle történelemnek, irodalomtörténetnek.

II.

Lezárt és körülhatárolt korszakról van tehát szó, amelynek kezdetinél, a harmincas évek elején ifjává érett nemzedék lázas útkeresése és elégedetlensége áll, végénél pedig az akasztófák, a Horthy-Magyarország véres terrorja, amely vérbe akarta fojtani azt a gondolatot, amelyet a *Híd* táplált fel, s képviselt a folyóiraton messze túlmutatóan.

Mi volt ennek a harmincas évek elején fellépő fiatalságnak, diáknak és egyetemistának, az a többlete, amely különbözővé tette mindazoktól a mozgalmaktól, amelyek a húszas-harmincas évek fordulóján helyet vívtak ki maguknak a jugoszláviai magyarság szellemi életében, s még inkább: amelyek ezt a szellemi életet megszülték és képviselték? Ha ezek el is fogadták a status quót, a várakozás álláspontjáról nem mondtak le, ideiglenesnek tartották társadalmi és az államiság kérdését érintő helyzetüket, azaz: jellegzetes „kisebbségi” politikát képviseltek, amelynek tengelyében csak a jugoszláviai magyarság vállalása állt (de ezt is megszorításokkal kell fogadnunk, hiszen ennek is csak egy rétegét, polgári, birtokos elemét tartották szemük előtt), szerencsétlenségnek tartották Jugoszlávia megalakulását, s ezzel azt is, hogy a Vajdaság területén élő magyarság kisebbség lett, s abban bíztak, hogy előbb vagy utóbb rossz álomnak bizonyul csupán, ami történt. Reagálásuk tehát jellegzetesen polgári szemléletből fakadt, mint ahogy a királyi Jugoszlávia nemzetiségi politikája is jellegzetesen polgári megnyilatkozás volt, annak is a türelmetlenebb, kezdetlegesebb válfaját képviselte.

A fiatalság már reál-politikus volt, az apák ködképei helyett az adottból indult ki — emlékezete nem az Osztrák—Magyar Monarchia vagy a forradalmak világát őrizte, hanem a társadalmi-gazdasági válságoknak azt a képét, amelyben felnőtt, és amelyben élt. Az ő „nem jól van így”-ük ebből következően egészen más tartalmat kapott, mint a kisebbség-többség relációiban mozgó nemzedéké: a hétköznapi élet, tanulmányaik kiszakították őket abból a bűvös körből, amely apáikat fogva tartotta, szellemi érintkezéseik sokkal szélesebb körűek voltak, a jugoszláv szellemi élettel is érintkeztek, s így „kisebbségi” voltuk csak egyik meghatározója lett létüknek, de nem uralkodott döntő módon szellemiségükben. Az apák jellegzetesen „vízszintes” szemlélete helyett az övék már függőleges, osztálytagozódású, amelynek bordázatát az egész világot megrendítő gazdasági válság, s ebből következően a maguk egzisztencia-problémái fedték fel és mutatták meg. Az élményeknek és problémáknak ebből adódó új vonásaival természetesen nehezen tudtak otthonra találni a vajdasági polgári sajtóban és irodalmi gócpontjaiban: a *Napló* és a *Reggeli Újság* körül, még akkor is, ha az ifjúság egyes képviselői fel-feltűnnek ezekben a szellemi, irodalmi mozgolódásokban. Az ellentétek, amelyek majd a harmincas évek során a differenciálódáshoz és a színvalláshoz is eljuttatják e mozgalmat, a kiindulási pontok különbözőségében már adva voltak, s ide kell visszatérni, ha annak a szemléletbeli tarkaságnak a gyökereit keressük, amelyet a jugoszláviai magyarság szellemi s vele politikai élete mutatott. Az elégedetlenség tudata járta át ezt a szellemet és ezt az életet, azonban a feleletek már nem voltak egyértelműek: a *Híd* volt a legtisztább és a legkevésbé félreérthető, a legrealisabb — az egyetlen helyes felelet a kor kérdéseire.

Az első évfolyamok a szándékok, a homályos rá-rátalálások időszakában jelentek meg, s kár, hogy az antológia szerkesztői függelékként nem tették közzé azokat a dokumentum-erejű program-nyi-

latkozatokat, amelyek a *Híd* s vele az ifjúsági mozgalom forrásvidékét jobban megvilágították volna. Ezek a programnyilatkozatok, éppen határozatlanságukban, általánosságaikban jellemezhetik az induló folyóirat bizonytalankodásait, s mutathatnak azokra az erőkre, amelyek hatottak a lapban működő fiatalságra. Az expresszionista stílusban megírt elvi állásfoglalások, még inkább a bennük hangoztatott általános humanista jelszavak mélyén azonban a „hídverés” egy új minősége is hangot kap: az expresszionizmus „embertestvérisége” talajt keres, konkretizálódni akar, és Jugoszlávia valóságos térbeli és időbeli koordinátái felé tájékozódik. A gondolatokat a pécsi emigráció aktivista szótárából vették, gondoljunk csak az első szám kiemelt nyilatkozatára: „Hidat verünk a keserű ma és az ígéretes holnap között tátongó szakadék felett, hogy elérjük a boldogabb jövőt. Hidat verünk a régi és az új kultúra, az idősebb és az ifjú nemzedék életfelfogása közé, mert meggyőződésünk szerint az ifjúságnak nem az a feladata, hogy romboló csákánnyal rohanjon mindannak, amit a régiek építettek, hanem az, hogy a munkát ésszel és erővel a saját és az eljövendő nemzedék igényei szerint folytassa. Hidat kívánunk építeni a magyar és a délszláv nép és kultúra közé, hogy a két nemzet műveltségi kapcsolatai még szorosabbakká váljanak. Hidat akarunk építeni a korok, életfelfogások, nemzetek — hidat ember és ember közé” (I. évf. 1. szám).

Ez a „nemzeteket összefogó” hídverés a részletezettebb okfejtésben már nem ennyire világos és egyértelmű. Az ifjúság „úttalanságát, tétova ösvénykeresését” emlegeti a bevezető, amely kitetszik nemcsak „a nagy, az egész társadalomra kiható kérdések megoldásánál, hanem a teljes egyéni ügyek vitelénél is”. A válság-hangulat lengi be ezeket a lapokat. Munkanélküliség, bizonytalanság, csüggedtség — olvashatjuk: „Mind súlyosabbá válnak a gazdasági viszonyok és a kenyértelenség egyre parancsolóbban sürget: gondolkozz, térj öntudatra! A világháború után nagyot változtak az idők. A magyar ifjúságnak kötelessége, hogy az új körülmények között elhelyezkedjék és reális felfogással készüljön az életre”.

A program a *Híd* őstét az *Őrtűz* című diáklapban jelölte meg: „Az ő munkája a *Híd*-ba megy át és a *Híd* szélesebb alapon, nagyobb felkészültséggel folytatja azt. Így egyik legfőbb feladata az, amit az *Őrtűz* vallott, hogy kiépítse a baráti és kultúrkapcsolatokat a délszláv és magyar ifjúság között. Eddig hiányzott az ifjúság tömegeivel az egymásra utaltság és a boldogabbnak kívánt jövő közös alakításának érzete”. A *Híd*-program legtermékenyebb mondatai a fentiek, ez a gondolat munkál legtovább a folyóiratban, és ez adta meg sajátos, a többi jugoszláviai kiadványoktól eltérő jellegét is, s ha a folyóirat „reális alapot” emleget, akkor ez a realitás a világ hétköznapi dolgai szemléléséből következett, amely az egymásra utaltságot, a népek közötti együttműködést a gyakorlatban szemlélte, nem pedig elméleti párlatokból szívta fel.

Feltűnő azonban, hogy a szervezkedő ifjúság aránylag későn jutott el odáig, hogy folyóiratát megindítsa. Kolozi Tibor a folyóirat II. évfolyamának 1. számában megjelentetett visszatekintésében (A mai

fiatal írónemzedék múltja és jelene) 1931-et jelöli meg az indulás esztendejeként, amikor is a Kis József szerkesztette első *Örtűz* megjelent. A *Híd* késése azonban nem elszigetelt jelenség — a jugoszláviai magyar irodalmi élet bontakozása is a lemaradás jegyeit viseli magán. Ennek okait ma még nehéz tisztán látni, s ebben a kérdésben szélesebb körű vizsgálódások nélkül nehéz lenne állást foglalni.

Bizonyos azonban, hogy a *Híd* körüli szervezkedés nem volt autochton mozgalom, hogy példaképeit exportálta, és a csehszlovákiai *Sarló*-mozgalom hatásaival is számolnunk kell, mind eszmei sikokon, mind pedig a folyóirat jellege kialakulásának terén. A *Sarló*-mozgalom már 1925-ben lapot kapott, 1931-ben pedig kongresszusát is megtartotta Pozsonyban, amelyre pl. a Csehszlovák Kommunista Párt is elküldte képviselőjét, Julius Fučík személyében, s olyan tartalmas munkáról számolhatott be a mozgalom, hogy kongresszusi anyagukat 189 oldalas könyvben jelentethették meg (*A Sarló jegyében*, Pozsony, 1932). A *Sarló*-program ihlető szerepe kétségtelen, s a „hid-gondolat” is több mint valószínű a csehszlovákiai Györy Dezső költeményében szólalt meg, a „Híd” címűben, amelyet a *Híd* az I. évfolyam első számában közöl is. S hogy mennyire foglalkoztatta a „hidásokat” a *Sarló* példamutatása, az is jelzi, hogy már az első számban értekezést olvashatunk arról, hogy „Induljanak el a vajdasági regös ifjak” (Donáth György cikke), és a *Sarló* hatásának kell azt is betudnunk, hogy a folyóirat első évfolyamaiban már az ún. „helyzettudatosító” jellegű írások vannak túlsúlyban a szépirodalommal szemben.

Az élet jelenségeivel szembeni racionális magatartás mélyén azonban a legkülönbébb eszmei áramlatok hatásai munkálnak, és nem lebecsülendők a Szabó Dezső-hatások a *Híd* faluval foglalkozó írásai-ban, Szentgyörgyi László pedig A jövő felé című írásában (I. évf. 2. szám) meg is jelöli azt a három író, akit eszményképnek tart: Ady Endrét, Móricz Zsigmondot és Szabó Dezsőt emlegeti a „vajdasági magyar fiatalság... korszerű népi missziójával” kapcsolatban. A *Híd* körül is népszerű az a gondolat, hogy az értelmiségnek vissza kell térnie a néphez: „Nem a falut kell a mi úri asztalunkhoz leültetnünk, hanem nekünk kell leülnünk a falusi ember asztalához. Ilyenkor el kell felejtenünk a nyugati kultúrát is” — írta a „vajdasági regös ifjakról” szóló cikkében Donáth György, abból indulva ki, hogy „napról napra mélyebb szakadék választja el az intelligenciát a néptől”. A *Sarló*-mozgalomról szóló egyik tanulmányban (Kovács Endre: „A Sarlós mozgalom és a magyar irodalom”) ezt olvashatjuk: „A népiességnek ez a kultusza több ponton érintkezik azzal a keleteurópai rajongással, melyet narodnyikizmusnak nevezünk. A szociális kérdés ekkor még vagy egyáltalán nem jut szóhoz, vagy csak nagyon halványan. Az érzelmi intonálás célja: a néptől elszakadóban levő fiatal értelmiséget visszavezetni a faluhoz”. Donáth György, aki a legszenvedélyesebb „narodnyik” a *Híd*-ban, a paraszt és a föld kapcsolatát „megfoghatatlan belső misztikus kapcsolatnak” tartja: „A földnek a csodálatos erejét, szinte isteni hivatását érzi a magyar paraszt, mert ösztönösen érzi, hogy minden ereje, értéke a földtől van”.

A fajiság s ezzel a fasiszta színezetű ideológiáknak más, a faj fogalmából kikövetkeztethető gondolatai tehát éppen úgy benne lappangnak ebben a faluszemléletben, mint ahogy a szociográfia tényfeltáró, tudósító s így angazsált műfajának a lehetősége is felmerül — attól függően szorulhat egyik vagy másik háttérbe, hogy az ifjúsági mozgalom milyen irányt vesz a kezdeti tapogatózó lépések után. A Híd kezdeti állapotát az első évfolyamok mutatják, amelyeknek az a vezéreszméjük, amit Tóth Bagi István fejtegetett a *Híd* 3. számában: „A lap cikkei semmi irányzatot nem képviseltek, csupán ismertető célt szolgáltak. A Híd nem állhat oda bírónak a jobb és baloldal nagy perében, mert okvetlenül elsepernék a hatalmas politikai eszmeáramlatok viharai — a Híd csak azt tarthatja szem előtt, hogy van egy emberi tömeg — a jugoszláviai magyar fiatalok erdője — amelynek műveltségi erői fejletlenek, felhasználatlanok, és ennek az ifjúságnak módot kell adni arra, hogy fejlődjék és erősödjék a nemzeti és általános emberi kultúrában” („A fiatalok közvéleményének kialakulása”).

Az irodalom, bár jeleztük, hogy a gondolatok legtöbbje irodalmi eredetű és a cikkek szókincse, pátosza mindvégig őrzi fogantatása szépirodalmi jegyeit, komolyabb szerepet már az első évfolyamokban sem játszott. „Nemcsak irodalmi lap akar lenni a Híd, — sőt az irodalom csupán másodrendű helyet kap benne . . .” Az erőknak és a célkitűzéseknak kapcsolata így határozta meg a *Híd* értekező jellegét, elméleti-publicisztikai vonalát — a közölt írások újságcikk terjedelme, népszerűsítő jellege éppen úgy jellemző, mint a cikkekben megpendített gondolatok.

A Híd „másodrendű”, ún. „irodalmi vonala” lényegében a sarlósok irodalmi felfogásával rokon jellegű irodalomnak kedvezett: dokumentáris irodalmat képviselt, „életkifejezést, amit felemelünk a világnézeti tudatosítás vonalára” („A Sarló Irodalmi Rezolúciója”). A *Híd* első évfolyamaiban az „életkifejezés”-re törekvő irodalom áll előtérben, az expresszionizmus kései hullámaként, márcsak a pátoszával és általánosító törekvéseivel — s a vele feleselő népies érdeklődés, folklorizmus, amelyet pl. a muzslai lakodalmas szövegek jeleznek.

III.

Egy kör, amely még nem találta irányát, egy ifjúság, amely nem akart avantgarde lenni — így jellemezhetnénk a *Hidat* indulásának esztendeiben, amikor az volt az iránya, hogy nem volt iránya, hanem összefogni próbálta azokat az akkor még lappangó törekvéseket, jobb- és baloldaliakat egyaránt, amelyek az elkövetkező években szint vallva mutatják majd meg igazi természetüket, visszhangjaként és hatásaként annak a világméretű társadalmi és ideológiai küzdelemnek, sokfrontos harcnak, amely a harmincas éveket jellemezte, a faszizmus előretörésével, s ebből kifolyólag azzal az egyetemes válsághangulattal, amelyet a *Híd*ban is észlelhetünk.

„A gazdasági-társadalmi fejlődés sajátos szakaszában élünk, amit röviden az általános válság korszakának nevezhetünk; ezek az álta-

lános válságok az egyes rendszerek átalakulásának idejére esnek s jellemző tulajdonságuk, hogy számos gazdasági-társadalmi tényező összességéből tevődnek össze...” — írta Keresztes Elek a *Híd* 1935-ös évfolyamában az intelligencia válsága kapcsán, felrajzolva azt a „két utat” is, amelyet az értelmiség (s ez vonatkozik a *Híd* körül gyülekezőkre is) e válság hatására megjárhat: „a szervezett munkásság irányában való sodródás” az egyik, a „helyfoglalás a fasiszta államok politikai alakulataiban” pedig a másik út. A *Híd* már 1935-ben mindinkább bal felé fordul, levetkezi „ifjúsági” jellegét, s amikor Pap Pál 1938-ban megjelenteti „Ár ellen” című cikkét, a *Híd* már határozott irányt vett, baloldali, a munkásmozgalom magyar nyelvű folyóirata.

A *Híd* szellemiségének a képlete így egyértelmű lett ugyan, annál bonyolultabbak lettek a feladatok, amelyekkel a folyóirat szembenézett, a világ, amelyben állást kellett foglalnia. Pap Pál programcikke nagy vonalakban megragadta annak a „politikának” legfőbb pontjait, amelyet a *Híd* képviselt, s legeggyértelműbben az ún. kisebbségi politikával szemben foglalt állást, mondván: „A mi vallott kötelességünk, munkánk és célunk népünk gazdasági, kulturális és társadalmi emelése, de mindenkor és mindenütt a szláv és egyéb itteni nemzetségekkel egyetértve. Minden nemzeti és faji gyűlöletet elvetünk...” Az írás költői lendülete, a benne fel-felbukkanó Ady-versek gondolatvilága azonban keveset mutat meg abból a konkrét problematikából, amellyel a *Hídnak* foglalkoznia kellett. Nemcsak osztályharcról volt szó, hanem az osztályharc sajátos körülményeiről is, amelynek hatására az osztálykérdések nemegyszer nemzeti és nemzetiségi kérdésekként vetődtek fel, s így egyszerre kellett osztálypolitikát is, nemzetiségi politikát is folytatni, egyszerre kellett kisebbségi kérdésekben állást foglalni, a háború és a béke kérdésében nyilatkozni, az alakuló egységfrontban munkálkodni az antifasiszta politika megerősítésén — hogy csak legkirívóbb eseteit említsük annak a kérdéskörnek, amelyre a *Hídnak* válaszolnia kellett.

Legnagyobb igénnyel Steinfeld Sándor foglalkozik ezekkel az eszmei kérdésekkel az 1939-ben írott cikksorozatában („Hozzászólás”). Ízeire szedi és megválaszolja azokat a „kisebbségi” kérdéseket, amelyek akkor annyira időszerűek voltak, a háború, a magyar revíziós politika, a fasiszálódás árnyékában: „... Két munkakör áll előttünk. Népünk belső szervezése és a többi itt élő nemzetekkel való baráti kapcsolatok és a közös fellépés megteremtése, kiépítése és elmélyítése. Ez a munka azután önmagából termelné ki nemcsak az eddig eldugott, elveszett tehetségeket, de a gazdasági megerősödést is és a szervezett érdekképviselateken keresztül az itt élő, egymásra utalt népeknek megadná azt a politikai súlyt, amely az államélet irányításában való arányos részvétel elengedhetetlen követelménye...” S a „déli-báb-politika” helyett az „egyedül lehetséges megoldást” is felkínálja: „a népek testvéri együttműködésére épített, népszabadságokon alapuló kulturális-gazdasági mozgalmat és politikát akarunk”. Ennek a szemléletnek a szellemében készült Aracki Mihajlo (Pap Pál) írása, a „Szerbek és a magyarok viszonya Vojvodinában” című is.

Ady Duna-gondolata ebben a szemléletben már konkrét helyzetre alkalmazottan jelenik meg, melynek útja mind a csehszlovákiai, mind pedig a romániai magyar szellemi életben a sorsközösség gondolatának kimunkálásához vezetett, s kovásza lett annak a politikának, amely már a két háború közötti időszakban az ún. kisebbségi kérdést nem nacionalista szempontok szerint értékelte, másfelől elhatárolta magát azoktól az alapjában véve jószándékú „Duna-tervektől” is, amelyek elvontan, jellegzetesen polgári szemléletmóddal nézve a kelet-európai népek sorsközösségének a kérdését, nem mulasztották el ennek „magyar” vonásait, hungaro-centrikus mozzanatait hangsúlyozni ki.

A sorsközösség-gondolat a *Híd* „Vajdaság-szemléletének” egyik fontos tétele volt: múltja, sok nemzetiségű volta egyaránt felvetette ezeket a kérdéseket. Amikor a *Híd*ban a „Vojvodina történetének vázlata” típusú, vagy a kuruckorral, a munkásmozgalom múltjával foglalkozó írások megjelennek, akkor azok lényegében ennek a szemléletnek a jegyében születtek meg. Ha az ún. „nemzeti” történetírás mesterségesen elválasztva, csak a magyarság vagy csak a szerbség történetét írta meg, a különbözőségeket hangsúlyozva, a *Híd* történetirodalma, ha egyáltalán lehet ezt a szót használni az alapjában publicisztikai igénnyel készült írásokkal kapcsolatban, a nép történetével foglalkozva az egymás mellett élés példáit mutatta meg, s az egymás ellen élés ellen harcolt. Csak sajnálnunk kell, hogy a *Híd* kezdeménye a felszabadulást követő esztendőkhöz sokkal kedvezőbb légkörben nem talált folytatásra. Meg kell még jegyeznünk, hogy a *Híd*-írások mindenekelőtt történetiségükkel tűnnek ki, példái történelmieket, míg a Kalangya, amely szintén foglalkozik a Duna-gondolat sorsközösség-elméletével, a kulturális, irodalmi mozzanatokat helyezte előtérbe.

IV.

A háború előtti *Híd* legizgalmasabb írásai közé szociográfiai tartoznak. Az elméleti írások között is voltak olyan cikkek, amelyek a munkássorssal foglalkoztak, nemegyszer enyhe doktrinérsséggel dolgozták fel, szinte évről évre a statisztikai adatokat. A szociográfiai jellegű írásoknak ugyanakkor az volt a feladatuk, hogy „élettel töltsék meg” a számokat és adatokat, a nyers valóságot mutatva fel dokumentálják, elsősorban a falusi dolgozók életét.

Ilyen törekvésekre már az első *Híd*-számokban is felfigyelhettünk, ám azokban még az értelmiség és a falu problematikája volt az uralkodó, s bennük volt a faluhoz leereszkedő értelmiségi magatartása is.

A *Sarló*-mozgalomból kinőtt szociográfiai kutatásoknak azonban szélesebb és fontosabb társadalom-politikai feladatuk volt: „A tényleges helyzet feltárása minden szépítés vagy túlzás nélkül” — ahogy Kiss Flórián a falukutatás módszereiről és célkitűzéseiről szóló cikkében megfogalmazta. A *Sarló*-program élt tovább a *Híd* munkájában: „A SARLÓ népismereti tanulmányainak alapja az a szociográfia-

fiai módszer, amely minden konkrét tényt a gazdasági és társadalmi mozgások jelenségeként fog fel. A statisztika csupán kisegítő mellék tudománnyá válik”. Majd tovább: „Tizenkétesztendő frázispolitika után tisztán akarjuk látni a kisebbségi magyarság valóságos helyzetét, belső erővonalait, hogy kianalizálhassuk a helyzetképből a fiatal magyar értelmiség új teendőit”. Bár a *Sarló* tervezte csehszlovákiai magyar szociográfiai intézetből nem lett semmi, olyan erős hatást gyakorolt a magyar szellemi életre, Magyarországon is, hogy a magyar szociográfiai irodalom születését hozta meg, s nyomaira bukkanunk a *Híd*ban is, bár a sarlósok közvetlen hatásain kívül a magyar szociográfiai irodalom immár klasszikus alkotásainak a hatásait és a kolozsvári *Korunk* példáit is figyelembe kell vennünk.

A *Híd* is foglalkozott a szociográfiai kutatások gondolatával, és nemcsak szociográfiai természetű írásokat közölt, hanem szervezetesebb kutatási formákat is meg akart honosítani. Kiss Flórián írása („A vojvodinai falukutatás munkavázlata, programja és módja”) jelzi, 1937-ben, a *Híd* e törekvéseinek jellegét. Elítéli a „vasárnap délutáni kiruccanásokat” a falura, és a falusi hétköznapiakra hívja fel a figyelmet, „azokra a szürke, sivár, esős, sáros, fagyos munkanapokra, amikor az életviszonyok javítása oly szembeötlően érezteti szükségét”. A „valóság megismerése” célját tűzte ki ez a cikk a szociográfiai kutatások elé: „Mindenkinek, aki tisztában van azzal, hogy környezetünk rossz és megváltoztatásra szorul, nem fogja egykedvűen fogadni a megváltoztatandó környezet komoly feltárására indított akciónkat...” — írja cikke végén.

A *Híd* a szociográfia több típusát is szorgalmazta. Megjelentetett olyan autentikus vallomásokot, „emberi dokumentumokat”, mint pl. az „Egy fém munkás jegyzeteiből” című; szociográfiai riportokat, kiállítások és tapasztalatok publicisztikai-személyes feldolgozásait (Lataók István: „Fél nap egy vojvodinai faluban”; Kalmár István: „Földmunkások között”; Sánta Péter: „Bácska Topolán”); közölt „alulról jött” írásokat, amelyeket faluképeknek nevezhetnénk (Kovács György: „Stara-Moravica”, Szabó Mihály: „Telecska”), s kísérletezett a már szépirodalmias igénnyel készült, s éppen azokban az években virágzó magyar szociográfiai szépirodalom mintáját követő szociográfiai leírással is (Lévay Endre: „Hagymavásár”, vagy Lőrinc: „A radikálok halat ettek”).

A *Híd* képviselte törekvések, irodalmi szemlélet körében a szociográfia könnyen elhelyezhető: ahhoz a dokumentum-irodalomhoz tartozik, amelyet a két világháború közötti szocialista tendenciájú irodalmak oly lelkesen támogattak, mégha ez a dokumentációs irodalom csak a szépirodalmiság határán áll is.

V.

A *Híd*ban a szépirodalom, a kreatív művészeti alkotás másodrendű szerepet játszott, s ezen a síkon az első *Híd*-számok és a kiteljesedő *Híd*-program megvalósulásainak éveit között nagyobb eltérés nem figyelhető meg.

Több okát lehet felsorolni ennek a mostoha viszonyulásnak: egyik legfontosabb ezek között az expresszionista-aktivista irodalommal szemben élő gyanúper volt. A tizenkilences forradalmi mozgalmakkal oly szoros kapcsolatban álló expresszionizmus a forradalmi mozgalmak bukásával talaját veszítette, s a benne oly erősen dolgozó individualizmus, amely a kollektív élményt is ezzel az individualizmussal akarta kifejezni, mindinkább légüres térrel vette körül az író, s mint a pécsi emigránsok példája oly szemléletesen mutatja, ez az irodalom talaját a munkásmozgalmak új körülményei között megtalálni nem tudta, és a polgári törekvésekhez közeledett. De az idegenkedés okát a szovjet irodalompolitika változásaiban is megelhetjük, s így ennek a politikának a hatásával számolnunk kell a *Híd* irodalompolitikájában is. A húszas évek nagy irodalmi fellendülése után a harmincas években, párhuzamosan Sztalin politikájának mind nyíltabb érvényesülésével, a formai kísérletek helyett, mert ezek nem voltak mentesek individualista viszonyulásoktól sem, egy merevebb, egyoldalúbb világnézeti irodalom vált eszményé, amelynek fő kritériumai között a legelőkelőbb helyet a „szocialista világnézeti” jelleg képezte, s a formai követelmények, az individuális tett követelménye, az esztétikai szempontok háttérbe szorultak, vagy alig játszottak szerepet.

De az okok között tudhatjuk azt a tényt is, hogy a *Híd* körül nem volt egyetlen olyan erős szépirói egyéniség sem, amely a maga szépirodalmiságával kényszerítő módon képviselhetette volna ezt a műfajt. Más kérdés ugyanakkor, hogy egy ilyen individualizmus egyáltalán érvényesülhetett volna-e, hiszen, mint József Attila példája mutatja, nem a tehetség kérdésén múltott a szépirodalom mellőzöttsége vagy népszerűsége, hanem az aránylag mereven felfogott irodalompolitikán, amely a közepes vagy kis tehetségeknek inkább kedvezett, hiszen ezeknél az egyéniség jegyei már eleve másodrendű kérdést jelentettek.

Korszerű korszerűtlenség munkált tehát a *Híd* szépirodalmában, amely sajátos ötvözetét jelenti annak az irodalmi hagyománynak, amelyet a magyarországi, csehszlovákiai és romániai magyar sajtó közvetített, és a jugoszláv irodalomban a szociális irodalom néven ismert irányzatnak, amely a szocialista realizmus egyik változata volt.

Korszerűnek minősíthetjük, mert egy adott helyzetből nőtt ki, s feladatait is abból kapta, ám szépirodalmi viszonyításokban korszerűtlen is volt, mert a szépirodalom századunkban oly természetes individualizálódását nem engedte érvényesíteni, különösen ha arra utalunk, hogy a *Híd* szépirodalmának kialakulásával egyidőben József Attilának énekelt, akinek költészete egyúttal tagadása is mindannak az irodalompolitikai mércének és iránynak, amelyet a *Híd* is képviselt. Tisztán ma még nehéz ezt a kérdéskört felmérni, hiszen ehhez a szocialista realizmus kelet-európai változatának egységes rajza is szükséges lenne, amelybe a *Híd* képviselte szépirodalmiság is tartozik. Egyelőre elfogadhatónak látszik Oskar Davičo megállapítása: „Ez a szociális irodalom, a kominterni monocentrizmus légkörében keletkezett, már zsenge korában a műkedvelő mindenek szerepére kényszerülve, amikor az írónak máról holnapra kellett dolgoznia, s alig remélhette, hogy a folytatás is megjelenik a következő számban, nem

csoda hát, hogy költőinek és prózaíróinak, a szocialista realizmus hazai képviselőinek, se módjuk, se erejük nem volt arra, hogy a sztalin tiszogatások előestéjén megfogalmazott szocialista esztétikai dogmák merev, publicisztikai tételeit ne vegyék át közvetlenül, szó szerint, tekintet nélkül a maguk sajátos tér- és időviszonyaira... Ezért van az is, hogy a szocialista realizmus sajátságos és döntő súlyú fogyatékoságai nálunk láthatóbban kiütköztek, mint a Szovjetunióban vagy másutt". Tagadhatatlan azonban az is, hogy a *Hídnál* számolnunk kell pl. a magyar irodalmi népiesség és József Attila bizonyos hatásával is — a *Híd* egyedi jegyeit kutatva, bár fő vonalára szinte maradéktalanul érvényes Davičo megállapítása.

„Tiszta osztályértelmezésű írások” — fogalmazza meg Fehér Vince— Laták István egészen egyértelműen azt az eszményt, amelyet a *Híd* képviselt („A különböző társadalmi rétegek lokális irodalmunkban”). A „munkássors szószólói” a *Híd* szépírói, „dolgozó ember versei ezek dolgozó emberekhez” — mondja Fekete Béla Laták István verseskönyvét ismertetve, akinek működése közelítette meg leginkább azt az eszményt, amelyet a *Híd* képviselt. Fekete Béla jellemzése egyúttal a *Híd* szociális irodalmának költőeszményét is megrajzolta: „Laták István... a teljes költő, mert a csupán én-költőkkel szemben a lírikus Laták az állásfoglalás költője, alanyiségének teljes áramkörét objektív síkokra viszi át, minden leírt verssora mögöttjén érezhető a nem részekre bontott líraiság, hanem egy kiforrott létezés zsemlélet belső lecsapódásának kifelé való publikálása”.

A „magában gyökerező irodalom”, amely elutasítja a „kedves játékká aljasult” művészetet, a politikai céltudatosság szellemét képviseli, s bár elutasította a *Kalangya* irodalompolitikáját, amely „kizárólag a vajdasági »értelmiségnek« szólt, annak a középosztálynak, amely a legkevésbé érdemi meg az értelmiség jelzőt”, a Senteleky hirdette „tájirodalom” elemeit magáévá tette, s azt aktivizálva a szociográfia felé sarkította. Ám ezek a jelzett vonások inkább csak elvekként voltak jelen a *Hídban*, s csak Laták István alkotásaiban szemléltethők főbb vonalaikban, aki a régi *Híd* talán egyetlen programos szépírója, akinek alkata szerencsésen találkozott össze a *Híd* szemlélete kínálta témavilággal. Ennyi otthonossággal, magára találtsággal azóta sem alkotott. Ugyanakkor Thurzó Lajos felszabadulás utáni pályája azt mutatja, hogy a *Híd* irodalompolitikája gátlóan is hatott írói pályájára, Gál László költői pályáján ugyanakkor bizonyos gazdagodást hozott a *Híddal* való együttműködése, bár Gál individualizmusa egészen nem fért a *Híd* irodalmi programjába.

Kiteljesedett, erősebben körvonalazott szépirodalmat nem hozott a *Híd*: kezdeményeit vérbe fojtotta a megszállás, azok pedig, akik túlélték a második világháborút, nehezen találtak magukra abban az új törekvéseket hozó korszakban, amely az ötvenes években kezdte éreztetni hatását.

VI.

A *Híd* háború előtti szelleme 1945—49 között éreztette közvetlenebb hatását felszabadulás utáni szellemi életünkben, amikor a szociális

irodalom régi formáinak továbbélési lehetősége is adva volt még. A *Híd* újraindulása idején úgy látszott, hogy a *Híd* ott folytathatja, ahol 1941-ben kénytelen volt megszakítani munkáját. A *Híd*, folyóiratként, valóban őrizte is a régi *Híd* szellemét, belső szerkezetében a régi *Híd* struktúráját. Mozgalmi jellege azonban már nem volt, a társadalmi élet legfőbb feladatát átvette és megvalósította, s így történhetett meg, hogy a régi *Hídből* szépirodalmi jellege élhetett legtovább a régi *Híd* munkatársai tevékenységében.

A régi *Híd* mozgalom volt, s mozgalmi jellegét hangsúlyozza a *Híd*-antológia is, talán egyértelműbben, határozottabb vonásokkal, nagyobb tudatosságot jelezve, mint a régi *Híd*-számok írásainak zöme mutatja. Legelevenebb hagyománya azonban mégsem az elméleti munkásságukból született meg, hanem abban a szépirodalomban mutatkozott meg, amelyet a *Híd* „második vonalaként” teremtett.

S Z E M L E

AKIT AZ ÍNSÉG ÜTÖTT ÁLLON...

Zákány Antal: *Földinduláskor*, Fórum, Novi Sad, 1965.

Bármennyire is maga a megvalósult művészi alkotás, röviden a mű s az azt létrehozó művészi eszközök azok, melyek a kritikát elsősorban érdeklik, mégsem lehet a vizsgálat, az elemzés során figyelmen kívül hagyni az alkotó egyéniséget s azt az emberi-társadalmi közeget, melyben az alkotó él, mely egyéniségét formálja, s ahonnan költői alapélményét meríti. Ahhoz, hogy valamely műalkotás lényegébe minél mélyebben hatolhassunk be, hogy megértsük, miért él ilyen vagy olyan eszközökkel mondanivalója közlése során, s hogy végül ítéletet mondhassunk ezen eszközök adekvát vagy inadekvát voltáról, ahhoz e mondanivaló forrásait is okvetlenül meg kell közelítenünk, föl kell tárnunk. Hogy pedig e gondolatok épp Zákány Antal verseinek, költői gyakorlatának vizsgálatakor ötlenek föl, arra e költő oly sajátos, annyira egyedi s a megszokottól elütő magatartása, az emberi közösségben elfoglalt sajátos helyzete szolgál magyarázattal, s az a körülmény, hogy e sajátos magatartás olyan központi helyet foglal el Zákány költészetében.

Nem induló költőről lévén szó, e körülmények feltárásának s a költő-profil megrajzolásának munkáját nem kell előlről kezdenünk, csak röviden összefoglaljuk az eddig mondottakat, s kiegészítjük egy-két vonással, melyekkel legújabbán gazdagodott Zákány egyénisége, illetve igyekszünk rámutatni azokra az elmozdulásokra, amelyek emberi-költői tartásában lejátszódtak az utóbbi időben.

A költő egyéniségéről kialakult összkép lényegesen nem változott az utóbbi időben. Már első kötetének (*Fönt és alant*, 1954) útra bocsátásakor a mélyről felhozott „sötét és borús kincseiről” szól Sulhóf József bevezető írásában, s Bori Imre 1960-ban hasonlóképp a „szenvedés-, fájdalom- és kétségbeesés-áradást” emeli ki Zákány költészetével kapcsolatban. S ha Bori Imre még 1960-beli tanulmányában azt várja, hogy a költő változtasson tragikus helyzetén, s hogy a társadalom „megértően nyúljon feléje”, Sulhóf már 1954-ben joggal kételkedik benne, hogy „csak-ugyan ki tud szabadulni valaha is a szemét és főként jövőbenézését elborító köd sűrűjéből”. S ezt csak azért idézzük itt, hogy rámutassunk: a költő alkati sajátsága a sötéten látás, a pesszimizmus, s az ebből következő komor hangok és sötét színek. Hogy pedig magán a költőn vagy a társadalmon múlt-e, hogy helyzete alapvetően nem változott meg, az itt most nem lényeges, csak az, hogy valóban nem változott, s a költő látásmódja szintén nem.

Ha a látásmódja és társadalmi helyzete nem változott is, emberi-költői magatartásában megfigyelhetünk némi elmozdulást. Míg korábbi kötetében a rosszal, a múlt örökségével, az örök emberi gyengeségekkel hadakozott, s a társadalommal való szembenállása meglehetősen elvont volt, addig ebben a kötetében már a jelen, az új társadalom bizonyos jelenségeivel, méltatlan haszonélvezőivel, kufáraival is szemben áll, és keményen ostorozza őket. Még az 1961-ben megjelent *Varázslat* című kötetében is a nagybetűs Lelkiismerettel folytat vitát, s csak múltbeli gyengeségeit veti szemére, „hogy kilencszáz-harminckilencről negyvennégyig” „sutba vágott nyugdíjas” volt, majd még ugyanebben a versben ilyen bizakodó hang is hallható:

„Íme, most keletkeznek,
most születik meg
a mi emberségünk,
a mi bátorságunk,
a mi lelkünk erőssége
most szökken virágba!”
(*Lelkiismeret, idézlek...*)

Jelen kötetében pedig ezt mondja az Időnek:

„Él még, lám, a gonosz,
és röhög,
nemzi a gondot, a bajt
és a sírást,
tördeli szent békefád”.
(*A másik arc*)

Megvetéssel szól a „burzsuj-proli”-ról és „munkás-apostól”-ról, akik proletárságukat, harcos múltjukat aprópénzre váltva érdemtelen jólétet teremtettek maguknak, s ezek közt ő e „rokon-rögön” csak félig van itthon, mert — mint némi rezignációval a továbbiakban kimondja:

„Én embert ültetek
 ebbe a buta földbe,
 utána megsiratom, és élek...”
 (Élek)

S mikor erre magyarázatot keres, akkor ilyen felismerésre jut:

„Valaki, aki nekem adta a mindenséget,
 zsugorian és felelőtlen,
 akkor megtagadta tőlem
 az élet parányait”
 (Mottó)

Valóban alkati s nem is egyedülálló alkati sajátság ez a tehetetlenség Zákánynál, hogy ugyanis az élet parányaihoz, a mindennapi dolgokhoz nincs gyakorlatias érzéke, s a leleményesebbek, az ügyes kisemberek, de mondjuk ki nyugodtan, gyakran a becstele- nek mindenben megelőzik, sokszor talán rá is szedik. Igen találóan fejezi ezt ki azzal, hogy az ínség ütötte állon úgy, hogy beleszédült, és talán sohasem is tud tőle egészen talpra állni. S ezért hol az embereket okolja, akik „gazul és gonoszul” az életét „félre- írták”, hol valami misztikus istenfogalom, emberfeletti erő csapásaként érzékeli ezt némi rezignáció- val:

„szelíd és látó hittel —
 ó, de páratlan módon
 vertél meg engem, isten”

— írja a *Lehetnék*... című versben. Ismételjük, nem egészen új vonásai ezek a költő arcélinek, nem most halljuk nála először a kiábrándulás, a pesszimizmus hangját, nem először ad hangot tehetetlenségének, de a jelen sorsával való elégedetlenségében, s a sorssal való szembenállásában — aki szerinte

„Nem is olyan rég
 hóhér volt, ügynök, lelkipásztor”

(Beszélni a fákhhoz...) —, sokkal több a türelmetlen dac, hangos méltatlankodás, mint korábban volt. Az

arcél vonásait talán még azzal kell kiegészítenünk, hogy mintha a költő az utóbbi időben egyre többet venne föl — költői modorában is — a külvárosi szegénység, a társadalom perifériáján élő emberek modorából, hanghordozásából, magatartásából, s egyre gyakrabban hivatkozik is a velük való együvé tartozásra. (Jellemző ilyen szempontból az a kijelentése, hogy proletárságával, proletár származásával most kérkedik, hivalkodik, mikor szerinte ennek már nincs különös értelme, de hallgatott róla, mikor mások hivalkodtak vele, s érdemnek igyekeztek feltüntetni.)

S ha most azt vizsgáljuk, hogy a fentebb elemzett mondanivaló és költői tartás, az ilyen világ- és önszemlélet, mint lírai élmény milyen eszközök útján válik verssé, költészetté, akkor ismét csak az eddig ismert dolgok ismétlésével, rövid összefoglalásával kell kezdenünk, hogy aztán az új jegyekre rámutathassunk. A mondanivaló roppant súlyából, a hangulat komorságából következik, hogy Zákánynál még kivételképp sem találunk könnyed szövésű, finomabb anyagú verset, hanem csupa nehéz veretű, érdes felületű költeményeket, gyakran komplikált szerkezetű, kacskaringós vonalvezetésű versmondásokat. **hasonlat-**, **metafora-** és **szimbólum-sorokat**. Láttuk, költőnknek egyszerűen mincs olyan lírai élményanyaga, amely a játékos, könnyed hanggal ne lenne kiáltó ellentétben. Elegendő egyetlen, akárcsak futó pillantást is vetnünk a verscímekekre, hogy megállapítsuk: mindig a nagy sorskérdések, a nagy emberi problémák izgatják, azokra keresi a feleleteket, s adja is meg, ha közben természetyszerűleg a maga helyzetéből bontja is ki e feleleteket. Az ilyen verscímekek, mint *Vendégem, a Történelem, Mint a látnok, Földinduláskor* stb. érthetően nem is ígérnek, nem is nyújthatnak játékos könnyedséget, hanem csakis végzetesen komoly viaskodást és komor, sötét színeket. Tehát a Történelmet látja vendégül, s vele vitatkozik, de megidézi a Sorsot, az Urat, az Időt is stb. Érdekes azonban megfigyelni, hogy a városi szegénylegényes attitűd, ez a keserű fintorokban nyilatkozó hetykeség — ami ha nem is új jelenség, de az eddiginél fokozottabb érvényesülés figyelhető meg — megtalálható ezekben a párbeszédekben is. Igaz, hogy mindezeket a fogalmakat érthető szándékkal nagybetűvel írja a költő, de máskülönben igen közvetlen viszonyt teremt velük, szinte kedélyes társalgást folytatnak: emberközelbe hozza őket. A Történelem például ugyanarra a közönséges helyre ül le — hangsúlyozza a vers —, amelyre később maga a

költő ül, s „beteg, dölyfös, züllött hangján” szólítja meg a költőt. A költő pedig ilyen, valóban a külvárosi ember kedélyes társalgási nyelvén intézi hozzá kérdését: „Valami balhé esett az Univerzummal?” De hogyan kell értelmeznünk ezt a kedélyeskedést, mért kell a költőnek élet- és emberközelségre hoznia ezeket a nagybetűs fogalmakat? Kétségtelenül azért, hogy olyan alaphelyzetet hozzon létre, amelyben saját személyes kérdéseit ugyancsak ebben a modorban s közvetlenül, a nagy jelenetbe illő nagy szavak nélkül mondhatta el, mintegy szegezhesse a nagy mágus mellé: „a jövő oly homályos / előttem, akár az Éter” — mondja neki többek közt, majd a vers végén, hogy újra visszarántsa a már-már patetikus emelkedettségéből a verset — így fordul a Történelemhez: „ki engem mindenkinél / jobban szeretett, elment/a kutyám...” Ezzel a kissé Brechtre emlékeztető módszerrel, a patetika vagy érzélgősség veszélyével fenyegető helyzeteknek egy nyers, néha triviális közbevetés útján való elvágásával Zákány gyakran él más verseiben is. A Történelemhez intézett előbbi kérdés teljes szövege ugyanis a következő:

„Valami balhé esett az Univerzummal?
Csoda, mi őseink korában járta —
medvetáncoltatás falun?”

S ha már ennyit idéztünk ebből a versből, jegyezzük meg vele kapcsolatban azt is, hogy ez egyik szép példája a zákányi fantázia rendkívüli gazdagságának, a költő kivételes megjelenítő erejének, ami abban is megmutatkozik, hogy a megszemélyesített fogalmakat valóban jelenlevőknek érezzük, s hogy a vers elején felállított alapviszonyt egyenes vonalba tudja végigvinni, minden törés nélkül, s hogy úgy mondjuk, soha egyikük sem esik ki szerepéből, nem változik a beszédmodora, szerepe, csak mind jobban kibontakozik a vers folyamán.

Ha versképző művészetét vizsgáljuk, nyomban feltűnik, hogy bár igen gyakran alkalmaz szimbólumot, metaforát, amelyek a tömörítés eszközei általában, nála viszont olyan áradatban ömlenek, olyan hosszú felsorolások lesznek belőlük, hogy egy lélegzetre alig lehet őket végigolvasni, egyszeri olvasásra alig is lehet megemészteni őket. Különben is azt láthatjuk, hogy Zákánynak úgyszólván kizárólag hosszú, terjedelmes versei vannak. Szinte egyetlen módszere a hangulatok, érzelmek — s mindenekelőtt a gondolatok, vélemények, ítéletek — látszólag történés elbeszélése útján való közlése. Természetesen, nem epi-

kumról van szó, hanem mindenkor képletes, áttételes értelmezéséről az ilyen „epikumnak”. Sőt van olyan verse — mint például a *Kísértetes éjjel* —, amelyben a gyávaság, félelem érzésének érzékeltetésére valóban a leírást választja kizárólagos eszközként. De ha versképző módszerénél tartunk, meg kell mondanunk azt is, hogy a hatalmas versmondatok kolosszusok bizony gyakran meg-megdöccennek, gyakran igen nehézkesek, rengeteg közbevetés, félbehagyott mondat szaggatja darabokra, s a ritmusuk is el-elakad. Hozzájárul ehhez az is, hogy a rímek — e félig-szabadversekben — gyakran minden szabályszerűség nélkül, szinte szegénylősen, halkán hangzanak fel, s így nem segíthetik a szétfolyó versanyag egybeállítását, nem teljesítik az összefogó váz szerepét, amire pedig mint ha szükség mutatkozna. Innen van az, hogy Zákány verselését valahogy nehézkesnek érezzük, el-elveszünk a hosszan tekergő versmondatok hínárjában. Hiába, nagy igazság az, hogy a szabad versek írásához fejlettebb formaérzékre, nagyobb versépítő készségre, formaismeretre van szükség, mint a szabályokhoz illeszkedő versformák kezeléséhez. S hogy viszont néhol milyen szerencsésen alkalmazza a rímet, épp bizonyos fogalmak közötti ellentét hangsúlyozására, arra elég lesz a már idézett *Vendégem, a Történelem* című vers egyik részletét idézni, ahol — mint látjuk — a *homályra* visszacsattanó *király* szó egyszerre még szemléletesebbé teszi az egész képet, amely különben magában is szép példája Zákány természetfestői készségének. Lássuk, hogyan írja le a Napfölkeltét:

„Röggel bajlódó tavaszidőben,
amikor titokkal megterhelve,
fölrepülnek a pókszötte léghajók,
mikor a Naptól, mintha függőhíd lenne
két pózna között, meglazul a drót,
amikor a lőrésen a *homály*
dohos és dermedt birodalmába
belép a Nap, mint putniba a *király* — ”

(Persze, itt mindjárt egy kevésbé sikerült, alig észrevehető rímre is van példa: a *léghajók* és a *drót* szavak összecsengése bizony — főleg a keményen hangzó *dr* mássalhangzópár miatt, amelynek a lágy *j*-re kellene felelnie — kissé megdöccenti a verset.)

Érdekes, de egyáltalán nem véletlen, s nem meglepő, hogy az említett városi szegénylegény-attitűd egyre határozottabb megnyilatkozása Zákány költészetében együtt jár azzal, hogy a külváros sajátos szókészlete és szóhasználata is mind erőteljesebben

hatol be a költő nyelvébe. Gyakrabban, mint eddig, találkozunk nála ilyen szavakkal: burzsi, proli, balhé, balfácán, röhög stb. Természetesen ma már nem hökkenünk meg az ilyesmin, de figyelmeztetni kell a költőt, hogy ez is válhat modorossá, mint ahogy hajdan modoros volt a bájvirulat, lángkebel stb. Ha pedig ehhez még azt is hozzátesszük, hogy egyéb területeken nemigen lehet valami látható gazdagodást tapasztalni Zákány nyelvi eszközeiben, s ha ki-mondjuk, hogy sajnos, szókészletének mindennapi-sága, tehát színezete s gazdagsága nem tér el lénye-gesen egy egészen átlagos műveltségű városi polgá-rétól, akkor talán súlyosan ítélünk, de aligha igazság-talanul.

Hasonlóképp nem beszélhetünk valami kitapint-ható gazdagodásról a formakészlete terén sem, sőt a már általa régebben használt formák látható tovább-fejlesztéséről, a formakezelés, a technika terén elen-gedhetetlen biztonságról sem. Még mindig az az érzésünk, hogy a jó Zákány-versek sokkal inkább a szerencsés véletlen, a — leginkább — helyes intuíció, mintsem a tudatos munka eredményei. Kár, mert e súlyos mondanivalók sokkal nagyobb múgondot, a versképzés minden csínja-bínjának ismeretét követel-lik meg, de meg is érdemlik. Ez olyan dolog, amit meg lehet tanulni, ami viszont ezen felül kell, a nagy tehetség, az Zákányból nem hiányzik.

Juhász Géza

MI A FILOZÓFIA?

Howard Selsam: *Mi a filozófia*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Howard Selsam amerikai maxista filozófus ilyen címmel megjelent könyve nem ad választ erre a kér-désre. Nemegyszer az az érzésünk, hogy a választ nem is a leghelyesebb módon közelíti meg. Éppen ezért egészen más probléma teszi indokolttá, hogy legalább egy rövid recenzió keretében foglalkozzunk vele.

A könyvvel kapcsolatban ugyanis elsősorban a ju-goszláviai magyar könyv olvasó sajátos helyzete jut eszünkbe: nemigen van még egy olvasóréteg, amely ilyen nagy mértékben külföldről is kielégítené olva-sási igényét. Szellemi életünk képviselői számára ez

kétségtelenül helyzeti előnyt jelent. Ennek csak egy része az, hogy a kétnyelvűség okvetlenül a tájékozódás szélesebb lehetőségét nyitja meg. Kultúréletünk fejlődése szempontjából még ennél is jelentősebb, hogy ez a sajátos körülmény egy alkotó, kritikai viszonyt tesz lehetővé a mind a két nyelven megjelent könyvek iránt — ezzel a lehetőséggel eléggé élnek is tanulmány-, esszé- és recenzióíróink, sőt mind jobban élnek vele.

E helyzeti előnnyel jár együtt például, hogy mi magyarul most jutunk hozzá egy amerikai marxista filozófus könyvéhez — amely legfeljebb jó néhány évvel ezelőtt érdekelte volna a jugoszláv fordítókat és kiadókat —, amikor már bizonyos eredmények birtokában felfedezhetjük annak legérdekesebb mozzanatát. Azt tudniillik, hogy a marxista gondolat hogyan töri át a sztalinista kereteket, hogyan bújik ki a már szűkké vált burokból, hogyan küzdi le a gátakat. Föltétlenül érdekes megállapításokra ad lehetőséget ennek az embrionális állapotnak a vizsgálata. És ha valaki nem kész eredményeiben, hanem folyamatában akarja vizsgálni a sztalini szellemi örökség leküzdését, akkor nemcsak a jugoszláv filozófiai gondolat fejlődését, nemcsak a szovjet, lengyel, magyar, cseh stb. filozófia 1953 utáni alakulását kell nyomon követnie, nemcsak a revizionistának kikiáltott nagy alkotásokat — Lefebvre, Lukács, Bloch, Kolakowski stb. művét — kell számba vennie, hanem tanulmányoznia kell azt is, hogyan feszíti szét egy-egy marxista művében az új gondolat, a kérdések szabaddal megközelítése a sztalini sablonokat. Itt, ezzel kapcsolatban kell figyelnie Howard Selsam művére is.

Persze lehetne erről a könyvről úgy is írni, hogy nyomon követjük hibáit, fogyatékosságait, s megállapítjuk, hogy lényegében félresikerült munka ez. Megmarad ugyanis Sztalin „dialektikus materializmusának” sablonjában, s ez a sablon okvetlenül megbosszulja magát, három vonatkozásban is. Először is, édeskeveset érthet meg valaki a marxizusból, ha annak filozófiáját így — materializmusra, dialektikára, történelmi materializmusra — tagolva vizsgálja, mert ez a módszer nemcsak arról a minőségileg újról feledkezik el, amit a marxizmus jelent, hanem elsikkasztja a kérdésekre adott igazi marxista válaszokat is. Másodsor, az ilyen kerethez való ragaszkodás gátolja a helyes válasz megtalálását a marxista filozófia több fontos és érzékeny kérdésében — a könyvben például konkrétan a szabadság és szükségszerűség viszonyának problémájában. Vé-

gül harmadszor, ez a módszer a vizsgálat körén kívül hagyja a marxista filozófia leglényegesebb kérdéseit — az elidegenülést stb. —, más kérdéseket pedig csak szemmel látható nehézségek árán tud ebbe a keretbe beleerőszakolni.

Lehet azonban más oldaláról is vizsgálni ezt a könyvet. Azt keresni és azt észrevenni benne, ahol Howard Selsam mondanivalója áttör ezen a sztalinai sablonon. Ott, ahol a materializmus és dialektika teljes sztalinai különválasztásával szemben a marxizmust már eleve dialektikus materializmusnak tekinti, ahol egyszerre keresi a választ az idealizmus és mechanisztikus materializmus egyoldalúsága ellen, ott ahol ennek segítségével helyesen látja a dialektika problémáit stb. Ezen a vonalon Selsam könyve bizonyos konkrét eredményeket is felmutat. Kétségtelenül érdekes az, ahogyan a materializmus lényegét meghatározza, ahogyan a régi és az új dialektikáját, a cél és eszköz közötti viszonyt, az osztályharc szerepét stb. tárgyalja, ahol ezen az alapon meggyőző érveket talál a gazdasági determinizmus — a sztalinai korszakban is abszolutizált — szerepe ellen. És így sorolhatnánk tovább.

Mi mindenképpen a pozitívumok kiemelését választanánk. Két okból is. Egyrészt, bevett szokássá és az eredmények iránti normális viszonyná lett: a nem marxista filozófusoknál nem arra összpontosítjuk a figyelmet, hogy azt bíráljuk, amiben felfogásaik nem marxisták, tehát ahol válaszaik semmiképpen sem elégíthetnek ki bennünket, hanem arra, hogy milyen eredményeket értek el ennek ellenére, sőt gyakran éppen ezért. Ez ugyanis normális következménye az eredményektől való merev elzárkózás feladásának, az eredmények hasznosításának, a marxista gondolat felfrissítésének, gazdagításának és továbbfejlesztésének. Ugyanakkor azonban megengedhetetlen lenne, hogy egész kritikánk most már a marxistákra összpontosuljon, arra, ami bennünk nem igazi, nem teljes, hanem ezerféle maradványtól, sablontól mentes marxizmus. Nálunk is az eredményeket — az ennek ellenére vagy éppen ennek segítségével megtalált válaszokat — kell vizsgálni, mint a nem marxistáknál. És a másik ok: egy könyv igazi értékét nem az — nemcsak az — szabja meg, mennyi kész eredményt hoz, mennyi választ talált meg, mennyire képviseli bizonyos áramlatok felfelé vagy lefelé mutató ágát, hanem az is, milyen gondolatfolyamatokat tud elindítani, mire tudja az olvasót serkenteni, milyen eszméket szül, milyen kérdéseket vet föl,

milyen válaszokat sürget meg. Howard Selsam könyve ebből a szempontból érdekes és értékes mű, még akkor is, ha ezeket a gondolatokat gyakran éppen fogyatékoságaival kelti fel.

b-t

KRÓNIKA

A KÉT BAJNOK

A párizsi Gallimard kiadásában nemrégiben két tanulmánykötet jelent meg az „új regény” két vezéralakjáról, Alain Robbe-Grillet-ről és Michel Butorról. Az előbbiről Olga Bernal könyve szól, címe: *A távollét regénye*, az utóbbiról pedig Jean Boudaut *Michel Butor, vagy A jövő könyve* című munkájában. A két könyvről Claude Mauriac, François Mauriac fia írt ismertetőt a párizsi *L'Express*-ben.

Mindig együtt említjük őket — írja Claude Mauriac —, megszokásból vagy kényelemből, vagy egyszerűen csak azért, mert a mozgalom élén állanak. S csakugyan, bármennyire mások is Alain Robbe-Grillet, Michel Butor s még néhányan, egy dologban, a hagyományos regényforma megújításának szándékában egyetértének. Olga Bernal és Jean Boudaut tanulmánya hozzásegíti az „új regény” megértéséhez azokat, akiket ez az írás eddig elriasztott vagy megfélemlített, s akik a legendánál többet szeretnének tudni. A többiek pedig, akik tudják vagy tudni vélik, miről van szó, ellenőrizhetik, hogy jó vagy rossz (leginkább rossz) véleményük helytálló-e vagy sem.

Az „új regény” először is a személyazonossággal és életrajzzal bíró hős megszűntét, továbbá az elbeszélő értelemben vett tárgy eltűntetését jelenti. Robbe-Grillet olyan világot ír le, ahol semmi sem biztos, ahol senki sincs a helyén (még az olvasó sem, aki maga sem tudja hányadán áll a dologgal), ahol a főalak senki. Olyan világ ez, amelyben a képzelet ikáprázatainak ugyanolyan valóságértéke van, mint a vizuális tényeknek. A mindenfajta „személyazonossági pólustól” megfosztott műben csak egy „elbeszélő tekintet” bontakozik ki. Hasonlóképpen Butor hőse is csak egy interferencia-pont tömörülése, amely egyedül érzékelteti jelenlétét a világgal s önmagával: „A megfigyelő a megfigyelésbe fogva feloldódik benne”.

A TÁVOLLÉT. A dolgoknak ilyen, újszerű megközelítéséhez legyen az regény vagy bármi más, új formákra van szükség. Az új irányzat képviselői tehát nem azért alkalmaznak új, ere-

deti eljárásokat, hogy feltűnjenek, meghökkentsenek s beszél-
tessenek magukról, ahogyan sokan állítják. Az újonnan felta-
lált forma pontosan megfelel annak, amit mondani akarnak. Olga Bernal kimutatja, hogy a „valóság mélyén rejlő üresség”,
amely Robbe-Grillet-t nyilvánvalóan lenyűgözi, oly mértékben
mutatkozik meg, amilyen mértékben meg sem kísérli közvetlen
leírását. Ez pedig nem annyira pontos szavakban nyilvánul meg,
mint regényei szerkezetében. Távollét, amelyet csak a távollét
érezkelhet. Sehol sincs megírva, hogy *A féltékenység* fő alakja
féltékeny. De feleségének (felidézett) képe egy férfi karjaiban,
két egymás mellé állított szék (látott) képe által megérteti gyöt-
relmét.

Butor regényeinek szövevényes és bonyolult szerkezete,
könyvről könyvre felújuló eljárása — állapítja meg Jean Bou-
daut — ugyancsak nem ok nélküli: „Számára a formakeresés
nem egyéb, mint a valóság kényszerítése, hogy felfedje magát”.

HENRIETTE GYÜRÖTT ARCA A két tanulmány kitűnő
szövegmagyarázat is, mégpedig olyan nehéz szövegekké, ame-
lyekben senmi sincs a véletlenre bízva. Meg kell például ma-
gyarázni (s Olga Bernalnak sikerül is), hogy *A féltékenység*
egyik fejezetében jelen időben felidézett képek, amelyeket ti-
zenként oldalon át ugyanannak a zajnak az érzékelése foglal
keretbe, egymás után a jelen, a múlt, az álom s az előre ve-
tített jövőhöz tartoznak. Vagy például tisztázni kell (s Jean
Boudaut ezt nem mulasztja el), mi a szerepe Az *átalakulás-*
ban egy bizonyos megszólító „önnek” (Őn Henriette gyűrött
arcára gondolt, amilyenek ágyában látta...), amelyet Butor
egy inkvizitorikus nyelvezet kialakítására használ, belső mono-
lóg szintjén.

DIAGONÁLISAN Ezeknek a műveknek a megközelítéséhez
ugyanolyan erőfeszítésre van szükség, mint létrehozásukhoz és
megszerkesztésükhöz. A legtöbb olvasó s a műbírálok jó része
még nem kísérelte meg az ehhez szükséges önátnevelést. Pedig
újra kell tanulniuk olvasni.

Robbe-Grillet sem könnyíti meg feladatukat. Nem alkalmaz
például új bekezdést, amikor hőse *A látles*őben arról, amit út-
közben lát, áttér arra, amit a házban, odahaza fog látni, s amit
máris maga elé képzel. A fogás itt a különböző tudatsíkok fe-
jezetekre osztásában áll. A pillanat szülte érzelmek hatása alatt
azonban nem különböztetjük meg a képet a képzelettől. Belső
tekintetünk nem tér el a külsőtől.

Habár Butor műveiben sincs több öncélúság, újabb munkái-
ban mégis igyekszik nyomdatechnikai eszközökkel új olvasási
módot szuggerálni. S Jean Boudaut a *Mobiler*ől elmondhatja,
hogy a szó szokványos értelmében olvashatatlan. A diagonális
olvasás többé nem könnyítés vagy tunyaság, hanem szükség-
szerűség. A tudatszintet olvasási szint egészíti ki. Az oldalak
fehér része többé nem semleges, állandó felület, hanem kép-
ernyő, ahol több képmező metszheti egymást. A *Mobile* nyom-
datechnikailag ötféle lapszélén váltakozik, San Marco leírása
hármon. Az alkotást tehát az olvasó is újra éli.

KÉT ELTÉRŐ ÁLLASPONT Bár úgy tűnik, hogy Robbe-
Grillet újabban kevésbé kategorikus a múlt elvetésében, mégis
nagyjából elmondható, hogy visszautasítja a kultúrát, amelyet
viszont Butor teljességgel vállal. Az előbbi semmit sem akar

megmenteni a pusztulástól, meg a megsemmisülés gondolját sem, s még a metafizika utáni nosztalgiát is elveti. A másik mindent meg szeretne menteni az ősi örökségből. Amaz ki-
 írja a Nemzeti Könyvtárat, a Louvre-ot és az Ember Múzeu-
 márt, s vígan járkal a pusztává vált épület-rengetegben, emez
 pedig még gazdagabbá szeretné őket tenni, s a rengeteg kin-
 cset egyetlen könyvbe, a Könyvek Könyvébe szeretné foglalni,
 amelynek ő lenne a megírója. Ez az elszegényedésre, illetve
 gazdaggá tevésre való törekvés egyazon szándékról tanúsko-
 dik: az irodalmat a megismerés és az újjászületés eszközüvé
 tenni.

S miközben a két bajnok, közvetítőitől támogatva, egymást
 figyelve halad, megfedekezünk Nathalie Sarraute-ról. Ő már
 oly messzire előre tört, hogy többé nem is látjuk. Pedig a jövő
 az övé — írja Claude Mauriac.

EGY INTERJÚ NYOMÁN

A *Writer at Work* című szöveggyűjtemény többek között in-
 terjút közöl Henry Millerrel is. Számunkra ez annál is inkább
 érdekes, mert mostanában ismét gyakrabban emlegetik az „in-
 dexre” tett, immár klasszikus író műveit. Most jelent meg szlo-
 vén fordításban a *Tropic of Cancer* (Ráktérítő) című könyve.
 Szerb fordításban is hamarosan kiadja az egyik belgrádi könyv-
 kiadó.

Sok érdekes kérdést tettek fel Henry Millernek, de a leg-
 érdekesebbek mégis azok, amelyek életére és személyes élmé-
 nyekre vonatkoznak, ugyanis Henry Miller regényei többé-
 kévébé önéletrajzok is.

Arra a kérdésre, hogy mondjon valamit New Yorkban és
 New Yorkon kívül eltöltött életéről, Henry Miller ezeket vála-
 szolja: „Miután Amerikában élt és innen egyszer Franciaor-
 szágba megy az ember, az a benyomása, hogy a szex mindent
 kitölt. Mindenhol körülveszi. Franciaországban a nő sokkal na-
 gyobb szerepet játszik a férfi életében, s mégis, ott a nővel
 mint egyénnel beszélnek, és nem mint nősténnyel, a szerelem
 tárgyával stb. Emellett a franciák sokkal jobban szeretik a nők
 társaságát, mint Amerikában vagy Angliában, ahol úgy látszik
 a férfiak abban élveznek, ha nők nélkül lehetnek együtt.”

A továbbiakban arról beszél, hogy könnyen barátkozott és
 hogy sok jó barátja akadt. „Sajnos, az utóbbi időben sokukat
 elvesztettem. Sokan meghaltak”, mondja. (Többek között régi,
 szoros barátság fűzi a Nobel-díjas Jorgosz Szeferiszhez és Law-
 rence Durrellhez is. Durrell-lel folytatott levelezése könyv
 alakban is megjelent.)

Foglalkozott festéssel, és zongorázott is. Saját bevallása sze-
 rint az írás utáni vágya valami más volt, valami különös, és
 hogy olyan későn (már harmincéves elmúlt) kezdett el írni,
 annak csak az az oka, hogy az írást valamilyen felsőbbrendű
 célnak tekintette, ami magasan fölötte áll, és nem hitte, hogy
 van tehetsége hozzá. „A festészet, az egészen más volt szá-
 momra. A festészet pihenést jelentett.” A zenéről egészen más

a véleménye: „Zongorán játszottam, és abban reménykedtem, hogy egy napon majd jó zongorista lesz belőlem, sajnos, nem volt rá tehetségem. Mindennek ellenére azonban örökké a zene megszállottja voltam. Azt is mondhatom, hogy a zene sokkal többet jelent számomra, mint az írás és a festés. Valahol a tudatom mélyén van.” A dzsesszről az a véleménye, hogy nagyon korlátolt, mind jobban automatizálódik, ahelyett, hogy gazdagodna. A filmművészet újabb termékeiről is csak sajnálattal beszélhet.

UPDIKE LEGÚJABB VERSESKÖTETE

Öt év múlt el azóta, hogy Updiike megjelentette első verseskötetét, a *The Carpentered Bent*. Azóta, tehát öt év alatt, Updiike-nak öt könyve jelent meg. Most kaptuk kézhez a hatodik könyvét és egyben a második verseskötetét.

Updiike-nek a prózairásai azok, amelyek nevét ismertté tették szerte a világon. Különösen a *Rabbit, Run* és a *The Centaur*.

Említett hatodik kötetének a címe *Telephone Poles and other poems* (Telefonpóznák és más versek). Ezek a versei, akár az első kötetébe foglaltak, meg sem közelítik prózai írásainak értékét, bár a kritika dicséri őket. Például Phyllis McGinley úgy beszél verseiről, mint nagy élményről, és kijelenti, hogy Updiike versei szellemesek, elegánsak és éleslátásról tanúskodnak. Itt bizonyára azokra a versekre utal, amelyeknek kiindulópontjuk, hogy úgy mondjuk „ihletőjük”, műzsájuk, egy-egy újságcikk, újsághír vagy csupán egy kiragadott sor. Az ezek alapján létrejött képzettársítás adja tulajdonképpen a verset. Lelet ez szellemes és eredeti is, csak az a kár, hogy sok helyütt lapos és szegényes játék az eredmény. Attól meg végképp távol áll, hogy Audenhez hasonlítsuk Updiike verseit, mint ahogy azt David McCord teszi kritikájában.

TRUMAN CAPOTE IRODALMI BEMUTATÓJA

Truman Capote nemrégiben nagyszámú hallgatóság előtt megjelent a New York Poetry Centerben. Nem tartott előadást, hanem új regényének részletét olvasta fel. A regény címe: *In cold Blood* (Hidegvérrel). Maga a szerző ilyesmiket mondott róla: „Azt hiszem, ez lesz legjobb könyvem. A terjedelem és tartalom szempontjából is nagy könyv.”

Fellépése tehát irodalmi bemutató akart lenni.

Az *In cold Blood* egy nagy freskó a Middle Westről, amelyet az író amerikai tundrának is nevez. A regény alakjai egytől egyig elhullanak a sem törvényt, sem embert nem ismerő bérnyilkosok kezétől. A legfontosabbak: Herb Clutter, egy farmer, aki annak idején tagja volt Eisenhower adminisztrációjának; felesége, aki különféle nőegyletek tagja; lánya, akinek az a tragédiája, hogy nem képes szert tenni egy közismert nő aláírására. Ezekkel a tisztességes polgárokkal szemben a gyilkos-

sok hada áll, s legfőbb céljuk, hogy áldozataik lakásának falát vérfoltokkal tarkítsák.

A könyvet maga Truman Capote így magyarázza: „Az életet ábrázolja olyannak, amilyen. Alcimnek ezt választottam: „Egy szerteágazó bűnügy ábrázolása, minden következményével”. A könyv végén a világ már csak miniatűr méreteiben mutatkozik meg, amely azonban igazi képe annak, amelyben élünk. A bűn áldozatai közönséges, elégedett emberek, akiket látszólag nem érhet veszély. Ennek a biztonságosnak tűnő világnak felszíne alatt azonban felmerül a másik, a bizonytalanság világa. Regényem azt ábrázolja, hogyan ütközik meg ez a két különböző világ.”

A regényről beszélve Truman Capote saját fejlődésének irányát is vázolta: „Évek óta az a meggyőződése, hogy a riport az egyetlen nagy, eddig még ki nem aknázott műfaj. Eddig azonban nem volt témám. Egy nap aztán elolvastam egy napilap cikkének címét: „Eisenhower elnök egyik munkatársát meggyilkolták”. A hírből téma lett. Kansasba költözöttem. Öt éven át beszélgettem, tárgyaltam, akikkel csak összehozott a sors. Meg kellett ismernem regényem hőseit, mi több, azoknak is meg kellett ismerniük egymást. Meglátogattam mindazokat a helyeket, ahol a cselekmény lejátszódott Kansastól Floridán át Mexikóig. Öt évig tartó vizsgálódás! A tárgy alapos ismeretéhez bizony sok idő szükséges.”

Az *In cold Blood*ot a New Yorker fogja közölni folytatásokban.

FIATAL FESTŐK ÖNMAGUKRÓL

Fiatal belgrádi festők munkássága, életkörülményei iránt érdeklődött Momo Kapor, s a *NIN* című hetilap hasábjain számol be tapasztalatairól. Ezek a fiatal művészek már nevet szereztek maguknak, kiállításait a kritika elismeréssel fogadta.

Leginkább kiállításokon vagy kis kávéházakban lehet velük találkozni, írja Kapor. Egyszerűen öltöznek: pulóvert hordanak, amely eltakarja a már foszladozó inget; összejárnak, képekről, könyvekről, zenéről beszélgetnek, lemezeket hallgatnak, az egyetlen fényűzés, amit megengedhetnek maguknak: a lemezgyűjtés; sovány pénztárcájukból rendszerint csak rögtönzött ebédre futja: kivonatból készített levesre, sült krumplira, rántottára. Az a fontos, hogy az ételt maguk is elkészíthessék. A legolcsóbb borokat isszák, Zetát szívnak, esetleg pipáznak, a mozik közül leginkább a filmmúzeumba járnak, az írók klubjában szoktak ünnepelni, ha van mit és van miből. Szeretnek nevetni, szeretik élesen bírálni mások képeit, s szeretnének legalább egy évet egy tengeremléki városban tölteni.

Radomir Relić Belgrád egy külvárosában lakik, édesanyjával, nővérével, több macskával, virágok között. Műterme egyúttal a hálószobája is. A szoba falain a repedéseket újságkivágásokkal, egy régi órával, festményekkel, hanglemezekkel tarkarta el. Havonta 35 000 dinárt kap a közlársasági kulturálatól, megfestendő képeiért. Az összeg felét anyagra költi, tízrezt édesanyjának ad. Utazásokra már nem marad pénze. Ezért nem

mozdul ki Voždovacról, s a világvárosokkal képes levelezőlapokról ismerkedik meg.

Egy másik fiatal művész, Leonid Šejka, műépítészetet végzett, de a festészetnek szentelte magát. Ha az utcán találkozik régi egyetemi kollégáival, akik megmaradtak a pályán, autójukból sajnálkozva szólnak neki hozzá: „Ej, Šejka, Šejka...” És mennek tovább. A művész mégsem irigyli őket. A ma útját járja, s azt vallja, hogy ezért érdemes áldozatokat is hozni. Eddig csupán kis formátumú képeket készített, mert, mint mondja, egy kis konyhában lakott, s csak az ágyon dolgozott. Amikor nagyobb képet akart festeni, barátai műtermébe ment dolgozni. Igen egyszerű életmódot folytat, szereti a könyveket, képeket, zenét. „Vannak olyanok — írja Kapor —, akik azért nem olvasnak, mert drágának tartják a könyveket. A hűtőszekrények is drágák, mégis inkább azt veszik meg, mint a könyveket!”

Miro Glavurtić, a belgrádi fiatal festőnemzedék igen tehetséges tagja, szintén a külvárosban lakik, házigazdájával egy szobában. A szoba olyan hideg, hogy reggelre a kannában megfagy a víz. Glavurtić az erdészeti karon dolgozik mint műszaki rajzoló, s ott megengedték neki, hogy munkaidő után bent maradjon festeni, írni. Mert Glavurtić ír is, nemrég jelent meg *Glad* (Éhség) című műve. Negyvenezer (!) dánár szerzői jogdíjat kapott érte. Kapor megkérdezte tőle: Vajon újra ezt a pályát választaná-e? A festő válasza egyértelmű volt: „Természetesen.” Glavurtić nem iszik, nem dohányzik, nem jár szórakozni. Fizetésének felét könyvekre költi. „Nem panaszkodom — mondta a riporternak. — Hiszem, hogy érdemes folytatni.” Kapor így kommentálja Glavurtić élet- és munkakörülményeit: „Amikor láttam, milyen körülmények között ír és fest Glavurtić, úgy éreztem, hogy néha a festőket is bátorsági éremmel lehetne kitüntetni.”

A SZÍNHÁZ ÚJJÁSZÜLETÉSE

Ebben az időben nem panaszkodhatnak a belgrádi színházak: van közönségük. Nem panaszkodhatnak a drámaírók sem. A színházak igen sok hazai darabot tűztek műsorra. Ezzel kapcsolatosan érdemes feljegyezni, amit a belgrádi *NIN*-ben olvastunk:

Előadásról előadásra zsúfoltak a fővárosi színházak. Hetekre előre kell jegyről gondoskodni. Becket, Jarry, Albee, Vasko Ivanović, Vlada Bulatović-Viib, Nušić, Miller, Leonov darabjait telt ház előtt játsszák. Belgrádnak ma már majd egymillió iakosa van, s a meglévő színházak száma kevésnek bizonyult — legalábbis ebben az évadban. A jugoszláv fővárosnak ma ugyanannyi színháza van, mint a háború előtt volt, holott lakosainak száma azóta megsokszorozódott.

Változik a közönség is. Mind több a fiatal a színielőadásokon. A színházak új nézőket toboroztak. Százak és százak nézik végig lelkesen az előadásokat. S legnagyobb sikerük a mai írónak van, közöttük is leginkább — a hazaiaknak. A közönség elfogadja kortársainak és honfitársainak gondolatait. Ma már

mindegyik belgrádi színház műsorán ott vannak a mai — és főleg fiatalai — drámaírók művei. Valószínű, hogy a hazai filmgyártás balsikere is hatott a színházak látogatottságára: a közönség szívesebben néz meg egy jó hazai drámát, mint egy rossz hazai filmet.

A színházak azonban nem elégszenek meg a telt házakkal. Tovább mennek, és elviszik az előadásokat a közönséghez: vidéken, iskolákban, üzemekben vendégszerepelnek. Így aztán maga a színház neveli magának a közönséget.

A színházak újjászületése a drámairodalom újjászületését is eredményezi: több hazai darabra van szükség, a színpadi szerzőknek több lehetőségük van műveik elhelyezésére. Többéves válság után a belgrádi színházak, úgy látszik, megérik a virágzás korszakát.

AZ ÍRÓ, AKI NEM „JÓEMBER”

Az elbeszéléseiről, esszéiről nálunk is jól ismert Illés Endrét mutatja be Rónay György *A könyv* című budapesti folyóiratban. A portré, melyet Rónay Illésről fest, sokoldalú, érdekes, ezért figyelemre is méltó.

Rónay szerint Illés „kezdettől fogva idegenkedik mindentől, ami az író tőrbe csaphatja, megejtetheti, akármiféle illúzióval áltathatja, figyelmét a lényegről elterelheti. Kezdetől fogva szigorú igénye — a kritikusknak mások, az írónak önmaga iránt — mindenféle, érzelmi, moralizáló, stílánis „salak” elhajítása; követelménye — a kritikusknak is, az írónak is — „a lényeges részeket felmutató tisztánlátás”.

A „lényeges részeket” nem lehet meglátni érzelmességtől homályos szemmel. Illés Endre — szintén kezdettől fogva — elutasított magától, és megrótt másokban mindenféle „puha, kényelmes”, esetleg „nemesen dohogó”, de végül is „túl gyorsan békülő szemlélődést”; szigorúságot és tárgyilagosságot kívánt az írótól, elsősorban önmagától. Mint író, sosem volt „jó ember”, furcsaságokon fejt csóváló, de előbb-utóbb békésen megbocsátó moralista, „meleg szívű” elbeszélő és emberbarát. Sosem volt hajlandó „elsikkasztani saját alkotásából néhány elég fontos csontot”; de az ellenkezőre sem volt hajlandó: vattázott vállú hazug harciasságra, halandzsza ízü helytállásra. Sőt, „általukertjének” legszebb példányait éppen ezek közül válogatta: a vattázott vállúak, a hazugul harciaskodók, a halandzsaszva helytállóik közül. Ezek a „hazugok”, a „törtetők”, a „hamisjátékosok”. Koruk alakjai voltak, koruk — a két háború közti kor — jellegzetes... típusai; napjaink azonban néhány ordassai még gyarapították az állományt” — állapítja meg a cikkíró.

Rónay szerint Illés Endrének, a kritikusknak lényeges vonásai a következők: „Igényesség. Rangtartás. Irtózás — bírálatában is, meg abban is, amit bírál — a „könnyű dallamtól”, a könnyed ellenállás irányában való haladástól.”

Illést mindennél jobban érdeklik azok a kérdések, hogy mit csinál az író a nyersanyagával, sőt mit csinál a saját természetével. „Nem is éri be a fölülettel; a bőr, a burok alá hatol, a

mű testébe, zsigereibe, csontrendszeréig, de még a múltén sem áll meg: azon át a mű anatómiájában az alkotó karakterét, a mű testét mozgó lelket igyekszik tettenérni. Esszéi nem pusztá mű-elemzések — *jellemképek*.

A mű szövetéből az emberi jellemet és írói alkatot olyasformán fejt ki — és teremti élővé előttünk —, ahogyan a jellemeit fölépítő író dolgozik. Ezért — mert a művet ebben az emberi beágyazottságában vizsgálja — kitűnő érzékkel ki tudja tapintani, hol siklatja ki természete a művészt: hol, mikor és miért válik egy-egy író, szemlélet és alkotás legbensőbb világában, egy-egy emberi gyöngéjének engedve, hűtlenné ahhoz az „etikumhoz”, amit a tárgy kíván föle; hol és hogyan és miért vét a köteles igényesség ellen; hol árulja el, indulatainak engedve, önmagának kedvezve, a mű megformálásának kötelező aszkézisét: hol becsüli többre a mutatványt az alkotásnál.

A műben a karaktert kereső érdeklődés szenvedélye bizonyos fokig Illés Endre módszerét is meghatározza. Portréban többnyire az emberiből, személyesből — olykor egy-egy személyes érintkezés emlékeiből, egy-egy találkozás benyomásából — indul ki, gesztusokat figyel meg, áruló szavakat rögzít, jellemző szokásokat ragad meg, s ezekből építi föl, a novellista és drámaíró jellembrázoló eljárásával, az embert. Egy-egy ilyen jól eltalált vonás aztán nemegyszer hosszas fejtegetések-nél többet mond; mert nem magyaráz, hanem *ábrázol*... S ezért aztán él is előttünk, amit és akiről ír” — fejezi be találó arcképét Rónay György.

ANTONIONI: AZ UNALOM SUGALMAZHATÓ

Michelangelo Antonioni, a híres filmrendező, hosszasan nyilatkozott rendezői tapasztalatairól. Ezúttal túlzott szerénységével és önkritikájával hökkentette meg az újságírókat.

„Máig sem tudom, mire vagyok képes kamerámmal. Eddig még sohasem sikerült teljes egészében megvalósítanom, amit akartam. Szüntelenül tanulmányozom a filmet. S mindenről szeretnék egyet csinálni.

Bizonyos vádák bántanak. De az, hogy mesternek, iskola-alapítónak neveznek, vagy pedig ha az újságokban „Antonioni stílusáról” olvasok, ez még jobban megijeszt.

A filmet nem megérteni, hanem megérezni kell. A közönségre sohasem gondolok. Nem azért, mintha nem akarnám tudomásul venni, hanem mert, ha rá is gondolnom kellene, megbolondulnék. A legnagyobb veszedelem, ami a filmet fenyegeti, a hazugság a korlátlan lehetősége, amelyre képes.”

A Vörös sivataggal kapcsolatos bírálatokról szólva kijelentette:

„Mi értelme azt állítani, hogy a színek a szépek, nem pedig a tartalom. A színes filmben a színek alkotó elemei a tartalomnak. Kinek jutna eszébe egy Picasso-mű láttán azt állítani, hogy a színek nagyszerűek, a rajz azonban gyatra. És persze nem vagyok Picasso. De akkor azt is mondják meg, hogy nem vagyok figyelemre méltó rendező, s hogy filmjeim sem sokat érnek.

Az unalom sugalmazható jelenség. Én például unom az olyan filmet, amelyiken mások szórakoznak. Ettől függetlenül engem tipikusan unalmasnak tartanak, mivel a másokkal való közlekedés lehetetlenségét fejezem ki. Ez azonban nem igaz. Nem vagyok magamba forduló. Szeretek másokkal értekezni, beszélni. Ha magamra hallgathatnék, hazulról távozva, sohasem mulasztanék el egy-egy jó tereferét a házmesternével. Előbb-utóbb olyan filmet készítek, amely legalább egymilliárdot jövedelmez. Megcsinálok tehát az igazán szórakoztató filmet. Akkor aztán majd sajtóértekezletet tartok, s csupa mulatságos dologról fogok beszélni. S majd meglátják, jól beszélek-e.”

J E G Y Z E T E K

Lukács György: Szolzsenyicin: Ivan Gye-nyiszovics egy napja. A nyolcvanadik évet betöltő Lukács György szerkesztőségünk felkérésére ezt a magyar nyelven eddig közöletlen tanulmányát küldte el a *Híd*-nak. A nagy gondolkodó és esztéta jubileumáról egyébként következő számainkban több írásban emlékezünk meg.

Zákány Antal versei. A költő *Földindulás* című, most megjelenő verseskötetéből válogattuk ezeket a költeményeket. A könyvet ugyanebben a számunkban Juhász Géza ismerteti.

Danilo Pejović: A haladás fogalma Ernst Blochnál. Ezt az írást a zágrábi *Naše teme* című folyóirat 1960. évi 2. számából vettük át. Eredetileg előadás formájában hangzott el egy zágrábi filozófiai tanácskozáson.

Képzőművészeti mellékleteinket Janez Bernik ljubljanaei festőművész és grafikus belgrádi tárlatának anyagából válogattuk.

FEDŐLAP
B. SZABÓ GYÖRGY
ÉS KAPITÁNY LÁSZLÓ
MUNKÁJA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
KAPITÁNY LÁSZLÓ

HÍD IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYO-
IRAT. — 1965 MÁRCIUS. — KÍADJA A FÓRUM LAPKIADÓ VÁLLALAT
— SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL: NOVI SAD, VOJVODE MI-
ŠICA UTCA 1. — SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRÁK: MINDENNAP 10-
TŐL 12 ORÁIG. — KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜL-
DÜNK VISSZA. — ELŐFIZETHETŐ A KOMMUNÁLIS BANK NOVI SAD-I
KIRENDELTSÉGÉNÉL A 151—11/1—255-ÖS FOLYÓSZÁMLÁRA. BEFIZE-
TÉSKOR KÉRJÜK FELTÜNTETNI A HÍD NEVÉT. — ELŐFIZETÉSI DÍJ:
BELFÖLDÖN EGY ÉVRE 1000, FÉL ÉVRE 500, EGYES SZÁM ÁRA 190
DINÁR; KÜLFÖLDRE EGY ÉVRE 1400, FÉL ÉVRE 700 DINÁR, KÜL-
FÖLDÖN EGY ÉVRE 2,33 DOLLÁR, FÉL ÉVRE 1,17 DOLLÁR. — KÉSZÜLT
A FÓRUM NYOMDÁBAN NOVI SADON

